

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

**The Social Sciences Review of the Faculty of Sciences and Letters
University of Uludağ**

SAYI: 24

CİLT: 24

YIL: 14

2013/1

Uludağ Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Adına Sahibi : Prof. Dr. İ. Naci CANGÜL

Yazı İşleri Sorumlusu:

: Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

Yayın Kurulu:

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Prof. Dr. Ahmet CEVİZCİ
Prof. Dr. Saime YÜCEER
Prof. Dr. Feridun YILMAZ
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN
Doç. Dr. Ersin KUŞDİL
Yard. Doç. Dr. Elvan TOPALLI

Bu Sayının Hakem Kurulu

Prof. Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniv.)
Prof. Dr. Abdülkadir ÇÜÇEN (Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniv.)
Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniv.)
Prof. Dr. Alev Sınar UĞURLU (Uludağ Üniv.)

Prof. Dr. Nurhan TEKEREK (Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Ahmet CEVİZCİ (Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Şahabettin YALÇIN (Muğla Üniv.)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (Karadeniz Tek.Üniv.)
Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniv.)
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY (Ankara Üniv.)
Yard. Doç. Dr. Sadettin EĞRİ (Uludağ Üniv.)

Ulusal hakemli dergi niteliğinde olup yılda iki kez yayımlanan Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi ilk sayısından itibaren Index Islamicus ve EBSCO tarafından taranmaktadır.

ISSN 1302-2423

Yazışma Adresi:

Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
16059 Görükle / BURSA
e-mail: sbd@uludag.edu.tr
www20.uludag.edu.tr/~sbd

Dizgi – Baskı:

Uludağ Üniversitesi
Basımevi Müdürlüğü
16059 Görükle/BURSA
Tel & Fax: 0224 294 05 31
e-mail: uumatbaa@uludag.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Sayfa

1. 1837-1908 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü
Cafer ÇİFTÇİ 1
2. 1908-1923 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü
Seher BOYKOY..... 19
3. 1837-1923 Sürecinde Bursa’da İpekçilik Sektörünün Sosyo-Ekonomik Analizi
Nuran BAYRAM..... 45
4. Giritli Mübadillerin İpekçilik Deneyimleri ve Bunun Bursa Yöresine Aktarımı
Yusuf OĞUZOĞLU 59
5. 19. yy Sonunda Halep’te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yönetim ve Konsoloslar Arasındaki İlişkiler
Fulya Dövenci KARAKOÇ..... 67
6. 1980’lerden 2000’lere Güvenlik Alanındaki Dönüşüme Bir Örnek: Yaygın Basında Profesyonel Askerlikle İlgili Yasal Düzenlemelerin Ele Alınışı
Cenk ÖZGEN 93
7. Bir Kültür Tarihçesi Olarak Ali Emiri Efendi’nin Biyografi Yazarlığı-Kaynakları ve Yöntemi
Bedri MERMUTLU 109
8. Cumhuriyet ile Birlikte Değişen Türk Aile Yapısı ve Kadının Durumu
Ayşenur Bilge ZAFER 121
9. XIX. yy’da Bursa’da Tiyatro Faaliyetleri ve Bursa Gazetesi’nde Bazı Tiyatro Haberleri
İbrahim ÖZTAHTALI..... 135
10. Bursa Balkan Göçmenleri Ağızlarında İsim İşletme Ekleri
Mustafa ULUCAK / Şükrü BAŞTÜRK / Erol OGUR / Süleyman EROĞLU / Hatice ŞAHİN..... 155
11. Antik Kaynaklara Göre Bithynia’daki Civitas’lar
Kamil DOĞANCI 167
12. Descastes’da Görü ve Muhakeme ve Metot: Aklın İradesi İçin Kurallar Ekseninde Bir Çözümleme
Ayşe Gül ÇIVGIN..... 187

CONTENTS

Page

1. Cocoon Farming and Silk Weaving in Bursa in Process 1837-1908
Cafer ÇİFTÇİ 1
2. The Silk Cocoon Production and The Silk Textile Industry
in the Process of 1908-1923 in Bursa
Seher BOYKOY..... 19
3. The Socio-Economic Analysis of Silk Industry in Bursa in
Process 1837-1923
Nuran BAYRAM..... 45
4. The Silk Experiences of the Cretan Emigrants and the Transfer
of This to the Region of Bursa
Yusuf OĞUZOĞLU 59
5. Relationship Between Society, Governance and Consulships in
Aleppo at the End of 19th Century According to British Documents
Fulya DÜVENCİ KARAKOÇ..... 67
6. An Example of Conversion in the Security Field from 1980s to 2000s:
Treatment of the Legal Arrangements Regarding Professional
Military Service in Mainstream Journals
Cenk ÖZGEN..... 93
7. Ali Emiri Efendi's Biography Writing As a Cultural Historian
–His Sources and Methods –
Bedri MERMUTLU..... 109
8. Changing Family Structure and Situation of Women with
The Republic of Turkey
Ayşenur BİLGE ZAFER..... 121
9. XIX.th Century Theatrical Activities and Various News
Published in The Bursa Gazette
İbrahim İmran ÖZTAHTALI..... 135
10. Noun Inflection Suffixes in the Dialects of Bursa Balkan Immigrants
*Mustafa ULUCAK / Şükrü BAŞTÜRK / Erol OGUR /
Süleyman EROĞLU / Hatice ŞAHİN*..... 155
11. The Civitates in Bithynia According to the Ancient Sources
Kamil DOĞANCI..... 167
12. Intuition, Deduction and Method in Descartes: An Analysis
in the Context of Rules for the Direction of the Mind
Ayşe Gül ÇIVGIN..... 187

1837-1908 SÜRECİNDE BURSA'DA KOZA ÜRETİCİLİĞİ VE İPEKLİ DOKUMACILIK SEKTÖRÜ*

*Cafer ÇİFTÇİ***

ÖZET

19. yüzyılda Bursa'da koza üreticiliği ve ipekli dokumacılık sektöründe önemli değişimler yaşanmıştır. Yenileşme amacıyla yaşanan bu değişim sürecinde, kozadan ipek çekiminde fabrikalaşma sürecine girilmiş, ipekböceklerinde görülen hastalıklara karşı bilimsel tekniklerle üretime başlanmış ve koza üretimine yeni nizamnameler ile yön verilmiştir. 20. yüzyılın başlarında ise ipekli dokumacılık alanında fabrikalar açılarak, kentte işçi sınıfının ortaya çıkması ve kadınların bu sektörde istihdam edilmeleri gibi yeni bir döneme girilmiştir. Tüm bu gelişmeler Bursa'nın sosyal ve ekonomik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Osmanlı, Kozacılık, İpekli Dokumacılık.

* Bu araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen 111K295 nolu ve "Bursa'da Koza Yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo-Ekonomik Değişim Analizi (1837-1990)" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır. İlgili araştırma 27 Haziran - 1 Temmuz 2012 tarihleri arasında Yunanistan'ın Girit Adasındaki Rethymno (Resmo) kentinde düzenlenen 20. CIEPO (COMITÉ INTERNATIONAL DES ÉTUDES PRÉ-OTTOMANES ET OTTOMANES) konferansında "1837-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörünün Sosyo-Ekonomik Durumu" başlıklı panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

ABSTRACT

Cocoon Farming and Silk Weaving in Bursa in Process 1837-1908

In the 19th century, in Bursa, there have been significant changes in cocoon farming and silk weaving industry. In this change process, whose aim is renovation, industrialization process has been put forward in producing silk from cocoon, the production has been started in accordance with the scientific techniques against silkworm diseases and cocoon production has been directed according to the new regulations. In the beginning of the 20th century, with the emergence of working class and employment of women in this field by opening silk weaving factories, a new period has started. All these developments have affected the social and economical structure of Bursa significantly.

Key Words: Bursa, Ottoman, Silk Culture, Silk Weaving.

GİRİŞ

19. yüzyılın başlarına kadar Bursa'da ham ipeğin üretimi evlerde ve mahallelerde geleneksel yöntemlerle ve tepme mançınıklar vasıtasıyla yapılmış, üretilen kumaşlar ise iyi örgütlenmiş esnaf teşkilatları aracılığıyla imal edilmiştir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde birçok alanda görüldüğü gibi, sektörde de değişimi başlatacak yenileşme sürecine girilmiştir. 1824 senesinde Fransa'nın Lyon şehrinde buhar gücü ile çalışan ve kozadan ipek tellerini çeken makineler kullanılmaya başlanmıştır. Bu sayede kozaların sıcak suda tutularak içindeki böceklerin öldürülmesi ve buhar sayesinde koza tellerinin yumuşatılması ile ipek tellerinin çekimi işi hızlandırılmış oldu. Buhar gücü ile çalışan ipek teli çeken ve ipek ipliği üreten flatür fabrikaları Avrupa'dan kısa sürede Bursa'da da oluşturulmaya başlanmıştır¹. 19. yüzyılın ortalarında bu fabrikalar, başta Lyon kenti olmak üzere Avrupa'nın çeşitli şehirlerindeki dokuma tezgâhlarında kullanılmak üzere ipek ipliği üretmektedirler. Şüphesiz en başta bu rol Bursa şehrinin ipek kozası üretimi için gerekli şartlara haiz olması ile ilgilidir.

1837 yılında Bursa'da ilk ipek fabrikasının açılışından² başlayarak 1865 yılına kadar geçen süreçte ipekçilik alanında önemli fabrikalaşma

¹ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.199.

² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Matbaa-i Vilâyet, 1287, s.28; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 2, Matbaa-i Vilâyet, 1288, s.24.

süreci yaşanmış³ ve ipek üretiminde yenilik ve üretimi artırma çabaları en üst safhada yürütülmüştür. Bu yenileşme sürecinde ipek üretiminde fabrikalaşmanın dışında, ipekböceği hastalıkları ile mücadele için bilimsel gelişmelerden faydalanılarak eğitim vermek için bir okul açılmış, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin kuruluşu ile ipekböcekçiliği faaliyetini canlandırma çabasına girilmiş, basın ve yayın aracılığıyla bu alanda üretim yapan halk bilgilendirilmiştir. Ayrıca koza yetiştiriciliği müsabakaları ve benzeri etkinlikler çerçevesinde üretimde ve ticari faaliyetlerde bulunanlara ödüller verilerek teşvik ve özendirme sağlanmaya çalışılmış, sergiler düzenlenerek üretilen ipekliler yerli ve yabancı tüccara tanıtılmaya çalışılmıştır. Üretilen ipeğin dış ülkelere kolayca nakliyatı hususunda Bursa merkezi ile Mudanya ve Gemlik iskeleleri arasında demiryolu ve karayolu taşımacılık ağı da oluşturulmuştur. Koza üreticiliği ve ipekçilik sektöründe yaşanan tüm bu gelişmeler, 19. yüzyılda Bursa merkezli yenileşme ve değişim sürecinin önemli işaretleridir. Şimdi sektördeki bu yenileşme çabaları, Bursa ekseninde değerlendirmeye alınabilir.

İpek Fabrikalarının Kurulması

1837 yılında Bursa'da açılan ilk ipek fabrikasının⁴ kurucusu Fransız Glaizal ailesidir. Ancak ailenin bu girişimleri kısa sürede başarısızlığa uğramış ve iflasla sonuçlanmıştır. Zürih firmasının temsilcisi İsviçreli bir tüccar ile Bursa'daki Avusturya konsolosu Falkeisen iflas eden Glaizal fabrikasını devralmıştır. Falkeisen, İngiliz konsoloslukundaki bir tercümanla, Osmanlı Ermenisi Taşçıyan'la işbirliği yaparak Bursa'da buhar enerjisi ile çalışan ilk fabrikayı kurmuş, bu fabrika 1845 Haziranında faaliyete geçmiştir⁵. Ancak gerek 1837 yılı ve gerekse 1845 tarihi Bursa'da ilk ipek fabrikasının açılış tarihi olarak görülse de, kaynaklarda farklı tarihler de yer almaktadır. 1324 (1906) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde, Bursa şehrinde ilk ipek fabrikasının kuruluşu sâlnâmenin basıldığı tarihten 65 sene geriye götürülmektedir. Bu bilginin geçtiği metinde ipekçiliğin gelişimi ile ilgili çok değerli bilgiler de yer almaktadır: “Vilâyetin yerli sanayisinde birinciliğini elinde bulunduran sektör ipekçiliktir. Bursa şehrinde ipek fabrikası 65 sene kadar önce koza ve ipek ticaretiyle iştigal eden Taşçıyan Ohannes ve Bay oğlu Oseb Ağalar tarafından inşa ve tesis edilmiştir. Daha sonra ipekçilik sanatını teşvik etme ve geliştirme maksadıyla Hazine-i

³ Örneğin 1853 yılında Cezayirli oğlu Mıgırdıç tarafından Bursa, Mudanya ve Bilecik'te olmak üzere üç adet ipek fabrikası açılmıştır. Bkz. BOA., İ.DH., 16755/268, 6.C.1269; C.ML., 27108/663, 4.L.1269; A.MKT.NZD., 58/101, 19.S.1270.

⁴ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1287, s.28; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1288, s.24; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 10, Matbaa-i Vilâyet, 1296, s.202.

⁵ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.213.

Hassa-ı Şahâne'nin finansmanı ile Demirkapı Mahallesi aşağısında bulunan Çınarönü adlı mahalde, Harîr Fabrika-ı Hümâyûnu tesis olunmuştur. Bugün muteber ipek taciri Osman Fevzi ve Saib Efendiler ve Avrupa'dan Bursa'ya gelmiş olan Mösyö Falkayiz'in (Falkeisen'in) ve Mösyö Berut Biraderler'in yol göstermesiyle de ipek fabrikaları inşa olunmuştur. Pasteur usulünün tohumculuk alanında sağladığı başarı ile 18 sene zarfında vilâyet dahilinde fabrikaların adedi her sene artmıştır. Bugün mancınık adedi 5591 raddesindedir. Bu sayının yarısı derecesinde kamçı, ipekçi ve sairinin ilavesi halinde sekiz bin üç yüz küsur nüfus amelenin bu işle geçinmekte olduğu anlaşılmaktadır"⁶.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Riyâseti Coğrafya Encümeni tarafından hazırlanan *Bursa Coğrafyası* adlı eser Bursa'da ipek fabrikalarının oluşu ile ilgili daha farklı bilgiler vermektedir: "19. yüzyılda Bursa-Gemlik yolu üzerinde Demirtaş ve Lefke köyleri ipekleri Londra ve Lyon'da fazla rağbet görmüştür. Fakat çekilen ipekler sanatın ihtiyaçlarına uygun düşmediği için ilk defa olarak 1845'te Bursa'nın Kayabaşı tarafında buhar ile çalışan 60 mancıklı bir ipek fabrikası kurulmuş, daha sonra ise Namazgâh semtine yakın mahalde vakıf olarak ikinci bir ipek fabrikası inşa edilmiştir. 1852'de Muradiye semtinde 78 mancıklı devlete ait büyük bir fabrika daha kurulmuştur. Osmanlı sarayının ipek halı ve kumaş ihtiyacını sağlamak amacıyla Hereke'de kurulmuş olan dokuma fabrikasına ipek ipliği temin etmek üzere kurulmuş bu fabrika, Bursa Harîr Fabrika-i Hümâyûnu adıyla anılmaktadır. Fabrikanın finansmanı Hazine-i Hassa-i Şahâne tarafından karşılanmıştır"⁷.

Bursa Harîr Fabrika-i Hümâyûnu'nda 13 Aralık 1868 - 12 Ocak 1869 tarihleri arasındaki bir ay zarfında cereyan eden muamelatı gösteren defterde şu bilgiler yer almaktadır: 13 Aralık 1868 tarihi itibarıyla fabrikanın mevcut nakdi 1.456.517 kuruş, 18 paradır. Bu tarihten itibaren bir ay içerisinde fabrikanın elde ettiği gelirler 67.456 kuruştur. Bu paranın 61.686 kuruşu has ipek üretiminden elde edilmiştir. Fabrikanın bir aylık giderleri ise; memur, hademe, amele, değirmen kirası, ipeğin balya masrafı ve müteferrik masraflar ile toplam 14.203 kuruş, 20 paradır. Tüm bu gelir ve gider hesaplaması sonrasında fabrikanın 12 Ocak 1869 tarihiyle mevcut nakdi, 1.509.769 kuruş, 38 paraya yükselmiştir⁸.

Bu fabrikaların yanı sıra müteşebbis şahıslar tarafından özel fabrikalar da kurularak Bursa ipek üretiminde çok önemli bir mevkiye

⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.278.

⁷ Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti Coğrafya Encümeni, *Bursa Coğrafyası*, Haz: M. F. Birgül, L. A. Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009, s.197-200.

⁸ BOA., HH.d., 13553.

ulaşmıştır. Bursa fabrikalarında mekanik işler ve denetim işi hariç tüm iş gücü tamamen kızlar ve kadınlardan oluşmaktaydı. Başlangıçta müteşebbisler bu fabrikalarda bayanların çalıştırılması konusundaki isteksizliğe karşı değişik metotlarla mücadele ettiler. Girişimcilerin Fransa ve İsviçre'den ipek makaralama konusunda tecrübeli olarak getirdikleri kadınlar, Bursa'daki fabrikalarda yeni teknolojiyi kurmak ve kadınların güvenle çalışabilme uygulamalarını göstermek vazifesini yerine getirdiler⁹. Fabrika sahipleri Bursa'nın dışından işçiler getirmişler, başlangıçta sadece Rum kızlarından oluşan işçiler sonraları yerli Türk, Ermeni ve Yahudiler arasından da çıkmaya başlamıştır. Yaşanan tüm bu gelişmeler Bursa'nın ipekçilik tarihinde köklü değişimin başlangıcını oluşturmakla birlikte, geleneksel ham ipek üretim tekniğinden de vazgeçilmemiştir.

Görsel: Bursa'da bir ipek fabrikasının içi. (Servet-i Fünûn, 4 Şubat 1308).

⁹ Régis Delbeuf, *Une excursion à Brousse et à Nicée*, İstanbul, 1906, s.166-169; Donald Quataert, "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914", *The Modern Middle East*, Edited by Albert Hourani, Philip S. Khoury & Mary C. Wilson, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1993, s.257.

19. yüzyılın ortalarında Bursa'da 30'un üzerinde ipek fabrikası bulunmakta idi ve bu fabrikaların sahiplerinin büyük bir kısmı, Avrupalılar ve yerli Ermenilerden oluşmaktadır. Avrupalıların şehirdeki yoğun ticarî faaliyetleri sebebiyle kentte yabancı ülkelere ait çok sayıda konsolosluklar açılmıştır. Müslüman tebaanın oluşturduğu fabrikaların sayısı birkaç tanedir. Kentte ipek fabrikalarının kurulduğu mekânlar; Setbaşı, Umurbey, Kayabaşı, Muradiye ve Demirkapı mahalleleridir. İpeğin dışında 19. yüzyılda Bursa'nın fabrikalaşma anlamında görülen sanayi alanları Cilimboz deresi etrafı ile yakınında Gökdere suyunun aktığı Umurbey mahallesidir. İpek fabrikalarının buhar gücü ile çalıştırılması için yakılmak üzere Uludağ'dan odunlar kesilmekte, Nilüfer nehri vasıtasıyla şehre indirilmektedir. 1890'da Bursa Ticaret Odası kesilen odunların ormanları yok etmesi ve maliyetli olması sebebiyle fabrikalara Ereğli'den maden kömürü getirilmesi kararını almıştır¹⁰.

1906 Yılı İtibariyle Bursa'da Mevcut İpek Fabrikalarının ve Mancınıkların Sayısı ¹¹		
	İpek Fabrikası Adet	Mancınık Adet
Bursa merkezi	44	2364
Timurtaş Karyesi	1	70
Gemlik	1	80
Selöz	2	120
Pazarköy (Orhangazi)	1	60
Çengiler	4	150
Mudanya	6	338
İnegöl	1	60
Yeniceköy	2	60
Cerrah	7	321

Fransa'da üreticilere ve ipek fabrikatörlerine 1892 yılından itibaren altı yıl süre ile vaat edilen belirli miktardaki ödülden¹² dolayı, bu ülkenin Osmanlı topraklarından talep ettiği koza miktarı büyük ölçüde artmıştır. Fransa'nın bu talebi, Osmanlı Devleti'nden yapılan koza ihracatının artması, ipek ihracatının ise azalması ile sonuçlanmıştır. Bu durumun Osmanlı sahasındaki fabrikaların atıl kalmasına, fabrikalarda çalışan birçok işçi ve üreticinin işinin sona ermesine sebep olacağı gerekçesiyle Bursalı ipek fabrikatörleri, Hudâvendigâr Vilâyetinden koza ihracatının yasaklanması için

¹⁰ Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1972, s.10-11.

¹¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.278.

¹² Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa'dan Notlar*, s.101.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına dilekçe ile müracaatta bulunmuşlardır. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası 12 Mart 1892 tarihli toplantısında bu konuyu tartışmış ve duruma engel olabilmek amacıyla gerekli kararı hükümete sunmuştur. Bu bilginin yer aldığı kayıta bu tarihlerde Hudâvendigâr Vilâyetinin yaş ve kuru koza mahsulünün yıllık 2 milyon 200 bin kıyye olduğu, bundan 200 bin kıyye ipek üretildiği ve 80-90 bin işçi parası verildiği belirtilmektedir¹³.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nın 28 Ocak 1902 tarihli toplantısında görüşülen bir konu, bu tarihlerde Bursa ipek tüccarı ve fabrikatörlerinin sıkıntılı bir durumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir: "Koza mahsulü fazla olmasına rağmen Bursa'da ipek fabrikaları kozanın bitmesi sebebiyle ancak altı ay çalışabiliyorlar, kışın altı ay kapalı olduklarından işçiler ve üreticiler zarar görüyorlardır. Pasteur usulü tohum yetiştirilerek yabancı ülkelere senelik 800.000 kutu civarında tohum ihraç edilmektedir. Bu tohumların gönderildiği Türkistan, İran ve Rusya havalisinde senelik yaklaşık 30 milyon kilo koza üretilmekte olup, bu miktarın yarısı kadar Osmanlı Devletine getirilebilirse, Bursa'daki fabrikalar yılın başına kadar devamlı işleyebilecek ve binlerce işçi çalışabilecektir. Ayrıca 15 milyon kilo kozanın üreteceği 10 bin balya ipeğin de 15 bin lira civarında gümrük vergisi olacağından hazineye önemli gelir sağlanacaktır. Ancak en büyük sıkıntı yabancı ülkeden getirilmek istenen koza için Osmanlı Devleti'nin %8 gümrük vergisi talebidir ve bu yüzden tüccar bu işe cesaret edememektedir". Oda yönetimi bu verginin düşürülmesi için defalarca girişimlerde bulunmuştur¹⁴.

İpekböceği Hastalıkları, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi ve Bursa Harîr Dârüttâlîmi

19. yüzyılın ortalarında Fransa'da ardından İtalya'da ortaya çıkan ipekböceği hastalıklarından Pébrine (Karataban) hastalığı¹⁵, 1860 yılında Osmanlı sahasına da girmiş, önce Edirne, ardından İzmit ve Bursa havalisinde yayılmaya başlamış ve ipekçilik sektörünü durma noktasına getirmiştir. 1865'te Fransız mikrobiyolog ve kimyager Louis Pasteur Fransa'da zuhur eden bu hastalıkla ilgilenmeye başlamış ve iki yıl sonra 1867'de hastalığa karşı çözüm yollarını bulmuştur¹⁶. Pasteur, tohumu

¹³ Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri, 1889-1904*, Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2009, s.36-38.

¹⁴ Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri, 1889-1904*, s.147.

¹⁵ Thomas H. Huxley, *Discourses Biological and Geological Essays*, New York: D. Appleton And Company, 1897, s.265.

¹⁶ Tahir Ertuğrul Yetmen, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.64.

alınacak kelebekleri mikroskopla muayene ederek, hastaliksız tohumları saklamış ve bunlardan gelecek yıl üretim yapma usûlüyle hastalığın önüne geçmeyi başarmıştır. Fransa’da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı yönetimi de bu hastalığa çareler aramaya başlamıştır.

1881 sonrası Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi’nin rüsûm-ı sitte içerisinde yer alan ipek öşrü gelirlerini toplama hakkını üzerine alması ve bu gelirleri maksimum düzeye çıkarma arzusu, Avrupa’daki gelişmelerle birlikte ipekböcekçiliği ve Bursa için yeni bir dönemin başlamasında etkili olmuştur. 1881’den beri Bursa’da Alman konsolosluğunda bir ipek tüccarı olarak oturan ve bir süre sonra da Düyûn-ı Umûmiyye’nin bir vekili olan Hermann Scholer, 1886 yılının sonlarında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi’ne ipekböcekçiliğinin kötü gidişatı hakkında bir lâyiha yazmıştır. Scholer, sunduğu raporuyla yabancı ülkelerden gelen harîr tohumlarının bu tohumları yumurtlayan kelebekler ile beraber ayrı ayrı ufak keselere konularak ithal edilmesini ve İstanbul’da gümrük dâiresinde tesis edilecek bir mikroskop muayenehânesinde kelebekler ve tohumların mikroskop ile muâyene edilmesini, ardından ise sağlam olanlarının gümrükten geçirilmesini, hastalıklı olanların ise imha edilmesini teklif etmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye Meclis İdâresi Başkanlığı bu teklifi uygun bulup ilgili muayenehânedeki çalıştırılmak üzere gerekli fen ilmine sahip bir memuru Mösyo Pasteur’e gönderilen bir yazı ile talep etmiştir. Pasteur de konuyu, Montpellier şehri Harîr Dârüttâlimi müdürü Eugène Maillot’ya havale etmiştir. Maillot, gümrüklerde mikroskop muayenesinin yapılması için bir memurun görevlendirilmesinin masraflı olacağını belirtmiş ve Montpellier Zirâat Okulu’nda Osmanlı Devleti hesabına tahsilde bulunan bir öğrencinin yetiştirilerek bu işe verilmesini tavsiye etmiştir. Okulda tahsilini sürdüren Kevork Torkomyan Efendi bu iş için uygun bulunmuştur.

İpekböcekçiliğinin ıslah işi Torkomyan Efendi’ye 14 Şubat 1887 tarihinde teklif olunmuştur¹⁷. Torkomyan Efendi kısa süre içerisinde yaptığı bir ön çalışma ile, hastaliksız tohum istihsâli ve böcekçilik fenninin öğretilmesi konusunda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi’ne bir lâyiha vermiş ve Bursa’da Pasteur usûlü ile tohum üretimini yapacak ve eğitimini verecek bir mektebin açılmasını istemiştir¹⁸. 26 Şubat 1887 tarihinde takdim olunan yeni lâyiha ile Pasteur usûlüne göre yerli tohumlar üretilmesi için bir Harîr Dârüttâlimi açılması ve burada eğitim verilmesi beyân edilmiştir. Bu lâyiha 1 Mart 1887 tarihinde Düyûn-ı Umûmiyye Meclis İdâresi’nde okunurken zirâat mekteplerinde tahsil etmiş bazı şahıslar bir önceki lâyihadaki

¹⁷ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûlü ve Kavâidi*, Dersâadet (İstanbul): Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi Matbaası, 1326, s.28.

¹⁸ Tahir Ertuğrul Yetmen, “Bursa’da İpekçilik”, s.64.

uygulamayı tasvip etmeye devam etmişlerse de, meclis böcekçilik ve tohumculuğun yaygınlaştırılmasını tek çare görerek okulun açılmasına karar almıştır¹⁹.

Yukarıda anlatılan çalışmalar neticesinde Bursa Harîr Dârüttâlimi 14 Nisan 1888 tarihinde açılmıştır²⁰. Şehreküsdü mahallesinde Kazzaz Muhtar Ahmed Efendi'nin hânesi kiralanarak, bu binada hizmet vermeye başlayan Bursa Harîr Dârüttâlimi'nin müdürlüğüne Kevork Torkomyan Efendi getirilmiştir. Okul açıldığında müracaat eden 12 talebe okula kabul edilmiş ve ipekböcekçiliği ve tohumculuk fenleri tedrisine başlanmıştır. Bir sene zarfında kiralanın hânenin ihtiyaca yeterli olmayacağı anlaşılıp, ertesine sene dârüttâlim Bursa'nın Sedbaşı cihetinde Kara Ağaç mahallesinde Burdurîzâde Osman Fevzi Efendi'nin sahip olduğu geniş bir hâneye nakledilmiş ve 1894 yılına kadar bu hânede eğitime devam edilmiştir²¹. 1894 yılında okul ihtiyaca cevap veremez hale geldiğinden Maskem civarında Eşrefiler mahallesinde okulun kendi binası yapılarak buraya nakledilmiştir. Torkomyan Efendi Montpellier Zirâat Okulu'nda okuduğu için, Bursa'da açılan bu enstitünün binasını Montpellier Zirâat Okulu'na benzer küçük bir model olarak yaptırdığı bilinmektedir. 1888 yılından itibaren geçen 18 sene zarfında okulda tahsil görüp şehâdetnâme alanların sayısı 769 ve tasdiknâme alanlar dahi 465 olup, okuldan toplam 1234 nefer mezun olmuştur²². Harîr Dârüttâlimi veya Séricicole Institut adıyla anılan okulun mâlî açıdan desteğini Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi sağlamıştır. Okulun iki türlü eğitim programı bulunmaktadır. Birincisi, bir imtihanla seçilerek okula alınan tam zamanlı öğrencilere verilen iki yıllık eğitim programıdır. İkinci program ise Pasteur usûlüyle ipekböcekçilik yapanlara Nisan-Mayıs ve Eylül-Ekim aylarında iki aylık programlarla yarım zamanlı eğitimle sertifika veren programdır²³. İki yıllık tam zamanlı eğitim alanlara şehâdetnâme, iki aylık eğitim alanlara ise tasdiknâme verilmektedir. İki yıllık eğitimle mezun veren her sınıfın en iyi iki öğrencisine mezuniyet töreninde mikroskop ödülü verilmektedir²⁴.

¹⁹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.261-262.

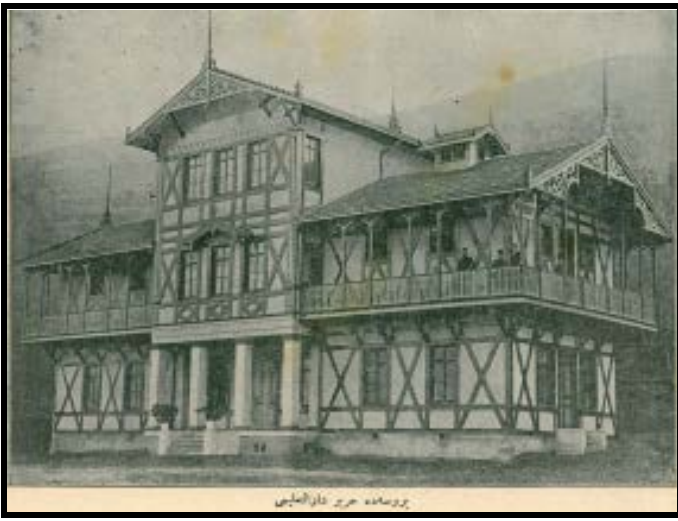
²⁰ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.262.

²¹ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, s.29.

²² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.262-263.

²³ Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s. 291.

²⁴ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan – Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 213.

Görsel 8: Bursa Harîr Dârüttâlîmi

Torkomyan Efendi 1922 yılına kadar 35 sene bu enstitünün müdürlüğünü ve muallimliğini yapmış, bu süreçte 2032 diplomalı böcekçi yetiştirmiş, ipek mahsûlü 18 milyon kiloyu bulmuş ve *Düÿûn-ı Umûmiyye İdâresi*'nin koza öşründen aldığı gelir 198.000 Osmanlı lirasını geçmiştir²⁵. Bursa'da koza yetiştiriciliğinin fennî usûllerle yapılması için eğitim veren Harîr Dârüttâlîmi dışında, Bursa Ziraat Mektebine bağlı Harîr Dârüttahsili de açılmıştır.

Yayın Faaliyetleri

Öncelikle Kevork Torkomyan Efendi, fenni usuller ile ipekböceği yetiştirmek ve ipekböceği tohumu üretmek hususunda Harîr Dârüttâlîmi'ndeki derslerde okutulmak üzere *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi* adlı bir kitap hazırlamış ve bu kitap 1898 tarihinde ilk baskısını yapmıştır. Ancak bir süre sonra kitabın baskısı kalmayıp aranan bir eser haline gelmesi üzerine, 1910 yılında bilimsel gelişmelere bağlı olarak kitapta bazı değişiklikler yapılarak ve yeni kısımlar oluşturularak ikinci baskısı yapılmıştır²⁶.

1890 yılında Bursa'da ticarete müteallik defterler ve sair evrak tabetmek üzere bir Litografya matbaası açmak isteyen kitapçı Murad Emrî,

²⁵ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1960, s. 429-430.

²⁶ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, s.1.

polis idaresince icra ettirilen tahkikat sonrasında istediği izni alabilmiştir²⁷. Kitapçılık ve matbaacılıkla uğraşan Emrî Efendi, aynı yılın Eylül ayı içerisinde, on beş günde bir defa tab ve neşrolmak üzere fenni bir gazete ile haftada üç defa neşr olunmak üzere “Bursa” namıyla bir de gayri resmî gazete tab olunması iznini istemiştir. Çıkarılmak istenen fenni gazete; Bursa’da sanayi ve ipek dokumacılığının ihya ve terakkisi için fenni makaleler neşretmek maksadıyladır. Bursa adlı diğer gazete ise vilâyetteki olaylardan bahsetmek gayesiyle neşredilmek istenmektedir. Emrî Efendi’nin resmî başvuruları Ekim 1890’da iki gazetenin de resmî kurallar dahilinde hareket etmek şartıyla basılması izninin alınmasıyla sonuçlanmıştır²⁸. Sanayi gazetesi 27 Kasım 1890 tarihinden itibaren yayın hayatına başlamıştır. Ancak gazetenin ilk sayısındaki bir makalede sanayinin gelişmesine engel olarak Adalet Nizamnâmesi gösterildiğinden, savcılık gazete hakkında tahkikat başlatmıştır²⁹.

Gazete gibi özel yayınlar dışında devlet tarafından hazırlanan sâlnâmeler içinde de ipekböceği ve koza yetiştiriciliği hakkında bilgi veren ve tavsiyelerde bulunan yazılar hazırlanmıştır. Hicrî 1297 (1880) yılı sâlnâmesinde “Harîr Kurdu” başlığı altında 15-20 seneden beri görülen ipekböceği hastalığının gözle görülmeyecek toz kadar küçük hayvanların böceklerle musallat olması ve onları zehirlmesi ile ilgili olduğu vurgulanıyordu. Hastalıktan kurtulmak için öncelikle temizliğe çok önem verilmesi gerektiği yapılacak işlerle beraber bu yazıda tanımlanıyordu³⁰.

1878-1879 yıllarını içine alan Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi’nde “Harir kurdu ve bahçeler” başlığıyla yer alan bölümde ipekböcekçiliğinin içinde bulunduğu durum şu ifadelerle anlatılmaktadır: “İpekböceğine tesir eden hastalık hakkında birçok çalışma yapılmış, düşünceler ileri sürülmüş, böcek yetiştirenler bu odalara sıcaklığın sabit tutulması için termometreler yerleştirmiş, böceklerde bozulma emaresi görülür görülmez üzerlerine yoğurt ayranı, şeker şerbeti veya arak püskürtülmüş, hatıra ve hayale gelmeyen tedbirler alınmış, hastalığın öldürücü bir rüzgârdan dolayı ortaya çıktığı ve sair iddialar ortaya atılmış ve pek çok kişi bu iş üzerinden şöhret olmak istemiştir”. Bu ifadelerden sonra sâlnâmede hastalığın ortadan kaldırılamadığı ancak böcekçilik muamelatının nasıl yapılması gerektiği detaylıca anlatılmıştır³¹. Bir yıl sonraki sâlnâmede hastalığın sebebi için bir fen heyetinin yaptığı inceleme ile konu hakkındaki gelişmeler “Harir kurdu”

²⁷ BOA., DH.MKT., 25/1699, 24.C.1307.

²⁸ BOA., DH.MKT., 12/1757, 17.M.1308; DH.MKT., 29/1769, 25.S.1308.

²⁹ Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa’dan Notlar*, s.137.

³⁰ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def’ a 11, Def’ a 11, Matbaa-i Vilâyet, 1297, s.152-155.

³¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def’ a 3, Matbaa-i Vilâyet, 1296, s.195-201.

başlığı altında anlatılmaktadır. Bu yazıda hastalığa sebep olan mikroplar ufak hayvanat olarak tanımlanarak, ipekböceği hastalığından kurtulmak için neler yapılması gerektiği de şu şekilde anlatılır: “Gayet ufak hayvanatın böceklerle arız olmasından dolayı bu hastalık ileri gelmektedir. Çok küçük olan bu zerrelere gözle görülemez. Şunlara dikkate ederseniz böcekleri bu illetten kurtarabilirsiniz. Öncelikle ilk şey temizliktir. Geçen seneden kalmış çalı ve çırpıları bahçeden, ağaçlardan uzak tutun ve yakın. İkincisi böcek konulacak mahallin temizlenip, süpürülmesi, etraf duvarlarının badanalanması gerek. Üçüncü iş dut yaprakları üzerinde toz, kir, pas görülenlerin böceklerle verilmemesi. Dördüncü iş böceklerin bulunduğu mahallin temiz tutulması, gübre ve yaprak kırıntılarında toplanan kötü kokulu şeylerin sık sık temizlenmesi. Beşinci iş künelerin birindeki böceklerde bozukluk emaresi görülmesi durumunda o küneyi üzerindeki böceklerle hanenin dışında ağaçlardan uzak bir yerde yakılması. Altıncı iş böcek tohumu çıkaracak bir adamın kaç dirhemi güzelce idâre edebilecek yani ne kadar böceği temiz ve dikkatli büyütebilecek ise o kadar çıkarması hakkında hayırlı olur”³².

1906 Yılı Bursa Merkez Kazasında Yıllık Husule Getirilen İpekböceği ³³	
Beher kutusu yirmi beşer gram itibarıyla	Kutu adedi
Bandrollü olarak Bursa kazasında sarf olunan	50.000
Zirâin kendi damızlıklarından açtıkları	50.000
Yabancı ülkelere yapılan ihracat	134.500
YEKÜN	234.500

1906 Yılı Bursa Kazası Dahilinde Üretilen Koza Mahsulü ³⁴					
Çeşidi	Kilo	Çeşidi	Kilo	Çeşidi	Kilo
Yaş Koza	1.906.486	Yarı Kuru Koza	99.078	Tam Kuru Koza	51.725

Verilen Ödüller

Osmanlı Devleti sanayinin ve ticaretin geliştirilmesi amacıyla, bu yönde çalışmalarda bulunan birçok şahsa 19. yüzyıldan itibaren çeşitli nişanlar vermiştir. Bursa’da bu tarz şahısların taltif edilmesi talebi, hükümete valilik vasıtasıyla yapılmıştır. Örneğin iyi kalitede koza ve tohum yetiştirmekle memleket servetine hizmet eden Bursalı koza tüccarı Karakin Sürenyan Efendi’nin beşinci rütbeden Mecîdî nişanıyla taltifi, Hudâvendigâr Vilâyetinden gönderilen 15 Eylül 1907 tarihli 327 numaralı tahriratla talep

³² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1297, s.152-155.

³³ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.278.

³⁴ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.

edilmiştir³⁵. Bursa dışındaki şehirlerde de benzer durum söz konusudur: Dutluklar yetiştirilmesi ve yerli ipek tohumları husulüyle muhtaçlara para ikrazı ve kozacılık sanatının terakkisinde mesai ve gayretleri görülen Malkaralı Teologos Efendi ile Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden şehâdetnâme ile mezun olan Süryek Hanım'ın sanayi madalyasıyla taltifi talebi Edirne Vilâyetinin 25 Ekim 1907 tarihli tahrirâtı ile yapılmıştır³⁶.

Hastaliksız tohum ihraç eden ve Born şehrindeki sergiye gönderdiği eşyadan dolayı Ticaret Nezâreti vasıtasıyla Fransa Cumhuriyeti'nde dahi diplomaya nail olan tüccar-ı muteberandan Avnik Efendi, Avrupa mamulâtına rekabetle elbiselik kumaşlar üretip ihraç eden ve öteden beri mensûcâtın terakkisine gayret eden tacir Halilfzâde Mehmet Şefik Efendi'nin Ekim 1886 tarihli evrakla taltifleri istenmiştir³⁷.

Yukarıda belirtilen taltif isteklerinden başka en ilginç olanı; Bursa'da Nalbandoğlu mahallesinde oturan Mehmed Tefvik Efendi adlı bir şahsın ipek sarıp bükme ve katlamak için kendi icadı olan bir çeşit makine hususundadır. Mehmed Tefvik Efendi, bu makineyi icadı sebebiyle ödüllendirilmesi hususunda Bursa valiliğine bir arzuhal yazmıştır. Arzuhalde kendisinin hiçbir mektep görmediği halde birçok zaman ve zihin sarf ederek bu makineyi iki-üç sene çalışarak vücuda getirdiğini belirtmiştir. Ayrıca ipek sarmak, bükme ve katlamak için icat ettiği makinesinin fotoğrafla resmini aldırarak gerekli tespitlerin yapılması konusunda başvuruda bulunmuştur. Ardından bu konu 1893 yılında Hudâvendigâr Vilâyeti Mektubî Kaleminden çıkan tahrirat ile Ticaret ve Nâfia Nezâretine gönderilmiş ve Mehmed Tefvik Efendi'nin sanayi madalyası ile taltifi istenmiştir. Bu konuda şahsın madalyaya layık olup olmadığı hususu İstanbul Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası Başkanlığına aktarılmış, bu kurum da yaptığı inceleme ile şu tespiti yapmıştır: “Bugün Bursa'da 2 kıyye ipeği bir günde sarıp bükme ve katlamak ancak 60 amelenin çalışması ve gayretiyle meydana geldiği halde, adı geçen iş bu makine vasıtasıyla bir amele ve makineye nezâret edecek bir kadın istihdam olunmak şartıyla bir günde görülebilmektedir”³⁸. Bu örnek Bursa sanayi tarihi ve yerli makine üretimi konusundaki Bursalı bir mucidin gayreti açısından fevkaladedir. Sonuç olarak bu makinenin kullanılması ve çoğaltılması emri nezâretçe vilâyete gönderilmiş ve valilik de konuyu Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına aktararak, odanın 24 Mayıs 1894 tarihli toplantısında ele alınmıştır³⁹.

³⁵ BOA., DH.MKT., 13/1203, 23.Ş.1325.

³⁶ BOA., DH.MKT., 23/1211, 11.L.1325.

³⁷ BOA., İ.DH., 79324/1004, 7.M.1304.

³⁸ BOA., İ.TAL., 1311/M-123/27, 19.M.1311.

³⁹ Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri, 1889-1904*, s.64.

Bursa'da Ticaret Odası 1889 yılında kurulmuştur. Odanın ilk toplantısı 6 Haziran 1305 (18 Haziran 1889) tarihinde yapılmıştır⁴⁰. İlk yönetim kurulu başkanlığını Osman Fevzi Efendi yapmış olup, ikinci başkan olarak Kâmil Bey bulunmaktadır⁴¹. Odaya kuruluş yılında 70 üye kayıtlıdır. Odaya kayıtlı 54 ipek fabrikası ve çok sayıda değişik iş kolları bulunmaktadır⁴².

Sergi Faaliyetleri

19 Ağustos 1322 (31 Ağustos 1906) tarihinde II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 30. yıldönümünü anmak amacıyla, Bursa'da mamulât ve mahsûlât sergisi düzenlenmiştir. Bu sergi için Mart ayı başlarından itibaren tertibata başlanmıştır. Serginin tertip ve idare edilmesi için bir komisyon oluşturulmuş ve komisyona Vali Tevfik Bey başkanlık etmiştir. İktisadi ilimlere ve toplumsal meselelere haiz olan Vali Tevfik Bey, aldığı tedbirlerle dört beş ay içerisinde sergiyi vücuda getirmiş ve bu konu havadis evraklarının sütunlarını tezyin eden makalelerle okuyanlara aktarılmıştır.

Serginin açılışı sırasında da belirtildiği üzere Bursa sergisinin oluşturulma hedefi, mamûlat ve mahsûlâtça vilâyetin halen gelişmekte olan derecesini göz önüne çıkarmakla beraber, çiftçilere iyi cins tohumları göstermek ve yeni zirai aletleri kullanmaya teşvik etmektir. Ayrıca Hudâvendigâr Vilâyetinin bazı beldelerinde pek ziyade terakki etmiş olan halıcılık, ipekli kumaşçılık ve havluculuk türü sanatlardaki incelikleri, bunlarla meşgul olan diğer mahallere öğretmek de serginin en önemli hedeflerindedir. Bu hedeflere ulaşmak için sair vilâyetlerin de sergiye iştiraki istenmiş, İstanbul, Aydın, Edirne, Konya ve Ankara vilâyetleri yapılan davete icabet ederek bir hayli nefis eşyalarla sergiyi tezyin etmişlerdir. Serginin yapıldığı Mektebi İdadi-i Mülki binasının içine aldığı odalarda çeşitli sektörlerin dışında ipekçilikle ilgili doğrudan veya dolaylı olarak halıcılık, mensûcât-ı harîriyye, havluculuk, ipekçilik, Singer dikiş makinesi mamulâtı ve mensûcât destgâhları şubeleri oluşturulmuştur. Talimata uygun olduğu cihetle adı geçen şubelerden İpekçilik Şubesi Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti tarafından, Havluculuk ile Havlu Destgâhları Şubeleri tüccar-ı muteberden Hakkı Efendi tarafından açılmıştır.

Sektörün Ulaşım ve Demiryolu Ağına Etkisi

19. yüzyılın ortalarında Bursa'da ipek ticaretinin ilerletilmesi hususunda İstanbul'dan Gemlik ve münasip olan sair iskelelere işletilmek ve

⁴⁰ Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa'dan Notlar*, s.7.

⁴¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 17, Matbaa-i Vilâyet, 1307, s.60.

⁴² Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı, 2006, s.103.

hissedarları Bursa'nın Müslim ve gayrimüslim ahalisinden olmak üzere padişah iradesiyle bir vapur kumpanyası teşkil edilmek istenmiştir. Bu iş için gerekli olan şartlara dair iktiza eden layiha tanzim edilerek hükümete takdim kılınmıştır. 24 maddeden oluşan 22 Mart 1281 (3 Nisan 1865) tarihli nizamnamenin adı; “Gemlik Körfezi ve Bursa Vapurları Şirketi Nizamnâmesi”dir.

Görsel: Gemlik Körfezi Vapur Şirketi'nin hisse senedi. Belgenin sağ çerçeve orta kısmında “hamiline ait hisse senedi”, sol çerçeve orta kısmında ise “beher hissesi otuz üç Mecidî altınındadır” yazılıdır. Ayrıca evrakın üstünde “Bursa’ya kadar araba hattı tertipli”, ifadesi yer almaktadır. (BOA., İ.MVL., 00531)

Bu süreçte koza ihracatının artmasına katkı sağlayacak bir başka gelişme, Mudanya-Bursa arasında bir demiryolu ağının oluşturulmasıdır. 1873-1874 yıllarında hükümet tarafından inşa edilen ancak o zamanki mali sıkıntılardan dolayı işletilmeyerek uzun yıllar terk edilen Mudanya-Bursa Demiryolu'nun, 18 Haziran 1892 tarihinde bir törenle tekrar açılması, bu demiryolu için oluşturulmuş yeni bir iskelenin de Mudanya’da kullanılmaya başlanmasını sağlamıştır. Mudanya demiryolu Bursa-Lyon arasında gerçekleşen ipek ipliği ticareti açısından oldukça önem taşımakta idi. Zira her iki şehirde bu ticaret için yakınındaki limanlarını yani Mudanya ve Marsilya limanlarını kullanmakta idi. 19. yüzyılın sonlarında bu sayede Mudanya Marsilya arasında tarifeli vapur seferleri başlamıştı⁴³. 19. yüzyıl sonlarında Bursa demiryolu ile denize bağlı bulunmasına, ipek dokuma

⁴³ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, s.81.

müesseselerinin varlığına ve tütün mahsulatının fevkalade bol olmasına karşın büyük bir ticaret şehri değildir. Bursa civarındaki merkezlerin doğrudan doğruya İstanbul ile ilişkide bulunabilmesi ve Anadolu demiryollarının Bursa'ya uğramadan geçmesi gibi etkenler Bursa pazarını zedelemiş ve ticaretin gelişmesini engellemiştir⁴⁴.

1906 Yılı Mevadd-ı Haririyyenin Avrupa'ya Yıllık Olan İhracatı ⁴⁵			
Cins-i Emtia	Balya	Beher Balyanın Kilosu	Kilo Yekûnu
Flatür hariri	3600	100	360.000
Çifte ve sîdâk hariri	435	100	43.500
Kamçıbaşı	710	200	143.000
Tavadibi, talaş ve topak	1670	150	250.500
Harir kırığı	10	100	1000
Kuru Bağdat kozası	310	50	15.500
Çifte delik ve güve kozası	815	100	81.500

1871-1872 Yılında Bursa Sancağında Dokunan Kumaşlar

Bursa'da hasıl olan böcek kozasından, fabrikalar marifetiyle ipek imal olunup Avrupa ve sair mahallere satılırdı. Bu ipekten ibrişim dahi imal kılınırdı. Bursa'da ipekten kutnî, şeştârî ve hakir çekme tabir olunur kumaş ile kılaptanlı kumaş, canfes kumaş, işlemeli kumaş, ağbanî kumaş dokunur ve imal olunurdu. Ayrıca ipekten elvan ve adî ve sırmalı futa ile yatak bağı ve Hicazkârî kefiye ve kadınlara mahsus iyi cins câr (elbisenin üstüne örtülen çarşaf) ve mendil dokunur ve imal kılınırdı. Ve yine Bursa'da iplikten mamul ve beledi tabir olunur bir nevi dokuma çıkar, oda döşemesi, yastık ve minder yapılırdı. İpekten kaytan, dökme, saçak ve şerit imal olunup Bursa'da alınıp satıldığı gibi civar mahallere dahi nakledilir ve satılırdı. Bursa'da başları kılaptan ve yün işlemeli ve ikiyüzlü havlu iki yüzü adı ve bir yüzü büyük küçük havlular ve hamam gömlekleri imal olunur ve her tarafa götürülüp satılırdı. Gemlik kasabasında o bölgenin kadın taifesi ipekten pek nefis oda döşemesi imal ederler, bu ürünler kaza içinde satıldığı gibi sair mahallere dahi nakledilir ve satılırdı⁴⁶.

⁴⁴ Osman Şevki Uludağ, *Bursa ve Uludağ*, Haz: M. F. Birgül, L. A. Çanaklı, C. Ağra, İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2007, s.105.

⁴⁵ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.

⁴⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1288, s.121-122.

1906 Yılı Bursa Şehir Merkezinde İmal Olunan Havlu, Kumaş ve Emsali Mensûcât Tezgâhları ⁴⁷

Nevî	Adet
Havlu tezgâhı	600
Kumaş ve krep tezgâhı	700
Kanunlu bez ve bürümcek ve gömleklik hilalî bez tezgâhı	200
Futa ve kefiye	60

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ham ipek üretiminden sonra, Bursa'da ipekli dokuma sektörü de fabrikalaşma sürecine girmiştir. 1908-1913 yıllarında Bursa'da beş ipekli dokuma fabrikası açılmıştır. Ancak Balkan Harpleri ve I. Dünya Savaşı sebebiyle Bursa'da ipekçilik sektörü yeni bir durma süreci yaşamıştır. 1923 yılından itibaren sektör yeniden canlandırılmış ve ipek ihraç edilmeye başlanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, İstanbul.

a. *Cevdet Tasnifi (C.)*:

Maliye (ML.): nr. 27108/663.

b. *Dahiliye (DH.)*:

Mektubi Kalemi (MKT.): 12/1757, 13/1203, 23/1211, 25/1699, 29/1769.

c. *Hazine-i Hassa defterleri (HH.d.)*: 13553.

d. *İradeler (İ.)*:

Dahiliye (DH.): 16755/268, 79324/1004.

Meclis-i Vala (MVL.): 23811/531.

Taltifat (TAL.): 1311/M-123/27.

e. *Sadaret Mektubî Kalemi (A.)MKT.)*:

Nezaret ve Devâir (NZD.): 58/101.

Sâlnâmeler

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1287.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 2, Matbaa-i Vilâyet, 1288.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 10, Matbaa-i Vilâyet, 1296.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 11, Matbaa-i Vilâyet, 1297.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 17, Matbaa-i Vilâyet, 1307.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325.

⁴⁷ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.

Tetkik Eserler

- Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, Haz: M. F. Birgül-L. A. Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1960.
- Delbeuf, Régis, *Une excursion à Brousse et à Nicée*, İstanbul, 1906.
- Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti Coğrafya Encümeni, *Bursa Coğrafyası*, Haz: M. F. Birgül, L. A. Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- Huxley, Thomas H., *Discourses Biological and Geological Essays*, New York: D. Appleton And Company, 1897.
- Kaplanoğlu, Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı, 2006.
- Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri, 1889-1904*, Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2009.
- Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, Haz: M. F. Birgül-L. A. Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2008.
- Quataert, Donald, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, ss.284-299.
- Quataert, Donald, "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914", *The Modern Middle East*, Edited by Albert Hourani, Philip S. Khoury & Mary C. Wilson, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1993, ss.255-269.
- Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan – Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Torkomyan, Kevork, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, Dersaadet (İstanbul): Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhasasa İdâresi Matbaası, 1326.
- Uludağ, Osman Şevki, *Bursa ve Uludağ*, Haz: M. F. Birgül, L. A. Çanaklı, C. Ağra, İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2007.
- Üsküdarî, Faruk, *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1972.
- Yetmen, Tahir Ertuğrul, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, ss.63-66.

1908-1923 SÜRECİNDE BURSA'DA KOZA ÜRETİCİLİĞİ VE İPEKLİ DOKUMACILIK SEKTÖRÜ*

*Seher BOYKOY***

ÖZET

Bursa kenti, tarih boyunca, tekstil ürünleri ve tekstilin hammaddesi olan iplik üretim ve ticareti açısından, Anadolu'da önemli merkezlerden biri olmuştur. Hazırlanan bu bildiri kapsamında, Bursa'nın ticari ve ekonomik yaşamının odak noktasında olan ipekçilik sektöründe 1908-1923 sürecinde ortaya çıkan değişim süreci ele alınacaktır. Bu süreç de, kendi içerisinde 1908-1918 II. Meşrutiyet Dönemi ve 1919-1923 Türk Milli Mücadele Dönemini kapsamaktadır.

Bursa'da, 1908'den sonra ipekli dokumacılık gelişme kaydetmiştir. Bu, üretimde artış sağlarken; emek-sermaye çatışmasını da gündeme getirmiştir. Ayrıca bu dönemde Bursa'da milli şirketler kurulmuştur. 20. yy başındaki savaşlar, Bursa ve çevresinde ipekböcekçiliği ve ipek üretimini büyük ölçüde geriletmiş; dış pazarlar kapanmıştır. Bursa ipekçilik sektöründe canlanma, Cumhuriyetten sonra, Avrupa'daki yöntemlerin ülkemizde uygulanmaya başlanması ve yasal-kurumsal düzenlemelerle sağlanacaktır. Çalışma kapsamında bu konular, Bursa'da ham ipek üretim ve ihracatına ilişkin istatistikler, Osmanlı sanayi sayımları, Hüdevendigâr

* Bu araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen 111K295 nolu ve "Bursa'da Koza Yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo-Ekonomik Değişim Analizi (1837-1990)" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır. İlgili araştırma 27 Haziran - 1 Temmuz 2012 tarihleri arasında Yunanistan'ın Girit Adasındaki Rethymno (Resmo) kentinde düzenlenen 20. CIEPO (COMITÉ INTERNATIONAL DES ÉTUDES PRÉ-OTTOMANES ET OTTOMANES) konferansında "1837-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörünün Sosyo-Ekonomik Durumu" başlıklı panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 16059 Nilüfer/BURSA.

Vilayet Salnameleri, Bursa yerel basınına ait kaynaklarla değerlendirmeye alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İpek, ipekböcekçiliği, 1910 Grevi, Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi, Nüfus Mübadelesi.

ABSTRACT

The Silk Cocoon Production and The Silk Textile Industry in the Process of 1908-1923 in Bursa

The city of Bursa has been one of the major centers in Anatolia in terms of the textile and raw material of textile yarn production and trade throughout history. In this paper, the process of change occurring in the production of the silk cocoon and the sector of the silk which is the focus of commercial and economic life in the Bursa in the period of 1908-1923 will be discussed. This process covers the period of the 1908-1918 II. Constitutional Era and the 1919-1923 Turkish National Struggle.

In Bursa, after the 1908, silk textile industry has improved. It provided an increase in production and brought up the labor capital conflict. Also national companies has been established in this period in Bursa. The wars at the beginning of the 20. Century, impacted negative on sericulture and silk production in the around of the Bursa and foreign markets closed. The sericulture industry in Bursa has gained vitality with the introduction of the methods in Europa and the legal and institutional arrangements after the Republic.

This issues will be evaluated with the silk production and export of raw statistics, the Ottoman industrial censuses, Hüdavendigâr Province Yearbooks, the local media sources and magazines.

Key Words: Silk, Sericulture, The 1910 Strike, Bursa Mensucat-ı Osmaniye Stock Company, The Exchange of Populations.

A- İpek İpliği Endüstrisi ve Bursa

İpekçilik sanayi, birçok iş kollarını kapsayan ve istihdam yönünden emek yoğun bir iş koludur. Bu iş kolunun içerisinde, ipekböceği tohumu ve dut fidesi üretiminden, ipekli ürünlerin ticaretine kadar çeşitli bölümler yer almakla birlikte; bu sektörün üretimi, temelde ipek ipliği ve ipekli dokuma endüstrisi olarak iki aşamada gerçekleşmektedir.

İpek ipliği endüstrisi, kozanın fabrikalarda işlenmesi suretiyle ham ipeğin imal edildiği bir üretim dalıdır. Bursa, 19.yy.da ipekböceği tohumu ve kozaları üreten önemli bir merkez olmuş; buna bağlı olarak da, ipek ipliği endüstrisinde ciddi gelişme görülmüştür.

19. yy. Bursa ipek ipliği endüstrisi açısından önemli bir husus, filatür fabrikalarında üretilen ham ipeğin büyük kısmının iç pazardan çok, Fransa ipekli kumaş üretim merkezi olan Lyon'daki dokuma tezgâhları için üretilmesidir. İpekçilik sektörünün tarımsal art alanının mevcut olması itibarıyla de, bu süreçte Bursa, dış dünyanın talepleri doğrultusunda tarımsal üretimini gerçekleştiren ve Batı'nın gelişmiş dokuma endüstrisinin hammadde ve yarı mamul üretim merkezi haline gelmiştir.¹

Bu üretim, Bursa filatür fabrikalarının, Lyon ipekli dokuma sanayi standartlarında üretim kapasitelerini arttırırken; kentte bu sektöre dayalı sanayinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiş; dokuma alanında gerilemeye yol açmıştır².

A-1) XX. yy. Başlarında Bursa'da Koza Üretimi

Bursa ipek sanayi, tarımsal bir faaliyet olan koza üretimine paralel gelişme gösterdiği için, bu sektörde koza üretimi, 20. yy başlarına kadar önemli yere sahip olmuştur. 20. yy. ilk çeyreğinde, ipekçilik sanatının ilerlemesi ve teşvik edilmesi için vilayetçe önemli girişimlerde bulunulduğu görülmektedir.

Bu girişimler kapsamında, Hüdavendigâr vilayetinde, ipek kozası müsabakaları düzenlenmiş; müsabakalara dair talimatnameler yayınlanmıştır. Bu talimatnamelerle, en iyi böcekhanesi olan, hasta ağaçları tedavi eden, fenni usul ile böcek besleyenlere verilecek mükâfatlar belirlenmiştir.³ Harir müsabakası için böcekçilere verilmek üzere madalya darb edilmesi önemli hususlardan biri olmuştur⁴. Bu şekilde ödüllendirilenler arasında, Bursa Harir Daruttalimi'nden mezun olup, ipek fabrikası ve böcekthane tesis eden kişiler çoğunluğu teşkil etmiştir⁵.

Vilayette bu işle meşgul olan kişilerin sayıca fazla olması itibarıyla, zaman zaman teşviklerin sınırlandırılmasına da gidilmiştir. Şöyle ki, dutlukların çoğaltılması için boş arazileri kullananlar önceleri teşvik kapsamında ödüllendirilirken; bunların sayıca artışı üzerine, sadece

¹ İlhan Tekeli, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", *Uluslar Arası XI. Yapı ve Yaşam 99 Kongresi*, Bursa 1999, s.16-17; Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1985, s. 718.

² İlhan Tekeli, a.g.m., s.17.

³ BOA, DH.MKT ,02/Ra/1319 (H), Dosya No:2500, Gömlek No:72.

⁴ BOA, Tarih: 18/S /1321 (H), Dosya No:2069, Gömlek No:155108; BOA, Tarih: 08/M /1327 (H), Dosya No:3482, Gömlek No:261118; BOA, 07/R /1328 (H), Dosya No:3736,Gömlek No:280133.

⁵ BOA, Tarih: 05/B /1325 (H), Dosya No:3124, Gömlek No:234274

ipekçiliğin gelişmesine katkı sağlayanlara madalya verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶

Vilayette ipekçiliğin ilerlemesine çeşitli şekillerde katkı sağlayan kişiler ödüllendirilirken; ipek tohumu üretimi için böcek besleyenlerin uyması gereken usul ve kaidelere, ipek tohumu üretim ve satışına dair düzenlenen nizamnamelere uymayan, Düyun-ı Umumiye'ye durumlarını bildirmeyen, müfettişlerin kontrolüne engel olan kişiler hakkında da gerekli işlemlerin yapılması konusunda hassasiyet gösterilmiştir.⁷

Vilayet dâhilinde alınan bütün bu önlemlerle, Bursa'da koza üretimi artarken; ham ipek imal etmek üzere faaliyet gösteren ipek fabrikası ve mancınıkların sayısı da önem kazanmıştır.

A-2) XX. yy. Başlarında Bursa'da Ham İpek Fabrikaları

1906 yılı itibariyle Bursa Sancağında mevcut ham ipek fabrika ve mancınık sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.⁸

Yeri (mekvi isimleri)	Mancınık sayısı	Harir fabrikası sayısı
Bursa Merkez	2364	44
Gemlik	80	1
Timurtaş karyesi	70	1
Sölöz	120	2
Bilecik	710	11
Pazarköy	60	1
Küplü	562	10
Çengiler	150	4
Aşağıköy	120	2
Bandırma	60	1
Payadözü	112	2
Mudanya	338	6
Vezirhan	60	1
İnegöl	60	1
Lefke	152	3
Yeniceköy	60	2
Söğüt	192	4
Cerrah	321	7
Toplam	5591	103

⁶ BOA, DH. MKT. Tarih: 02/C /1327 (H), Dosya No:2851, Gömlek No:38.

⁷ BOA, DH. MKT. Tarih: 14/Ca/1327 (H), Dosya No:2830, Gömlek No:43.

⁸ *Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, H 1324 (1906), Matbaa-i Vilayet, Bursa, s.278.

Bu verilere göre, Bursa Merkezde ipek üretimi ile uğraşan 44 fabrika faaliyettedir. Bunu, Bilecik ve Küplü yerleşimleri izlemektedir. Bursa’da olan ve bir muharrrik güç ile çalıştıkları için fabrika olarak nitelendirilen bütün ham ipek fabrikalarının sayımı, 1913 yılında yapılmıştır⁹. Bu sayıma göre, Bursa’da ipek üretimi ile uğraşan 41 fabrika, ayakla işleyen 1-10 mançınıklı 127 imalathane mevcuttur.

1913-1915 Tarihli Osmanlı Sanayi Sayımına Göre Bursa’da ham ipek üreten fabrikaların adı ve tarihi aşağıdaki tabloda verilmiştir.¹⁰

⁹ Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1329-1331 yıllarına ilişkin olarak, Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatından yararlanan sanayi kuruluşlarının sayımını yapmak üzere, İstanbul, Bursa, Bandırma, İzmir, Uşak ve Manisa şehirlerinde sanayi sayımı yapmıştır. Bu sayımda sadece, “umumi kıymeti 1000 lirayı geçen, yıllık 750 gündelik miktarında amele ve en az 5 beygir muharrrik güç kullanan ve ham-yarı mamul maddeleri başka şekle dönüştüren fabrika ve atölyeler değerlendirilmiştir. İ.Hüsrev. Tökin, *Rakamlarla Türkiye*, C:I, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1949, s.19.

¹⁰ Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri, Hil Yay., 1984, s.140, 141.

Fabrikanın Adı	Yapılış Tarihi
Emirza Artin	1853
Emirza Artin	1853
Emirza Rafik	1873
Instasyadis Odesif	1909
Ayineli Yorgaki	1884
Balaban Aqop vereseşi	1892
Balabanyan Manuk	1877
Balaban İstefan vereseşi	1852
Bay Onnik	1860
Bay Biraderler	1853
Bay Greguvar Zevcesi	1898
Bıdıkyan Osib	1877
Birut Mari Luiz (Mari Louise Brotte)	1863
Boduryan Akpos ve Karnik	1848
Boduryan Akpos ve Karnik	1848
Boduryan Karnik ve Madam Guma	1843
Bahari	1858
Belar-Lans	1873
Tevfik	1911
Dervişyan Karabet Zevcesi	1873
Silukızade Hakkı	1868
Simkeşyan Eznif	1907
Simkeşyan Eznif	1911
Şeftiyan İstefan ve Zevcesi	1878
Sandık Emimi Ahmed Efendi vereseşi	1863
Dağıstanlı Hacı Abdullah	1896
Osman Fevzi	1877
Osman Fevzi	1865
Gama Poul vereseşi	1863
Gama Lui vereseşi	1853
Fabrika-i Hümayun	1911
Fabrika-i Hümayun	1847
Konstan Bay	1833
Konstan Bay	1847
Kurdikyan Hacı Onnik	1863
Gülmezyan Serviçin ve Nişan	1896
Köleyan Diran	1860
Köleyan Mihran	-----
Köleyan Mihran	1848
Varsamidi Zevcesi	1868
Vasilyadi Zevcesi	1911

Bu fabrikaların 2'si hazine-i hassanın mülkiyetinde olup, diğerleri özel kişilerin tasarrufunda işletilmektedir. Özel kişilerin tasarrufundaki ipek fabrikalarının çoğu ise, sahipleri tarafından işletilmemekte; mevsimlik olarak kiraya verilmektedir. Bu durum, söz konusu işletmelerin gelişimini ve sanayideki bilimsel yenilikleri takip etmesini güçleştirmiştir. Bununla

birlikte, 1915 yılının ikinci yarısında Simkeşyan Eznif Fabrikası göçmenlere, Balaban Agop vereseşi –mirasçıları- evkafa verilmiş; bir kısım fabrikalar da emlak-ı emiriyeye¹¹ geçmiştir.

İpek fabrikalarının işletilmesi açısından etnik bileşime bakıldığında, kentteki fabrika sahiplerinin çoğunu, Ermeni, Rum gibi yerli azınlıklar ve yabancıların teşkil ettiği görülmektedir.¹² Bu sektörde yerli azınlık ve yabancı tüccarların yatırım yapmalarını kolaylaştıran en önemli faktör, bu çevrelerin, Avrupa ülkelerinden aldıkları düşük faizli kredilerle koza alımlarını rahatlıkla finanse edebilmeleri olmuştur.¹³

Kentteki ipek filatür fabrikalarının fiziki yapısı açısından, mancınık hane, kozaklık, istim hane gibi bölümleri bulunmaktadır. Koza yetiştiricilerden alınan koza, önce istim hane, sonra kozaklık ve son olarak mancınık hanelerde çeşitli işlemlere tabi tutulmakta ve ham ipek haline getirilmektedir. Mancınıkhanede üretim mekânı içindeki kadınlar, önlerinde bulunan sıcak su dolu leğenler içindeki kozaların ucunu, sürekli dönerek ipek saran aletlere vermekte; bazı kadınlar kozaları çalı süpürgesiyle çalkalamakta, kozalardan çıkan ipek uçları süpürgeye toplandıkça da bunları diğer kadınların leğenine aktarmaktadır¹⁴.

1909 yılında Bursa'ya gelen Doktor Şerafeddin Mağmumi, sağlık kontrolleri sırasında ipek filatür fabrikalarının işleyişi ve sağlık hayatı üzerindeki etkileri hakkındaki gözlemlerini şu sözlerle ortaya koymuştur. *“Mahalleler arasında 30-35 kadar iplik fabrikası vardır. Her fabrika imalathane ve koza deposu olmak üzere iki binadan ibaret olup, işçi odaları gibi eklentiler de vardır. İmalathane, yani iş salonunda iki sıra çarklar vardır. Sıcak ve soğuk su dolu tavalar ve leğenler bulunur. Boydan boya geçirilmiş iki borunun her tava ve leğen hizasında muslukları vardır. Sular buralardan gelir. Her tava önünde bir işçi oturmuş, sıcak suya atılmış kozalardaki ipliği çözüp çarklara sarmaktadır. Sıcak suya dayanabilmek için, parmaklarını sık sık diğer leğendeki soğuk suya daldırır. İş salonunda pişen kozaların buharı ve kokuşması, işçilerin sağlığını tehdit etmekte; fakat fabrikatörler bu konuya hiç önem vermemektedirler. Köyden gelen işçilerin*

¹¹ Osmanlı İmparatorluğu zamanında, hazinenin özel mülkiyetinde ve devlet tasarrufu altında taşınmaz malların yönetimi için 1909 yılında Maliye Nezaretine bağlı Emlak-i Emiriyeye Müdüriyeti kurulmuştur.

¹² Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa 1880-1914", *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, 2004, s.295. Leila T. Erder, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975*, (Basılmamış Doktora Tezi), 1976, s.105.

¹³ Ayhan Aktar, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", *Bir Masaldı Bursa*, YKY, İstanbul 1996, s.123.

¹⁴ Neslihan Türkün Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa*, C: I-II, AKMED, Antalya.

yattığı yerler karanlık ve rutubetlidir. Çalışma süresi, 13-14 saattir. Günde yarım saatlik paydosları vardır. Bu koşullarda bu kadar çalışmaya insan bedeni dayanamaz”¹⁵.

A-3) Bursa Sergileri

Bursa’da üretim sektörlerinin genel yapısı ve ham ipek üretiminin bu ekonomik etkinlikler içindeki merkezi konumunu ortaya koyması açısından, 20. yy. başlarında düzenlenen ve uluslararası düzeyde katılımın gerçekleştiği yerel ölçekli sergiler önemli yere sahip bulunmaktadır. Bu sergiler, Bursa’da üretim ve zenginlikler hakkında genel tabloyu yansıtmaları itibarıyla önemlidir.

Bu sergilerin ilki, Padişah Abdülhamit’in saltanatının son yıllarında ve Osmanlı tahtına çıkış yıldönümü olan Rumi 19 Ağustos 1322 (1 Eylül 1906) tarihinde Bursa Hamidiye Mekteb-i İdâdi-i Mülki’sinde (Bursa Erkek Lisesi) açılmıştır. Bursa kentine ait ürünlerin gösterildiği bu sergide, mensucat-ı haririye (ipekli dokumalar), mensucat (dokuma) tezgâhları gösterime sunulan ürünler arasında yer almıştır¹⁶.

20. yy başlarındaki Bursa sergilerinden ikincisi, II. Meşrutiyetin ilanının ilk yıldönümü dolayısıyla, 23 Temmuz-13 Eylül 1909 tarihleri arasında, belediye binası bahçesinde düzenlenmiştir. Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat’ın da bizzat ziyaret ettiği bu sergi süresince haftada bir defa olmak üzere, toplam 10 sayı olarak Bursa Sergisi adlı dergi yayınlanmıştır. Dergi, kuşe ve kalın kâğıda, 12 sayfa olarak vilayet matbaasında basılmıştır¹⁷.

1909 Bursa Sergisi, ilk defa resmi olarak yabancı bir kuruluş, Bulgar ticaret kurulu tarafından ziyaret edilmiştir.¹⁸ Yurt dışından firmaların da sergiye katılması itibarıyla, Bursa’nın uluslararası ilgi uyandıran ilk fuarı olarak değerlendirilmektedir¹⁹.

Bulgaristan’dan gelerek sergiyi ziyaret eden 63 kişilik heyetin gözlemlerine dayanılarak, Sofya Ticaret ve Sanayi Odası tarafından Bursa sergisi hakkında hazırlanan kapsamlı raporda, sergide gösterime sunulan Bursa filatürleri hakkında bilgiler verilmektedir.

¹⁵ Şerafeddin Mamumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları, Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, Çev.Cahit Kayra, Bükey Yay., İstanbul, 2001., s.46.

¹⁶ *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1325, (1907), s.288-296.

¹⁷ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., İstanbul 2006, s.244.

¹⁸ Faruk Üsküdarı, *Eski Bursa’dan Notlar*, Bursa 1972, s.82.

¹⁹ Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.177.

Rapora göre, Bursa'nın başlıca geçim kaynağı ipekçilik ve kentte 43 filatür faaliyeti göstermektedir.

Duyun-u Umumiye, Bursa'da açılan ipekçilik okulu ve ipekçiliği başlıca uğraş alanı haline getiren Bulgaristan'dan göç eden Türkler, Bursa'da ipekçiliğin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Serginin önemli bölümlerinden biri olan yün, ipek, pamuk, keten, kenevir kumaşlar, sergide iyi bir şekilde temsil edilmiştir²⁰.

Raporda Bursa'da ticaret hakkında da bilgi verilmektedir. Buna göre Bursa, ipekçilik merkezi olması itibarıyla, ihracat ürünlerinin başında ipek gelmekte; en büyük pazarı ise, Lyon, Saint Etienne ve Paris'teki Fransız ipek pazarları teşkil etmektedir. Bursa'da üretilen ham ipeğin yaklaşık % 90'ı bu pazarlarda değerlendirilmektedir.

İpekböceği tohumu ihracatı da artmakta ve ihracatta önemli bir kalem oluşturmaktadır. Yıllık tohum ihracatı, ortalama 50 ton olup; bu tohumlar, Kafkasya, Türkistan, Bulgaristan, Yunanistan'a, az miktarda da Fransa'ya ihracat edilmektedir²¹.

Bursa'da diğer bir sergi, Milli Mücadele sonrasında Bursa'nın işgalden kurtuluşunun ilk yıldönümü olan 11 Eylül 1923'te açılmıştır. Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre önce açılan bu sergi ile, Bursa'nın üretim açısından ulaştığı gelişme düzeyini dışarıya göstermek; çiftçileri iyi cins tohumların, yeni tarım araç ve gereçlerinin kullanılması yolunda özendirme, Bursa vilayetinde gelişmiş olan halı ipekli kumaş ve havlu dokumacılığı sanatlarındaki incelikleri, bunlarla meşgul olan öteki yerlere de genelleştirmek hedeflenmiştir.

Mustafa Kemal Paşanın onursal başkan seçildiği, hükümet temsilcileri, askeri makamlar, yerel yöneticilerin de onursal üyeler arasında yer aldığı bu sergide, Bursa'nın "*mamulât-ı sanayiye*" arasında ipekli, pamuklu, iplik, yün, kıl kısımlarına yer verilmiş; ipek sanayiinde başlıca dokumacılık dalları arasında, ipekli kumaşlar, çarşaf, krep döşin, krep, başörtüsü, hamam takımları, mendil, kasnak, abani, hilali bez sıralanmıştır.²²

B- İpekli Dokumacılık ve Bursa

1908 sonrasındaki süreçte, ham ipek ve koza üretiminde bu gelişmeler yaşanırken; ipekçilik endüstrisi açısından en önemli gelişme, ipek

²⁰ Hüseyin Mevsim, "Sofya Ticaret ve Sanayi Odasının 1909 İstanbul ve Bursa Gezisi Raporu", *Bursa'da Yaşam*, Ocak 2012, s.341-342.

²¹ Hüseyin Mevsim, a.g.m., s.344-345.

²² Yılmaz Akkılıç, "Osmanlıdan Cumhuriyete Dönüşüm Sürecinde Üç Bursa Sergisi", *Bursa Defteri*, Sa:3, 1999, s. 180-181.

üretimini ikinci aşamasını teşkil eden ipek dokumacılığında kendini göstermiştir. Tekstil sanayinin ipekli kumaş dokuma alanında makineleşme süreci, II. Meşrutiyetten sonra başlamıştır. Bu nedendir ki, bu dönem, Bursa tekstil sanayinde teknolojik gelişmeler açısından önemli bir süreci temsil etmiştir.

20. yy başlarına kadar, Bursa'daki ipekli dokuma, çoğunlukla sayısı 1.400'ü bulan el tezgâhlarında yapılmıştır. 1913 yılında Hüdavendigar Vilayetinde, 2.100 tezgâhta, 750 ton iplikle 4-5 milyon metrelik kumaş dokunmuş; 11 milyon kuruş gelir elde edilmiştir. Bu dönemde Bursa'da genellikle krep döşin, krepon, ponje gibi kumaşlar dokunmuş; İstanbul Hereke dokuma fabrikasında, döşemelik tafta dokuması yapılmıştır²³.

19. yy ikinci yarısında Bursa'da devlet yatırımı olarak Fabrika-i Hümayun açılmışsa da; bu işletmenin temel işlevi, Hereke'de dokunan ipekli kumaşlar için hammadde sağlamak olduğundan, Bursa'nın dokuma sanayi içinde önemli değişiklik yaratmamış; istihdamın artmasına katkı sağlamıştır.

İngiliz konsolos yardımcısı Mailing, o dönemde Bursa dokuma sanayisinin durumunu, *“ipekli, pamuklu ve yünlü dokumacılık, el tezgâhı sisteminin üstüne çıkamamıştır. Bir ev sanatı olan nakışçılıkla birlikte dokumacılık da hızla çökmektedir. Diğer iş kollarında da durum, bir ustanın en fazla iki kalfa ve çırak çalıştırmasıdır”* sözleriyle ortaya koymuştur²⁴.

B-1) XX. yy. Başlarında Bursa'da İpekli Dokuma Fabrikaları

II. Meşrutiyetten sonra, dış dünya ile temasların artması ve sanayi, ticaret alanlarında devletin aldığı tedbirler bu sektörde sermaye sahiplerini, teşvik eden önemli etkenler olmuş ve ülkeye makine getirilmesi sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçten etkilenen yerlerin başında da, ipek üretim merkezi olarak Bursa gelmiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 1913-1915 yıllarında yapılan sayımlarda, ülke genelinde buhar gücüyle ipek dokumacılığı yapan 6 fabrika tespit edilmiştir ki; bu fabrikalardan beşinin, Meşrutiyet Döneminde Bursa'da açıldığı görülmektedir.

İlk dokuma makinesi, 1910 yılında Dervişyan Kogos adlı girişimci tarafından Bursa'ya getirilmiştir. Ditriches markalı bu dokuma tezgâhı, gaz motoru ile işletilen 400 telli bir jakar makinesidir. Kogos, dokuma tezgâhını, Umurbey Camii altındaki bir evde, önceden çalıştırdığı el tezgâhları yanına yerleştirmiş ve daha sonra beş yeni makine daha getirterek fabrikasını

²³ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yay, Ankara 1994, s.74-88

²⁴ Ergun Türkcan, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 19. YY. İkinci Yarısında Bursa”, *Tarih ve Toplum*, Sa:24, Aralık 1985, s.386.

genişletmiştir. Böylece, dokuma alanında ilk defa inorganik enerji ile çalışan modern dokuma tezgâhı, el tezgâhlarının yanında faaliyete geçmiştir.

Dervişoğlu'ndan sonra Bursa'ya, Kuyumcuoğlu tarafından 6, Morukoğlu tarafından 8, Maksud adlı kişi tarafından da 9 makine tezgâhı getirilmiştir. Bu tezgâhlar, Reyhan'da (Bedrettin ve Nurettin Ertop'a ait yerde) Eşrefilerde işletilmiştir.

Özel kişilerin tasarrufu altındaki bu fabrikalar zaman içerisinde el değiştirmiştir. Maksud'un 9 tezgâhlık atölyesi, Cumhuriyetten sonra Hacı Sabri ve Sait Ete adlarındaki dokumacılar tarafından işletilmiştir.²⁵

Bu dönemde Bursa'da muharrik güç kullanan dokuma fabrikaları arasında, Ermeni dokumacıların ithal ettiği bu tezgâhlar yanında; önemli bir işletmenin de yer aldığı görülmektedir ki; bu da, Bursa'da ilk dokumacılık şirketi olarak 1910 yılında kurulan Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirkettir.

1908 sonrasındaki dönemde, milli şirketler düzeyinde örgütlenmenin gerçekleştiği görülmektedir. Bu, İttihat ve Terakkinin "*milli iktisat*" politikasının bir uzantısı olarak, ekonomik kalkınmanın sağlanması için, devlet desteğiyle yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi açısından da önem taşımaktadır²⁶. Bu uygulamanın ekonomik alanda en önemli yansımaları, milli şirketlerin kurulması olmuştur. II. Meşrutiyetin ilânını izleyen bu süreçte, Bursa'da da milli şirketlerin kurulduğu görülmektedir.

Merkezi otorite, bu dönemde şirketleşme ve sanayileşme bağlamında teşvik politikası izlemiştir. 1909 yılında İçişleri Bakanlığı'ndan Hüdavendigar Vilayetine gönderilen talimata uygun olarak, 15 Ağustos 1909 tarih ve 171 sayılı yasa gereğince, halkın refahını sağlamak için ticari ve ekonomik şirketler, sandıklar kurulmasının teşviki ve bu konuda gerekli önlemlerin alınması Bursa Ticaret Odasından istenmektedir²⁷.

Bursa'da ilk anonim şirketin kurulması da, bu süreçte gerçekleşmiştir. 1908'den 1920'ye kadar Osmanlı'da kurulan anonim şirketlerden üçü Bursa'da kurulmuştur. Bu şirketlerin ilki, Bursa Mensucat-ı Osmaniye A.Ş.'dir. 1910 yılında, 10 bin Osmanlı Lirası sermaye ile kurulan bu şirketi, 1911'de, 20 bin lira sermaye ile kurulan Hüdavendigar Seyri Sefain Anonim Şirketi ile 1915'te 50 bin lira sermaye ile kurulan Bursa Şehri Tramvay ve Tenvir-i Elektrik ve Kuvve-i Elektrikiye Osmanlı A.Ş. izlemiştir²⁸. Bu şirketlerden ilkinin dokumacılık şirketi olması, konumuz açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

²⁵ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s.432.

²⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yay., İstanbul, s. 17-18.

²⁷ Faruk Üsküdarı, *a.g.e.*, s.23.

²⁸ 1908'den 1920 ye kadar Anadolu'da kurulan anonim şirketlerin vilayetlere dağılımı için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Yurt Yay., Ankara 1982, s.62.

Bursa Mensucat-ı Osmaniye A.Ş, 1910 yılında, çoğunluğu Türk olmak üzere, 12 dokumacının birleşmesi suretiyle kurulmuştur. Hacı Sabri, Hacı Şükrü, Hacı Paşa Rıza Bey, Hacı Abdullah, Feyzullah (Hacı Abdullah'ın kardeşi), Boyacı Emin, Dava Vekili Osman Nuri, Muhallebicizade Sabri Bey, Ermenilerden Haçıkyan ve Kapril, bu şirketi kuranlar arasında yer almıştır.

Bu işletme, 18 el tezgâhından oluşan aletleri ve İsviçre malı Beninger markalı 6 makine tezgâhı ile, Zafer Meydanında kiraladıkları bir binada faaliyete başlamıştır. Daha sonra Pirinç Hanının Ulucami tarafına bakan kısmında iki katlı yeni binaya taşınan işletmenin alt katında dokumacılık, üst katında ipek sarma işleri yürütülmüştür. Ermeni ortaklarla ihtilaflar, savaş yıllarında tezgâhların boş kalması gibi nedenler, şirketin gelişimini olumsuz etkilemiş ve şirketin faaliyetleri durma noktasına gelmiştir²⁹.

Bu süreçte şirketin yeniden faaliyete geçirilmesi için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında birçok tezgâhın boşalması üzerine, şirketi teşkil eden kimseler, Dervişoğlu'nun 6 tezgâhtan oluşan dokuma fabrikasını satın almıştır. Bu suretle şirket yeniden çalışmaya başlamıştır. Bir süre sonra da, Mudanya ile İstanbul arasında gemi seferleri düzenleyen ve Celal Bayar'ın da hissedar olduğu Seyrû Sefain Şirketi³⁰ ile birleşmiştir.

Gemilerin satılması ve gemicilik işinin bir süre sonra tasfiyesi üzerine, sadece dokumacılık işi sürdürülmüş ve 1925 yılında şirketin unvanı, Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş. olmuştur. 1930 yılında mali durumun kötüye gitmesi nedeniyle, İş Bankası tarafından satın alınmış ve İpekiş Fabrikası bu şirketin devamı olarak tesis edilmiştir³¹.

²⁹ Fahri Dalsar, *a.g.e.*, s.433.

³⁰ Hüdavendigâr Anonim Seyri Sefain Şirket-i Osmaniye: Bursa ipek ticaretinin, Mudanya-İstanbul hattında ucuz ve güvenli yollardan yapılması amacıyla, 1910 tarihli padişah iradesiyle kurulmuştur. Sermayesi 20 bin lira olup, her biri bir liralık 20 bin hissesi mevcuttur. Üretilen ürünlerin sağlıklı olarak pazara ulaştırılması amacıyla kurulduğundan, Mensucat Şirketini tamamlayıcı niteliktedir. Şirket uzun süre Başlangıç ve Sevinç adlı iki gemiyle faaliyet göstermiştir. Faruk Üsküdari, *a.g.e.*, s.27.

³¹ Faruk Üsküdari, *a.g.e.*, s.27.

1913-1915 yıllarında ipekte üretim açısından faal olan işletme sayısı ve üretim miktarı tabloda gösterilmiştir³².

Üretim Kolu	Faal Olan	Üretim (kuruş)
Ham ipek üretimi-1913	32	25.936.000
Ham ipek üretimi-1915	20	9.801.000
İpekli dokuma-1913	6	1.103.000
İpekli dokuma-1915	2	515.000

II. Meşrutiyet döneminde, ipekli dokumacılık sektöründe bu köklü değişim yaşanırken; I. Dünya Savaşı yıllarında, birkaç yabancı Bursa'ya getirdiği dokuma makinelerinin sayıca sınırlı kalması ve bu sanatı gizli tutmak çabası, ipekli dokuma tesisatında makine kullanımının yaygınlık kazanmasını güçleştirmiştir³³. İpekli dokumada makine kullanılması, Cumhuriyet sonrasında hız kazanacaktır.

C- Bursa İpekçilik Sektöründe 1910 Grevi

II. Meşrutiyet döneminde ipekçilik sektörü açısından yaşanan önemli bir başka gelişme de, bu sektörde fabrika emeğinin ortaya çıkmasına bağlı olarak çalışma hayatında kendisini göstermiştir. Nitekim Bursa'da 1910 yılında meydana gelen grev, çalışma hayatına ilişkin sorunların patlama noktasını teşkil etmiştir.

8 Mart, Amerika'da tekstil sanayide çalışan kadın işçiler tarafından gerçekleştirilen grev sonrasında dünya kadınlar günü olarak ilan edilmiş ve bu grevin benzeri bir eylem, 1910 yılında Bursa'da ipek üretiminde çalışan kadın işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir³⁴.

19. yy ikinci yarısından itibaren kozadan iplik çekiminin, fabrika sistemi içinde gerçekleştirilmeye başlanması, ev zanaatçılığından geçimini sağlayan nüfusun işçileşmesini, dolayısıyla da istihdamın artmasını beraberinde getirmiştir.

³² İ.H.Tökin, *a.g.e.*, s.39.

³³ *Bursa 1934 Yıllığı*, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa 1934, s.17-18.

³⁴ Nicola A.N.M. Van Os, "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", *Toplumsal Tarih*, Sa:39, Mart 1997, s.7. Benzer tepkilerin daha erken tarihlere uzandığını ise başka bir belgeden anlıyoruz. 13 Nisan 1859 (10 N. 1275) tarihli bu belgede, devletin ipek fabrikası (Hümayûn İpek Fabrikası) civarındaki özel girişimcilere ait fabrikalarda işçilere daha yüksek günlük verilmesi üzerine, devlet fabrikasındaki işçilerin de ücretlerinin artırılması talebi, fabrika müdürü tarafından dile getirilmiş ve işçilere zam yapılması önerilmiştir. BOA, HH. THR. 1275 N. 10, 1229/22.

Filatür fabrikalarında kullanılan yeni iplik çekim teknolojisinin, eski mancınık tekniği ile iplik çekimine göre daha az kalifiye işgücüne ihtiyaç ortaya çıkarması ve yapılan işin mevsimlik olması itibariyle fabrika sahiplerinin ucuz işgücü tercih etmeleri, çırıkrıkların başında çalışmak üzere çoğunlukla kadın işçilerin istihdam edilmesine yol açmıştır³⁵.

Fabrikada çalışan kadın işçilerin çoğunluğunu ise, Ermeni ve Rum gibi yerli azınlıklardan oluşan gayri müslim kadımlar teşkil etmiştir.³⁶ Böylece Bursa ipekçilik sektöründe, yalnız sermaye boyutuyla değil; emek açısından da gayrimüslim unsurların ağırlığı görülmektedir.

İngiltere'nin Bursa Konsolosu J. Maling'in 5 Ekim 1872 tarihli raporu, kentteki ipek üretiminin %90'ının gerçekleştirildiği bu fabrikalardaki emeğin yapısı, kompozisyonu ve çalışma koşullarına ilişkin önemli bilgiler içermekte; Bursa'nın toplumsal dokusuna ışık tutmaktadır.

Bu rapora göre, her 100 fabrikada çalışan kadın/erkek, yetişkin/çocuk oranları şu şekilde tespit edilmiştir:³⁷

Yetişkin Kadınlar

Makaracılar ve iplik sarıcılar	65
Ayıklayıcılar	10
Tarakçılar	4
Bükücüler	2
Ustabaşı, kalfa	3

Yetişkin olmayan kadınlar

Çırpıcı	10
Çırak	2

Yetişkin erkekler

Ustabaşı, makinist, ambalaj/paketçi	4

Toplam 100

Bu verilere göre, fabrikalarda istihdam edilen işçilerin %84'ünü yetişkin kadın ve % 12 sini kız çocukları teşkil etmektedir. Maling, işçi nüfusta resmi makamların engellemeleri dolayısıyla Müslüman kadınların

³⁵ Nesim Şeker, "Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa", *Bursa Defteri*, Sa:1, 1999, s.118.

³⁶ Donald Qatert, a.g.m., s.296; Ayhan Aktar, a.g.m., s.125.

³⁷ İngiliz Viskonstülü Malingin Bursa'daki Tekstil Fabrikalarında İpek İpliği Üretimine İlişkin Raporu", 5 Ekim 1872. den aktaran Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, s.150-151.

çok az olduğunu belirtmektedir. Müslüman kadınların işçi olarak fabrikalarda çalışması, gayrimüslim kadınlara göre daha yavaş bir süreç izlemiş; zamanla Müslüman kadınlar da bu fabrikalarda çalışmaya başlamıştır³⁸.

Fabrikalarda yoğun ücretli emek kullanımı, emek üzerine baskıları da beraberinde getirmiştir. İşçilerin uzun çalışma saatlerine rağmen, aldıkları ücretlerin düşüklüğü, deneyim ve performansa dayalı, mevsime ve mahsule göre değişen ücretlendirme sistemi yanında³⁹; emeğin hareketliliği üzerinde de sıkı bir denetimin kurulduğu görülmektedir. Kentteki fabrikalar arasında bir çeşit tezkere sistemi uygulanması, bu denetimin en önemli aracı olmuştur. Bu tezkere sistemi, işçilerin bir fabrikadan diğerine, önceki işverenin onayı olmaksızın geçmesini önlemek için uygulamaya konulmuştur. Buna göre işçilerin, bir işe tezkere veya çalışma kartı ile başvurması zorunludur.⁴⁰

Fabrika emeği üzerinde ortaya çıkan bütün bu baskıların, işçilerin sağlıklı çalışma koşullarını olumsuz etkilemesi yerel yönetimin üzerinde önemle durduğu konu olmuştur. Hüdavendigâr Vilâyetinden Nafia Nezaretine gönderilen 17 Ş. 1327 (3 Eylül 1909) tarihli telgrafta, Bursa'daki ipek fabrikalarında çalışan kadın işçilerin üçer kuruş ücretle günde on dört saatten fazla çalışmaya zorlanmalarının, sağlıklarını tehdit ettiği belirtilmekte; ipek fabrikalarındaki işçiler hakkında incelemelerde bulunmak üzere nezaretten bir memurun gönderilerek mesai saatlerinin değiştirilmesi talep edilmektedir⁴¹.

Nafia Nezaretine gönderilen 20 Safer 1329 (20 Şubat 1911) tarihli bir telgraf da, güç çalışma koşullarına karşı işçilerin tepkisiz kalmadığını, tepkilerini eylemsel olarak ortaya koyduklarını göstermektedir. Bu telgrafta, Bursa'daki ipek fabrikası işçilerinin uzun çalışma saatleri ve düşük ücretler nedeniyle başlattıkları bir iş durdurma eyleminden söz edilmektedir⁴².

Bu telgrafa göre iş bırakma eylemi, Ağustos ayı ortalarında ve Bursa'dan önce Bilecik, Küplü, Adapazarı gibi yerlerde başlamış ve oradan Bursa'daki iplik fabrikalarına yayılmıştır. Sazak (?) adında bir kişi, eylemi kıskırtmakla suçlanmış ve adliyeye gönderilmiştir.

³⁸ İlhan Tekeli, a.g.m., s. 17, Leila Erder, a.g.tez, s.100-101.

³⁹ Hasan Tâib Efendi, *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası: Hatıra yâhud-Mir'at-ı Bursa*, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, 2007, s.42.

⁴⁰ Leila Erder, a.g.tez, s. 110.

⁴¹ BOA, 17/Ş /1327, Dosya No:3630, Gömlek No:272209

⁴² BOA, DH, 20-S-1329, 107/17.

Belgeye göre, Bursa'daki işçilerin istekleri arasında, çalışma saatlerinin azaltılması, ücretlerinin yükseltilmesi, ücretlerine % 20-25 oranında zam yapılması, ücretlerin 8-10 kuruşa çıkarılması, en az bir saatlik öğle yemeği molası, iş düzeninde değişiklik yapılması, işe alınmalarda kolaylık gösterilmesi, sertifika göstermeden çalışabilmeleri gibi hususlar yer almıştır.

Bu tepki karşısında fabrika sahipleri, hasadın kötü olmasını, hammadde yetersizliğini ve başka fabrikalarla rekabet gücünün ortadan kalkacak olmasını gerekçe göstererek bu istekleri ret etmişler; ancak bu isteklerin, devlet tarafından bütün Hüdavendigâr Vilâyeti dâhilinde kabulü halinde, kendileri tarafından kabul edileceğini bildirmişlerdir.

1910 yılında gerçekleşen bu eylem, cemiyetin yerel örgütlenmesi olan İttihat ve Terakki Kulübünün arabuluculuğu ile 27 Ağustos'ta son verilmiş; üretim sezonunun sona ermesi nedeniyle de, atölyeler 28 Ağustos'ta kapatılmıştır⁴³.

Kadın işçilerin bu eylemi sonucunda, çalışma hayatında görülen ağır koşullarda istenilen değişiklikler sağlanamamışsa da; 1910 grevi, ağır çalışma koşullarının bir araya getirdiği kadınların ve işçilerin toplumsal hareketini temsil etmesi açısından önemli yere sahip olmuştur. Ayrıca bu hareket, Avrupa'da Sanayi Devrimi sonrasında görülen işçi hareketlerinin ve sosyalist düşüncenin etkilerini de yansıtmaktadır.

Bununla birlikte, Avrupa ülkelerinde sanayileşme sonrasında görülen kentsel dönüşüm süreci, ülkemizde uzun süre yaşanmamıştır. Bursa filatür fabrikalarında işçiliğin, tarımdaki mevsimlik işçiliğe benzer bir yapı arz etmesi ve işgücünü teşkil eden genç kızların üretim mevsimi boyunca kalmaları için fabrikalara yakın konutlar yapılması⁴⁴, ipek sektörüne dayalı sanayileşmenin çektiği bu nüfusun kentte kalmasını önlemiştir. Bu durum da, kentin geleneksel yapısını korumasına yol açmış; ne kırsal alanda toprak-insan ilişkilerinde köklü bir dönüşüm, ne de kentte fiziksel ve sosyal dönüşüm gerçekleşebilmiştir⁴⁵.

D- I. Dünya Savaşı Sürecinde Bursa İpekçilik Sektörü

1910 yılından sonra Bursa ipekçilik sektörü açısından durgun bir dönem yaşanmıştır. Balkan Savaşları ile başlayan uzun savaş süreci, tüm ülke genelinde olduğu gibi, Bursa'nın da sosyal ve ekonomik yapısını, dolayısıyla sektördeki gelişmeleri olumsuz yönde etkilemiştir.

⁴³ Nicole A. N. M., a.g.m., s.8.

⁴⁴ Donald Quatert, a.g.m., s.296.

⁴⁵ Ayhan Aktar, a.g.m., s.127.

Dünya Savaşı dolayısıyla kozanın ihraç edildiği dış pazarların kapanması, ülke içerisindeki tüketimin azalması nedeniyle ürünün para etmemesi, Milli Mücadele yıllarında Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali, Bursa'da ipek üretimi ve dokuma sanayini gerileyen gelişmeler olmuştur⁴⁶.

I.Dünya Savaşında Osmanlılar ile Fransızların karşı saflarda yer alması, Bursa'daki fabrikaların Lyon'a koza ve ipek ipliği ihracatını olumsuz etkilemiştir. Savaş sürecinde, dutluklar büyük ölçüde tahrip edilmiş⁴⁷; koza üretimi 350-400 bin kiloya düşmüş ve kozaların niteliği bozulmuştur. Bir kutu tohumdan ortalama 50-60 kilo ipek elde edilirken; bu miktar 20-30 kiloya düşmüştür⁴⁸. Duyunu Umumiye'ye tahsis edilen ipek öşrü⁴⁹, Milli Mücadele öncesinde 30 milyon kuruş iken; 1920 yılında 5 milyonun altına gerilemiştir. Bu da, sektördeki gerilemenin diğer bir boyutunu teşkil etmektedir.

Bu dönemde sektör açısından olumsuz bir başka gelişme, çalışan fabrika sayısında azalma olmuştur. 1913-1915 sayımında Bursa'da 41 ham ipek işleyen fabrika varken; 1915 yılına gelindiğinde, ipek fiyatlarının düşmesi, ihracatın durması, kozanın azalması gibi nedenlere bağlı olarak çalışan fabrika sayısında % 37,5, sektördeki imalat değerinde % 62,4, bu alandaki işçilerin sayısında % 36,52 oranında azalma meydana gelmiştir⁵⁰.

Savaşın olumsuz etkileri, azınlık nüfusunun şehri terk etmesi dolayısıyla ortaya çıkan işgücü kaybı, şirket sayısında azalma gibi alanlarda da hissedilmiş; Meşrutiyet devrinde kurulan şirketlerden yalnızca ikisi, Seyri Sefain Vapur Şirketi ile Mensucat Şirketi ayakta kalabilmiştir⁵¹.

I.Dünya Savaşı yıllarında yaşanan sevk ve iskân uygulamaları da, nüfus kompozisyonunda meydana getirdiği değişimle, Bursa ipekçilik sektörünü etkileyen diğer bir gelişme olmuştur. Nüfus yapısındaki en önemli değişim ise, Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleştirilen Nüfus Mübadelesi sonucunda yaşanacaktır.

E- 1923 Nüfus Mübadelesi ve Bursa

Bursa tarihinde göç olgusu, önemli yere sahiptir. 1877-78 Harbi sonrasında, işgal altındaki Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin büyük kısmı,

⁴⁶ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi*, Ankara 1994, s.172; Tahir Yetmen, "İpekböcekçiliği", *Uludağ*, Sa:20, Şubat 1939, s.53.

⁴⁷ Tahir Ertuğrul Yetmen, "Bursa'da İpekçilik", Bursa, 64-65.

⁴⁸ *CHP 15. Yılında Bursa*, Bursa İl Basımevi 1938, s.81-86.

⁴⁹ İpekböceği kozasının satışından alınan bir çeşit vergi.

⁵⁰ Gündüz Ökçün, a.g.e., s.142-143.

⁵¹ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa*, s.178.

Hüdavendigar Vilayetine göç etmiştir. 1877’de başlayan bu süreç, 1912 Balkan Savaşı sonrasında ve Milli Mücadele yıllarında da devam etmiş; Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, bu sürecin en önemli halkasını teşkil etmiştir.

Milli Mücadele sonunda Yunanistan’dan getirilen ve halk arasında mübadele göçmeni olarak anılan önemli bir göçmen kitlesi Bursa’ya yerleştirilmiştir⁵². Bunun en önemli sonucu, Bursa nüfusunda meydana gelen niceliksel ve niteliksel değişim olmuştur. Nüfus bileşiminde gayrimüslimlerin oranı büyük ölçüde azalmış; Anadolu nüfusu homojen bir yapıya kavuşmuştur.

Mübadele ile Bursa’ya gelen göçmenlerin büyük kısmının tütün üretiminin yoğun olduğu Selanik, Kavala ve Drama gibi yerleşimlerden gelmesi itibariyle, % 90’lık oranının tarıma dayalı yaşam tarzı süren kesimden oluşması da, Bursa’nın ekonomik yapılanmasını büyük ölçüde etkilemiştir.⁵³

Bu süreçte mübadil göçmenler, Bursa’daki ipek üretimini istenilen ölçüde geliştirememişler; kendilerine dağıtılan dutlukları, bağları kesmişler ve bu alanlarda tütün yetiştirmişlerdir. Buna bağlı olarak, Bursa’da koza üretimi azalmış; tütün üretimi artmıştır⁵⁴.

Bununla birlikte, Girit’ten gelen göçmenler istisna teşkil etmiş; Girit’te iken uğraştıkları bu faaliyeti geldikleri yerlerde de sürdürmüşlerdir.

Mübadele, fabrikada çalışan işçi sınıfının yapısında da değişiklik meydana getirmiştir. Bursa’da Rumların yaşadığı alanlarda kurulmuş olan küçük ölçekli ipekböceği fabrikaları, Bursa’ya yerleştirilen Rumeli göçmenleri tarafından kendi haline bırakılmış ve dolayısıyla, Bursa’da filatür fabrikalarında kadın işçi oranında düşme meydana gelmiştir. Önceden bu sektörde çalışanların tamamına yakını kadınlardan oluşurken; mübadele

⁵² Nesim Şeker’in 1930 İstatistik Yıllığına dayanarak verdiği rakamlara göre, 1921 yılından 1929 yılına kadar Bursa’ya mübadil olarak 34.523 kişi gelmiştir. Lozan antlaşmasının imzalanması ve antlaşma sonrasındaki bir yıl yoğun olarak Bursa’ya göçmen gelmiş; sonraki yıllarda gelenlerin sayısında azalma meydana gelmiştir. Nesim Şeker, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa, *Bursa Defteri*, Mart, 1999, s. 121.

⁵³ Nesim Şeker, a.g.m., s.124.

⁵⁴ Bursa’da üretimi artan tütünü işlemek amacıyla da, Fabrika-i Hümayun, tekel genel müdürlüğü mülkiyetine geçmiş; Tekel Yaprak Tütün İşletmeleri Bakım Atölyesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yaprak ve tütün depolamak amacıyla yeni düzenlemeler yapılmış; fabrikadaki ünitelerin büyük kısmı, ipek üretiminin teknolojik ve mekânsal özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş; yaprak ve tütün depolarına dönüştürülmüşlerdir. Elif Özlem Aydın, *Bursa’daki İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması*, Bursa 2007, s.30.

sonrasında kadınların oranı % 4 e gerilemiştir⁵⁵. İpek fabrikalarının atıl kalması sonucundadır ki; Cumhuriyet döneminde ipekçiliği göçmenlere öğretmek için bir dizi önlemler alınmıştır.

F- Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa İpekçilik Sektörü

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren merkezi yönetim, tüm ülke genelinde olduğu gibi, Bursa’da da savaş öncesi ekonomisini canlandırmaya yönelik adımlar atmış; bu süreçte, Bursa ekonomisinde önemli yere sahip olan ipek üretimindeki kayıpların, en kısa sürede giderilmesi önem kazanmıştır.

F-1) Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa İpekçilik Sektöründe Alınan Önlemler

Bursa’da ipek böcekçiliği ve tohum üretimini geliştirmek konusunda alınan önlemler kapsamında, Duyun-u Umumiye tarafından idare edilen Bursa Harir Daruttalimi 1926’da hükümet idaresine alınmış, İpekböcekçiliği Mektebi adını almıştır. İpekçilik Mektebi, ülkede bilimsel etütler yapmak ve kozacılığın ıslahı alanında faaliyet göstermek üzere 1930 yılında enstitü haline getirilmiştir⁵⁶. Bu enstitüye bağlı olarak da, 5 ipekböcekçiliği kontrolörlüğü kurulmuştur.

Bursa’da işgal sonrası sosyoekonomik hayatın canlandırılması çabaları, yerel yöneticilerin de üzerinde önemle durduğu husus olmuştur. Bu dönemde, Bursa Vilayet Umumi Meclisi, özellikle ipekçilik sektöründe yaşanan sorunların gündeme getirildiği önemli toplantı yeri olmuştur. Vilayet Umumi Meclisi’nin 12 Şubat 1923 Pazartesi günü yaptığı toplantıda, Vali Hacı Adil Bey, özendirme önlemlerinin alınması zarureti şu sözlerle ortaya koymuştur:

“Dutçuluğun, koza ve ipekçiliğin Vilâyetimizde ne derece mühim bir mevki-i iktisadîyesi bulunduğu cümlelerin malumudur. Maateessüf bu sanatlarla iştilal eden anasırın azalması, düşman tahribatı, sanayi-i ziraiyenin bu kısmını rıfkâdâr[yavaş] etmiş ve koza veya mensucat müstahsalâtından fakat nazar-ı vaktiyle harice milyonlarca kutu tohum ihraç eden Vilâyetimiz önümüzdeki sene açılabilir tohumların tedariki için bin türlü müşkülata maruz kalmıştır. ... Halen Düyun-u Umumiye Dairesi bütçesinde damızlık tohum yetiştirenler için mükâfat namına verilecek tahsisat yoktur. Bendeniz bunu merkezden talep edeceğim ve o dairenin bütçesine müfredatı merbut pusulada murakkim üçbin lirayı koydurmaya

⁵⁵ Leila Erder, a.g.tez, s.138-139.

⁵⁶ Tahir Yetmen, “İpekböcekçiliği”, *Uludağ*, Sa:20, Şubat 1939, s.54.

çalışacağım. Ancak bu babda meclis-i âliyemizden de sanayi-i ziraiyemizin bu kısmını teşvik için encümen dairemizce içtihad olunacak karara göre sarf olunmak üzere ve her ihtimale karşı bin lira mükâfat tahsisatını rica edeceğim."⁵⁷.

Vilayet Meclisi, 28 Şubat 1923 tarihli toplantıda, koza tohumu dağılımının serbest bırakılmasına karar vermiştir.⁵⁸

Bursa'da sanayide sektörel gelişim ve yardımlaşmaya yönelik esnaf örgütlenmeleri de, Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra başlamıştır. 1927 Bursa Vilayet Salnamesine göre, bu yılda Bursa'da 21 tane esnaf örgütü görülmektedir. Bunlardan biri, 1924 yılında 25 üyeden oluşan Koza Tohumculuğu Cemiyetidir. Cemiyetin kurulması, Bursa ve çevresinde, tohum üretiminin yalnızca iç tüketimi karşılayacak orana gerilemesi ve Rusya gibi ülkelere eskiden olduğu gibi ihraç edilememesine karşı bir tedbir olmuş; başlıca faaliyet sahasını, tohum üretimini arttırmak ve eskiden olduğu gibi Rusya gibi ülkelere ihracını sağlamak teşkil etmiştir.

Koza tohumculuğu ile uğraşan firmalar arasında da, Mehmet Rüşdü Bey, Hacı Ya'kub Efendi, İmamzade Hamid Efendi, Gaffarzade Mehmet Efendi, Hafız Rıza Efendi, Fazlı ve şürekası, İsmail Hakkı Bey, Se'yid Bey, Hacı Raşid Bey, Resulzade Mehmet Efendi, İbrahim Hakkı efendi, Kütahyalızade İsmail Efendi, Sabri Efendi, Süleyman Razi Efendi Firmaları sıralanmıştır.⁵⁹

1924 yılında kurulan Bursa Ticaret ve Zahir Borsası da⁶⁰, Düyun-u Umumiye yönetiminin sona ermesi dolayısıyla, 1926 yılında ipek ve ipek ürünlerinin alım satımını izlemekle görevlendirilmiş ve konu ile ilgili Koza Handa bir alt örgütlenmeye gitmiştir⁶¹. Hububat, baklagiller, un, zeytinyağı, sadeyağı, nebati yağ, yağlı tohumlar, peynir, ipek, yün yapağı, borsada işlem gören ürünler olmakla birlikte; borsanın en büyük gelirini, ipek ve koza teşkil etmiştir.

⁵⁷ *Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarreratı*, Bursa 1339, İ:5, s.112-115.

⁵⁸ *A.g.e.*, İ.12, s.362.

⁵⁹ *1927 Bursa Vilayet Salnamesi*, s.297. Tohumun kutusu, 25 gram; fiyatı da 120 kuruş ile 200 kuruş arasındadır.

⁶⁰ Bu borsanın zahire kısmı, Bursa'nın kurtuluş günü olan 11 Eylül 1924'te Bursa Zahir Borsası -günümüzde Bursa Ticaret Borsası- adıyla; koza kısmı da, 1 Haziran 1926'da Duyun-u Umumiyenin kaldırılması üzerine tesis edilmiştir. Bu iki kısım, 1928 yılında Ticaret Bakanlığı emriyle Bursa Ticaret ve Zahir Borsası adı altında birleştirilmiştir. *Bursa 1934 Yıllığı*, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa 1934, s.3.

⁶¹ Bursa Ticaret Borsası ve Ticaret Vekaletince Lüzum Görülecek Mahallerde Koza, İpek ve Teferruatı Alımına Mahsus Dahili Talimatnamedir., *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Sa:9, Mayıs 1927, s.265-266; *1927 Bursa Vilayet Salnamesi*, s.264.

Borsa, koza üreticilerini özendirme ve teşvik amacıyla önlemler almış ve bu önlemler kapsamında, koza üreticilerine, ücretsiz olarak yılda beş milyon dut fidanı dağıtılmıştır. 1927'den 1938'e kadar parasız olarak 3.700.662 fidan dağıtılmış, kozacılar ikramiye ve böcekçilere parasız termometre vermek için 25.456 liralık harcama yapmıştır.⁶²

Bundan başka, Ticaret ve Zahire Borsası tarafından çeşitli üretim bölgelerinde koza fırınları kurulmasına karar verilmiş ve Apolyont Köyünde bir fırın yapılarak üreticinin kullanımına açılmıştır.⁶³

Alınan bütün bu önlemler sonucunda, 1927 yılında Bursa'da toplam 79.920 kutu (1.998 kilogram) böcek tohumu üretilmiş olup, bu üretimin 64.028 adedi (1.600 kilo 700 gram) il merkezinde, 10.327 adedi (258 kilo 175 gram) Gemlik'te, 5.501 adedi (137 kilo 525 gram) Orhangazi'de ve 64 adedi (1 kilo 600 gram) de Yenişehir'de gerçekleşmiştir⁶⁴. Böcek tohumu üretimine bağlı olarak, ipek üretimi de artış göstermekle birlikte; bu alandaki üretim uzun yıllar eski miktarını yakalayamamıştır.

F-2) Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa'da Ham İpek ve Dokuma Fabrikaları

Bursa, Osmanlı döneminden ham ipek ve koza üretiminde uzmanlaşmış bir yapı devir almıştır. 1927 Bursa Vilayet Salnamesinde yer alan raporda, 1913-1915 sanayi sayımında Bursa'da yer alan 5 dokuma fabrikasından 3'ü, 41 ipek filatür fabrikasından 13 ünün Cumhuriyet dönemine ulaşabildiği görülmektedir.

1927 tarihli Bursa Vilayeti Salnamesine göre Cumhuriyet Dönemine kalan sanayi kuruluşu sayılabilecek işletmeler aşağıda gösterilmiştir⁶⁵.

⁶² Tahir Yetmen, "İpekböcekçiliği", *Uludağ*, Sa:20, Şubat 1939, s.55

⁶³ "Koza İstim Fırınları", *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, C:II, S:1, Eylül 1927, s.391.

⁶⁴ "Bursa Vilâyeti Dahilinde İstihsal Olunan İpekböceği Tohumu Miktarı", *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, C.II, S:6-7-8 Şubat-Mart-Nisan 1928, s.531.

⁶⁵ *1927 Bursa Vilayet Salnamesi*, s.286-290.

Firma sahibi	Türü	Yeri	Yıllık üretimi	Kuruluş tarihi
Kumaşçı Hacı Sabri Bey	Mensucat	Bursa	25.000 metre	1894
Bekir Sıtkı Bey	Mensucat	Bursa	18.000 metre	1910
Ahmet Zekai Bey	Mensucat	Bursa	8.000 metre	1910
Hacı Sabri Bey	İplikhane	Bursa	4.000 kilo	Cum. Önce
Yusuf Ziya Bey	İplikhane	Bursa	6.200 kilo	Cum. Önce
Mehmet Fazlı ve şürekası	İplikhane	Bursa	4.500 kilo	Cum. Önce
Yusuf Ziya Bey	İplikhane	Bursa	5.200 kilo	Cum. Önce
Bilecikli Ali Vehbi Bey	İplikhane	Bursa	5.200 kilo	Cum. Önce
Yako Venhas Biraderler	İplikhane	Bursa	7.000 kilo	Cum. Önce
David Saban Biraderler	İplikhane	Bursa	6.000 kilo	Cum. Önce
Babu Efendi	İplikhane	Bursa	6.000 kilo	Cum. Önce
Mösyö Romangal	İplikhane	Bursa	8.000 kilo	Cum. Önce
Mösyö Romangal	İplikhane	Bursa	6.000 kilo	Cum. Önce
Lui Bavariye	İplikhane	Bursa	7,500 kilo	Cum. Önce
Moiz ve Şavul Biraderler	İplikhane	Bursa	6.000 kilo	Cum. Önce
Isak Eskinazi	İplikhane	Bursa	3.000 kilo	Cum. Önce
Muhiddin Paşa Verasesi	İplikhane	Karacabey	?	1899
Yakup Cemil Efendi	Makarna şehriye	Bursa	70.000 kilo	1909
Hüseyin Hüsnü Biraderler	Gazoz	Bursa	200.000 şişe	Cum. Önce
Avram oğlu David	Gazoz	Bursa	80.000 şişe	Cum. Önce

Toplam Yıllık Üretim Kapasitesi

Dokuma sanayi	51.000 metre
İplikhaneler	74.600 kilo
Makarna-şehriye	70.000 kilo
Gazoz	280.000 şişe

Cumhuriyet döneminde, savaş yılları ve sonrasında azınlık ve yabancı sermaye temsilcilerinin Bursa'dan ayrılması ve ulusal devlet kuruluş sürecinde “milli iktisat” siyasetinin etkisiyle, Bursa'da filatür fabrika sahiplerinin millileşme süreci hız kazanmış; Türk işveren girişimleriyle filatür ve dokuma fabrikaları sayısında artış meydana gelmiştir⁶⁶. Bu dönemde sektörde ortaya çıkan boşluğun doldurulmasında, Milli Mücadelede yararlık gösteren emekli subaylar ve yeni rejimin yönetici kadrosuna yakın kimselerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Atatürk'ün

⁶⁶ Ayhan Aktar, a.g.m., s.138.

yakın arkadaşlarından Kolsuz Faik⁶⁷, bu dönemde ipek tekstil sanayine atılmış; Bursa ipeççilik sektörüne damgasını vurmuştur.

Bursa'da ipekli dokuma makineleri kurulması, özellikle 1923'ten itibaren artış kaydetmiştir. 1923'te Ditriches markalı iki tezgâhtan oluşan ilk dokuma makinesini, Ahmet Hamdi Arpacıoğlu getirmiştir.

Feyzullah ve Kamil Efendiler de 4 makine getirtmiş; Arpacıoğlundan da iki makine alarak, Irgandı köprüsü civarında 6 tezgâhlı bir dokuma atölyesi kurmuşlardır. 1927'de bu makineler, Umurbey'de Şark Fabrikasına taşınmıştır. Bu yeni fabrikayı kuran ortaklardan Kamil Efendinin ayrılması üzerine, Çingilli Konağında, Şark fabrikasından alınan 3 tezgâh ve 8 makine ile dokumacılık sürdürülmüştür.⁶⁸

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk girişimcilerin öncülük ettiği fabrikalar arasında, Hacı Sabri Beyin mevcut dokuma fabrikasına ek olarak, 1924 ve 1925'te işletmeye açılan fabrikaları, Adapazarı Emniyet Bankası kurucularından Sipahizadelerin Lale(1928) ve Çağlayan fabrikaları (1932), Türk-Japon işbirliği ile 1928'de kurulan Türk-Japon Şirketi Fabrikası⁶⁹, Resulzade Mehmet Beyin ipekli dokuma fabrikası (1927), Cumali Yusuf Beyin Terakki (1929) ve Yıldız (1924) fabrikaları yer almıştır.

1923-33 döneminde, Bursa'da azınlıkların kurdukları Yolgeçen (1927), Silkor (1933) Moiz Markos Efendinin Pascal (1926), Simon (1931), Moiz Markos (1933) fabrikaları da dönemin büyük işletmeleri arasındadır⁷⁰.

1934 yılına gelindiğinde, Bursa'da, 54 dokuma fabrikası, 25 ipek ve büküm tesisi faaliyet göstermektedir. 1922 yılında Bursa ipek fabrikalarında 160 mancınık mevcut iken; 1934'te mancınık sayısı 1.085'e yükselmiştir. Aynı yıl, Türkiye genelindeki 881 tezgâhtan 581'inin Bursa'da olduğu görülmektedir.⁷¹ Bu da, ülkede elde edilen ipeğin büyük kısmının Bursa'daki fabrikalarda işlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bursa Sanayi ve Mesai Müdüriyetinin 3 Kasım 1926 tarihli raporuna göre, Bursa dokuma fabrikalarında üretilen kumaşlar şu şekilde sıralanmıştır:⁷²

⁶⁷ Kolsuz Mehmet Faik Yılmazipek, savaşta iki kolunu birden kaybetmiş malul gazidir. Faik Yılmazipek, Demirkapı'daki Yılmaz fabrikalarını satın almış; 1930 yılında ipekli dokuma fabrikası olarak MFY Tekstil AŞ kurmuştur. Raif Kaplanoğlu, *Bursa'nın Alamet-i Farikaları*, Bursa Araştırmaları Vakfı, s.87.

⁶⁸ Fahri Dalsar, *a.g.e.*, s.433-434.

⁶⁹ 1928 yılında işletmeye açılan Türk Japon Şirketini işletenler arasında, Kavalalı oğullar, Kont Otani ve Şüküfe Hanım yer almışlardır

⁷⁰ Yılmaz Akkılıç, "Bursa Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi", *Bursa Defteri*, Mart 2002 s.66.

⁷¹ *1934 Bursa İl Yıllığı*, s.24.

⁷² *1927 Bursa Vilayet Salnamesi*, s.285-286.

- Yalnız ipekten imal edilen; krep döşin, krep maroken, krepon, fay, muslin, şarpa, krep, kefiyye vesairedir.
- İpek ve yünden imal edilen mantoluk, erkek ceketliği, Frenk gömlekligi vesaire.
- Pamuk ve ham ipekten imal edilen çakarlı adi kumaş ve ipekli her nevi hamam takımları.
- Loret ve şarp ipliği ile imal edilen, top hartuçluğu ve top kumaş.
- Yalnız yünden imal edilen kaba kumaşlar

Aynı raporda, üretilen kumaşların iyi olmakla birlikte, fabrikaların teknik teçhizat bakımından yetersizliklerine temas edilmektedir. Dokuma fabrikaları içerisinde, Bursa Mensucat Türk Anonim Şirketi, sahip olduğu tezgâhlar ve ürettiği kumaşlar itibariyle diğerlerinden daha ileri düzeyde görülmektedir.

Sonuç

İpekçilik, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, Anadolu insanı için önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Bursa da, ipek üretim ve ticaretinin yoğun olarak ve uzun yıllar yapılması itibariyle, bu sektörün merkezini teşkil etmiştir. Bursa’da ipekçilik, 1908’den sonra da önemli bir iktisadi faaliyet sahası teşkil etmiştir.

Tekstil sanayinin ipekli kumaş dokuma alanında el tezgâhlarından kurtularak makineleşme süreci, II. Meşrutiyetten sonra başlamıştır. Bu nedenle 1908 yılı, ipekli dokumacılıkta fabrikalaşma sürecinin başlangıç noktasını teşkil etmiştir.

Bursa’da 1908’den sonra ipekli dokumacılık sektöründe yaşanan fabrikalaşma süreci, üretimde artış sağlarken; emek-sermaye çatışmasını da gündeme getirmiştir. 1910 yılında, Bursa ipekçiliğinde emeğin büyük kısmını temsil eden kadın işçilerin greve gittikleri görülmektedir.

1914 yılında I. Dünya Savaşının başlaması, Dünya Savaşından sonra başlayan işgaller süreci, Milli Mücadele ve 1923 Nüfus Mübadelesi, Bursa ve çevresinde ipekböcekçiliği ve ipek üretimini büyük ölçüde geriletmiştir.

20. yy başlarına damgasını vuran uzun savaş yıllarının, Bursa ipekçilik sektöründe yol açtığı durgunluk dönemi, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren alınan ekonomik tedbirlerle ve yasal-kurumsal düzenlemelerle aşılmaya çalışılmış ve bu sektör yeniden canlılık kazanmaya başlamıştır. Ancak, özellikle 1930’lu yılların sonlarına doğru “suni ipek” adı altında üretilen floş ve II. Dünya Savaşı yıllarında sentetik elyafın geniş halk kitlelerine sunulması, doğal ipek talebini ve üretimini olumsuz yönde etkilemiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, DH. MKT, 02/Ra/1319 (H), Dosya No:2500, Gömlek No:72.
BOA, DH. MKT. Tarih: 02/C /1327 (H), Dosya No:2851, Gömlek No:38.
BOA, DH. MKT, Tarih: 14/Ca/1327 (H), Dosya No:2830, Gömlek No:43.
BOA, HH. THR. Tarih: 10/N/1275 (H), Dosya No 1229, Gömlek No:22.
BOA, DH, Tarih: 20-S-1329, Dosya No: 107, Gömlek No:17.
BOA, Tarih: 18/S /1321 (H), Dosya No:2069, Gömlek No:155108.
BOA, Tarih: 08/M /1327 (H), Dosya No:3482, Gömlek No:261118.
BOA, Tarih: 07/R /1328 (H), Dosya No:3736, Gömlek No:280133.
BOA, Tarih: 05/B /1325 (H), Dosya No:3124, Gömlek No:234274.
BOA, Tarih: 17/Ş /1327, Dosya No:3630, Gömlek No:272209.

Kitaplar ve Süreli Yayınlar

- Akkılıç Yılmaz, “Bursa Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi”, Bursa Defteri, Sa: 13, Mart 2002.
Akkılıç Yılmaz, “Osmanlıdan Cumhuriyete Dönüşüm Sürecinde Üç Bursa Sergisi”, Bursa Defteri, Sa:3, 1999.
Aktar Ayhan, “Bursa’da Devlet ve Ekonomi”, Bir Masaldı Bursa, YKY, İstanbul 1996.
Aydın Elif Özlem, Bursa’daki İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması, Bursa 2007.
1927 Bursa Vilayet Salnamesi, Bursa 1927.
Bursa 1934 Yıllığı, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa 1934.
Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Sa:9, Mayıs 1927.
“Bursa Vilâyeti Dâhilinde İstihsal Olunan İpekböceği Tohumu Miktarı”, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.II, S:6-7-8 Şubat-Mart-Nisan 1928.
CHP 15. Yılında Bursa, Bursa İl Basımevi 1938.
Dalsar Fahri, Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik, İstanbul 1960.
Dostoğlu Neslihan Türkün, Osmanlı Döneminde Bursa, C: I-II, AKMED, Antalya.
Efendi Hasan Tâib, Hatıra ya da Bursa'nın Aynası: Hatıra yâhud-Mir'at-ı Burusa, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, 2007.
Eldem Vedat, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK Yay, Ankara 1994.

- Eldem Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi, Ankara 1994 Erder Leila T., The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835–1975, (Basılmamış Doktora Tezi), 1976.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H 1324 (1906), Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, 1325, (1907), Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Kaplanoğlu Raif, Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa (1876-1926), Avrasya Etnografya Vakfı Yay., İstanbul 2006.
- Kaplanoğlu Raif, Seyahatnamelerde Bursa, Bursa Ticaret Odası Yay., Bursa 2000 Mamumi “Koza İstim Fırınları”, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C:II, S:1, Eylül 1927.
- Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa 1339, İ:5.
- Şeker Nesim, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa, Bursa Defteri, Sa: 1, Mart 1999.
- Şerafeddin, Bir Osmanlı Doktorunun Anıları, Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye, Çev.Cahit Kayra, Bükey Yay., İstanbul, 2001.
- Mevsim Hüseyin, “Sofya Ticaret ve Sanayi Odasının 1909 İstanbul ve Bursa Gezisi Raporu”, Bursa’da Yaşam, Ocak 2012.
- Ökçün Gündüz, Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri, Hil Yay., 1984.
- Pamuk Şevket, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul 1985.
- Quataert Donald, ”The Silk Industry of Bursa 1880-1914”, The Ottoman Empire and the World Economy, Cambridge University Press, 2004.
- Tekeli İlhan, “Bursa’nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi”, Uluslar Arası XI. Yapı ve Yaşam 99 Kongresi, Bursa 1999.
- Toprak Zafer, Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918, Yurt Yay, Ankara 1982
- Tökin, İ.Hüsrev. Rakamlarla Türkiye, C:I, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay, Ankara 1949.
- Türkcan Ergun, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 19. YY. İkinci Yarısında Bursa”, Tarih ve Toplum, Sa:24, Aralık 1985.
- Üsküdarı Faruk, Eski Bursa’dan Notlar, Bursa 1972, s.82.
- Van Os Nicola A.N.M., “Bursa’da Kadın İşçilerin 1910 Grevi”, Toplumsal Tarih, Sa:39, Mart 1997.
- Yetmen Tahir Ertuğrul, “Bursa’da İpekçilik”, Bursa, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, Yapı ve Kredi Bankası, 1948.
- Yetmen Tahir, “İpekböcekçiliği”, Uludağ, Sa:20, Şubat 1939.

1837-1923 SÜRECİNDE BURSA'DA İPEKÇİLİK SEKTÖRÜNÜN SOSYO-EKONOMİK ANALİZİ*

*Nuran BAYRAM***

ÖZET

Bu çalışmada, 1837-1923 yılları arasında Bursa'da ipekçilik sektörünün ekonomik analizi tarihsel kaynaklardan elde edilen sayısal veriler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. 1888-1905 yılları arasında Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın yaş koza üretimindeki hâsil olan gelişme payının %361 oranında artış gösterdiği tespit edilmiştir. 1913-1915 yılları arasında ipekçilik sektöründe çalışan işçilerin günlük ücretlerindeki artış oranının %5.2 olduğu elde edilmiştir. 1914 yılında koza üretiminin 1909 yılına nazaran yaklaşık 2.9 kat azaldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1837-1923 Bursa, Hudâvendigâr Vilâyeti, İpek Yetiştiriciliği, Koza.

* Bu araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen 111K295 nolu ve "Bursa'da Koza Yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo-Ekonomik Değişim Analizi (1837-1990)" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır. İlgili araştırma 27 Haziran - 1 Temmuz 2012 tarihleri arasında Yunanistan'ın Girit Adasındaki Rethymno (Resmo) kentinde düzenlenen 20. CIEPO (COMITÉ INTERNATIONAL DES ÉTUDES PRÉ-OTTOMANES ET OTTOMANES) konferansında "1837-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörünün Sosyo-Ekonomik Durumu" başlıklı panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, nuranb@uludag.edu.tr

ABSTRACT

The Socio-Economic Analysis of Silk Industry in Bursa in Process 1837-1923

This study, evaluates the economic perfo mans of silk industry in Bursa between 1837-1923, based on data drawn from historical sources. It finds that the silkworm cultivation levels in Hudavendigâr Province and İzmit township between 1888-1905 increase 361%. The study also find a 5.2% increase in the daily wages of the workers employed in silkworm cultivation. Finally, the data show that silkworm production in 1914 decreased approximately 2.9 times compared to the production level 1909.

Key Words: 1837-1923 Bursa, Hudâvendigâr Province, Silkworm Cultivation, Cocoon.

1. Giriş

Osmanlı döneminde Bursa, ipekçilik sektörünün en önemli şehirlerindendir. 19. yüzyılın ortalarına kadar ham ipeğin üretimi evlerde ve mahallelerde geleneksel yöntemlerle ve tepme mançınıklar vasıtasıyla yapılırken, 19.yüzyılın ortalarından itibaren sektörde fabrikalaşma süreci başlamıştır. Bursa’da ham ipek üreten ilk fabrika 1837 yılında, ipekli dokumacılık yapan ilk fabrika ise 1908 yılında kurulmuştur. Kozadan ipek teli çekme ve ipek ipliğinden dokumacılık yapma açısından yenileşme sürecini ifade eden bu yıllar, sektörde önemli gelişmeleri ve değişimleri ortaya çıkarmıştır. Hazırlanan bu çalışma, belirtilen süreçte ipekçilik sektörünün ekonomik analizini tarihsel kaynaklardan elde edilen sayısal veriler çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

2. Osmanlı Devleti’nde Koza Üretimi ve Hudâvendigâr Vilâyeti’nin Yeri

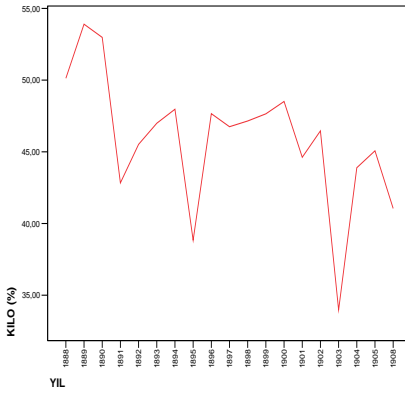
Osmanlı Devleti ve Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı’nın 1888-1908 yılları arasında yaş koza üretimi ve öşür gelirleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 1. Osmanlı Devleti ve Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın yaş koza üretimi ve öşür gelirleri (1888-1908)

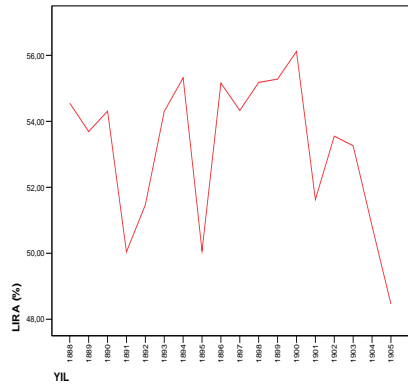
Yıllar	Osmanlı Devleti		Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nda		Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın	
	Yaş Koza Üretimi (Kilo)	Öşür Gelirleri (Osmâni Lira)	Yaş Koza Üretimi (Kilo)	Öşür Gelirleri (Osmâni Lira)	Yaş Koza Üretimindeki % payı	Öşür Gelirlerindeki % payı
1888	4.104.000	45.593	2.057.497	24.870	50.13	54.55
1889	5.730.000	69.028	3.088.583	37.063	53.90	53.69
1890	7.485.000	90.096	3.965.726	48.935	52.98	54.31
1891	8.000.000	82.759	3.426.027	41.412	42.83	50.04
1892	9.500.000	100.776	4.324.670	51.868	45.52	51.47
1893	9.812.000	119.707	4.610.584	65.005	46.99	54.30
1894	9.550.000	88.776	4.581.105	49.108	47.97	55.32
1895	8.860.000	84.138	3.439.984	42.125	38.83	50.07
1896	11.300.000	98.312	5.386.119	54.230	47.66	55.16
1897	9.000.000	83.138	4.207.392	45.167	46.75	54.33
1898	10.500.000	112.246	4.950.315	61.932	47.15	55.18
1899	12.900.000	153.408	6.146.620	84.803	47.65	55.28
1900	10.580.000	116.279	5.132.524	65.255	48.51	56.12
1901	11.800.000	122.725	5.264.984	63.362	44.62	51.63
1902	11.250.000	130.470	5.226.827	69.862	46.46	53.55
1903	16.000.000	181.681	5.434.490	96.766	33.97	53.26
1904	13.900.000	144.317	6.100.919	73.353	43.89	50.83
1905	16.500.000	206.343	7.436.000	100.000	45.07	48.46
1906	17.000.000	194.015	-	-	-	-
1907	18.000.000	249.943	-	-	-	-
1908	18.338.000	198.417	7.527.000	-	41.05	-

Kaynak: Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, Dersâadet, 1326, s.35; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.268.

Tablodan da görüldüğü gibi, Osmanlı Devletinin 1888-1908 yılları arasında yaş koza üretimi yaklaşık %447 oranında artış göstermiştir. Bilindiği gibi, 1888 yılında İpekçilik Okulu (Harir Darüttalimi) kurulmuştur. Okulun kuruluş tarihinde kozanın öşür geliri 45.593 Osmanlı Lirası iken, 1908 yılında 198.417 olarak (%435) artış göstermiştir. Aynı şekilde, 1888-1905 yılları arasında Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın yaş koza üretimindeki hâsıl olan gelişme payı %361, öşür gelirlerindeki hâsıl olan gelişme payı ise %402 oranında olmuştur.

Grafik 1. Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın yaş koza üretimindeki % payı

Grafik 2. Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın öşür gelirindeki % payı

Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın yaş koza üretimindeki % payı 1888 yılında yaklaşık %50 iken, 1905 yılında yaklaşık %45 olmuştur. Bu pay 1903 yılında %34 ile en düşük değere ulaşmıştır. Grafik 2 incelendiğinde, Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın yaş koza üretiminin öşür gelirindeki % payı 1904 yılında %48 ile en düşük değer de iken, 1900 yıllında %56 ile en yüksek değere ulaşmıştır.

Tablo 1'de belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti'ne ait 1908 yılı yaş koza üretimi 18.338.000 kilodur. Bu yıla ait yaş koza üretiminin vilâyetlere göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 2. 1908 yılı yaş kozanın üretiminin vilâyetlere göre dağılımı

Vilayetler	Kilo
Hudâvendigâr Vilâyetiyle İzmit Sancağında	7.527.000
Beyrut ve Suriye Vilâyetleriyle Cebel-i Lübnan'da	5.641.000
Selânik-Manastr-Kosova ve Yanya Vilâyetlerinde	1.793.000
Edirne Vilâyetinde	1.639.000
Adana ve Haleb Vilâyetlerinde	755.000
Trabzon ve Sivas-Mamuretül aziz ve Erzurum Vilâyetlerinde	126.000
Aydın ve Cezâyir-i Bahr-ı Sefid Vilâyetleriyle Biga Sancağında	285.000
Diyarbakir-Musul-Bağdad Vilâyetlerinde	170.000
Ankara ve Konya Vilâyetlerinde	102.000
Toplam	18.338.000

Kaynak: Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, Dersaadet, 1326. s.13-14

Tablo 2'den de görüldüğü gibi 1908 yılında yaş koza üretim değeri en fazla olan vilayet Hudâvendigâr Vilâyetiyle İzmit Sancağıdır.

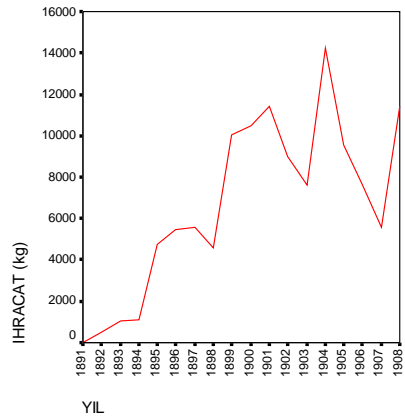
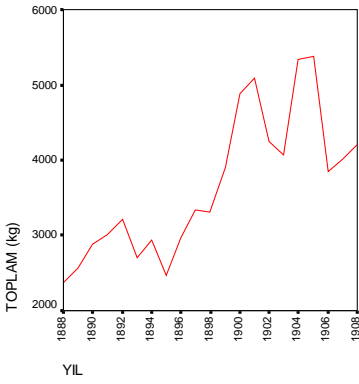
Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nda 1888-1908 yılları arasında beslenilmiş olan yerli ve yabancı ipek tohumu ve yabancı ülkelere yapılan yerli ipek tohumu ihrâcâtı miktarları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 3. Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'na ait beslenilmiş yerli ve yabancı ipek tohumu ile yabancı ülkelere yapılan yerli ipek tohumu ihrâcâtı miktarları

Yıllar	Beslenmiş yerli tohumu		Beslenmiş yabancı tohumu		Toplam		Yabancı Ülkelere ihrâç olunan	
	Kilo	Gram	Kilo	Gram	Kilo	Gram	Kilo	Gram
1888	475	-	1900	-	2375	-	-	-
1889	947	425	1613	225	2560	650	-	-
1890	912	575	1694	800	2877	375	-	-
1891	2364	950	639	650	3004	600	24	950
1892	2909	400	302	700	3212	100	507	925
1893	2635	325	73	375	2710	700	1048	675
1894	2903	425	34	450	2937	875	1104	475
1895	2458	750	13	525	2472	275	4730	975
1896	2890	475	78	350	2968	825	5452	650
1897	3298	15	42	475	3340	490	5546	975
1898	3082	525	222	450	3304	975	4595	525
1899	3851	800	49	275	3901	75	10060	300
1900	4884	525	2	675	4887	200	10480	650
1901	5066	350	25	75	5091	425	11438	-
1902	4196	700	45	700	4242	400	8996	550
1903	4043	625	20	650	4064	270	7624	725
1904	5324	875	16	875	5341	750	14238	25
1905	5361	500	13	150	5374	650	9557	500
1906	3843	825	1	-	3844	825	7695	900
1907	4018	600	1	200	4019	800	5573	850
1908	4201	900	9	325	4211	225	11397	725

Kaynak: Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, Dersâadet, 1326. s.35

1888-1908 yılları arasında Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'na ait beslenilmiş yerli ipek tohumunda yıllar itibariyle artış olduğu ve beslenilmiş yabancı ipek tohumunda da bir azalış olduğu Tablo 3'ten görülmektedir. 1888-1908 yılları arasında Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'na ait beslenilmiş yerli ve yabancı ipek tohumunun toplam değeri ve ihraç edilen yerli ipek tohumunun değerleri aşağıdaki grafiklerde sunulmuştur.

Grafik 3. Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın beslenmiş toplam ipek tohumu (kg)

Grafik 4. Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'ndan ihrac edilen yerli ipek tohumu (kg)

Grafik 3 incelendiğinde Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın beslenmiş olduğu toplam ipek tohumunda 1904 ve 1905 yıllarında yüksek değere ulaştığı, Grafik 4 incelendiğinde ise ihrac edilen yerli ipek tohumunun 1904 yılında maksimum değere ulaştığı görülmektedir. Her iki grafikten, Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın hem beslenmiş toplam ipek tohumunda hem de ihrac edilen yerli ipek tohumunda yıllar itibariyle artış gösterirken 1906 yılında azalış gösterdiği görülmektedir.

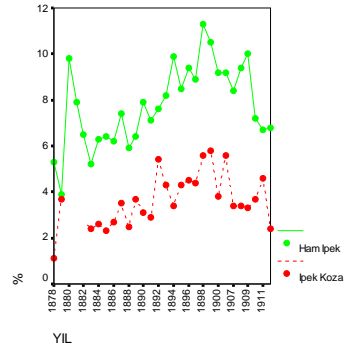
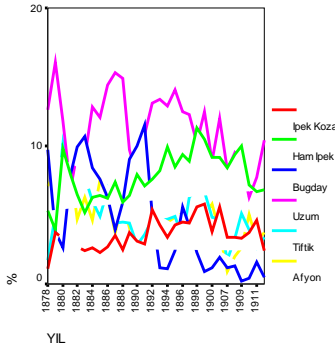
3. Osmanlı Devletinde İpek Koza ve Ham İpek İhracatı

1878'li yıllarda Osmanlı devletinin en önemli ihrac malları arasında buğday, üzüm, tiftik, afyon ve ham ipek bulunmaktadır. Bu malların ve ipek koza değerinin toplam ihracat içindeki payları dikkate alınarak Tablo 4 aşağıdaki gibi hazırlanmıştır.

Tablo 4. İpek Koza ve Ham İpek ihracatının toplam ihracat içindeki payı (%), (1878 – 1913)

	İpek Koza	Ham İpek	Buğday	Üzüm	Tiftik	Afyon
Yıllar	%	%	%	%	%	%
1878	1.1	5.3	9.7	12.6	1.7	7.1
1879	3.7	3.9	3.8	16.1	5.0	8.0
1880	-	9.8	2.6	11.8	10.2	5.3
1881	-	7.9	7.9	6.9	7.1	8.5
1882	-	6.5	9.9	9.5	9.7	4.7
1883	2.4	5.2	10.7	9.2	-	6.3
1884	2.6	6.3	8.4	12.8	6.0	4.6
1885	2.3	6.4	7.6	12.1	4.9	7.5
1886	2.7	6.2	6.3	14.4	6.8	6.3
1887	3.5	7.4	3.9	15.3	4.4	3.7
1888	2.5	5.9	5.9	14.9	4.5	5.9
1889	3.7	6.4	9.0	9.7	4.4	4.1
1890	3.1	7.9	10.0	7.7	2.8	5.5
1891	2.9	7.1	11.5	10.8	3.6	5.5
1892	5.4	7.6	5.0	13.1	4.7	4.5
1893	4.3	8.2	1.2	13.4	4.6	4.1
1894	3.4	9.9	1.1	12.9	4.7	4.5
1895	4.3	8.5	2.4	14.1	4.9	4.8
1896	4.5	9.4	5.6	12.5	3.3	5.1
1897	4.4	8.9	4.2	12.3	6.3	3.7
1898	5.6	11.3	2.3	10.2	6.9	4.7
1899	5.8	10.5	0.9	12.5	6.7	4.9
1900	3.8	9.2	1.2	8.9	4.8	5.8
1905	5.6	9.2	1.9	12.0	4.7	3.7
1907	3.4	8.4	1.2	8.3	1.7	0.9
1908	3.4	9.4	1.3	9.5	3.3	2.0
1909	3.3	10.0	0.2	8.9	5.1	2.6
1910	3.7	7.2	0.4	6.3	3.9	5.0
1911	4.6	6.7	1.6	7.7	2.6	3.1
1913	2.4	6.8	0.5	10.4	3.4	3.7

Kaynak: DİE, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, s: 37.

Grafik 5. Çeşitli ürün ihracatının toplam ihracat içindeki payı, (1878 – 1913)

Grafik 6. İpek Koza ve Ham İpek ihracatının toplam ihracat içindeki payı, (1878 – 1913)

Osmanlı Devleti'nin en önemli ihraç malları arasında sayılan buğday, üzüm, tiftik, afyon ve ham ipeğin toplam ihracat içindeki paylarının dikkate alınarak hazırlandığı Tablo 4 ve bu değerlerin çizildiği Grafik 5 incelendiğinde, 1878-1913 yılları arasında ham ipek ihracat değerinin genellikle ilk üç mal arasında yer aldığı, 1898 ile 1909 yılları arasında da en yüksek değere sahip olduğu görülmektedir.

Ayrıca, hem Tablo 4'den hem de Grafik 6'dan görüldüğü gibi, ham ipek ihracatının toplam ihracat içindeki payı ipek koza ihracatına nazaran 1878-1913 yılları arasında daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, 1898 ve 1899 yıllarında hem ham ipek ihracatının hem de ipek koza ihracatının toplam ihracat içindeki payının en fazla olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5. Ülkelere göre toplam ihracat değeri ve ham ipeğin toplam ihracat içindeki payı (%)

Yıllar	Ham İpek		
	Fransa	Avusturya	İtalya
1840-42	30.4	-	-
1859-61	-	-	-
1860-62	38.6	-	-
1880-82	18.3	-	-
1890-92	-	-	-
1891-93	-	5.8	-
1900-02	31.1	4.5	48.2
1910-12	35.5	1.4	36.8 ¹

¹ 1910-1913 arası

Kaynak: DİE, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, s: 63.

Osmanlı devletinin ham ipeği ihraç ettiği ülkelere ve ham ipeğin toplam ihracat içindeki payına bakıldığında 1840 yıllardan 1900'lü yıllara kadar arada kesinti olsa da en fazla Fransa'ya ihraç ettiği elde edilmiştir. Fransa'ya olan ihracatta 1880-1882 yılındaki azalış kozacılık faaliyetini derinden etkileyen Pebrine (Karataban) adlı ipekböceği hastalığından kaynaklanmış olsa gerektir. Bilindiği gibi bu hastalık 1860'larda Osmanlı sahasına girmiş ve 20 yıla yakın bir zaman için Bursa'da koza üreticilerine ve onlara bağlı üretim yapan fabrika sahiplerine ciddi sıkıntılar yaşatmıştır. Ham ipek ihracatında Avusturya'ya olan ihracatın yıllar itibariyle azaldığı Tablo 5'den görülmektedir. 1900'lü yıllarda Fransa'ya nazaran İtalya'ya daha fazla ham ipek ihraç edildiği tablodan görülmektedir. Ayrıca, 19. yüzyıl boyunca Bursa'daki ipek üretiminin %90'dan fazlasının Fransa'ya ihraç edildiği bilinmektedir (Erder, 1976).

1835-1875 yılları arasında teknoloji sayesinde üretim artmış ancak 1875 yılından sonra teknolojik bir gelişme yapılmamıştır (Erder, 1976). 1859 yılında Bursa'dan yapılan ihracat değerinin o yıla ait ithalat değerinden 2.6 kat daha fazla olduğu bilinmektedir (Erder, 1976).

4. Ham İpek Fabrikaları

1906 yılında Bursa merkezde 44 ipek fabrikası bulunurken, 1913 yılında bu sayı 41'e inmiştir. Yine Bursa Merkezde 1906 yılında 2.364 mançınık bulunurken, 1913 yılında ham ipek imalatında toplam olarak 1.824 mançınlık 32 ve 1915 yılında 1.158 mançınlık 20 fabrika çalışmıştır (DİE, Cilt 4, s: 134).

Bursa'da bir ipek fabrikası

Yukarıdaki fotoğrafta da görüldüğü gibi, ipek fabrikalarında genellikle genç bayanlar çalışmaktadır. Özellikle 19. yüzyıl boyunca genç bayanların evleninceye kadar fabrikalarda çalıştığı bilinmektedir (Erder, 1976). Ayrıca, 19. yüzyıl boyunca Bursa'daki ipek fabrikalarında %90'ın üstünde bayan işçiler çalışmaktayken bu oran 1923 yılında %4'e gerilemiştir (Erder, 1976).

1915 yılı itibarıyla Bursa'da 41 ham ipek imalatı yapan ve 6 ipek imalatı yapan fabrika bulunmaktadır. Bu fabrikaların hepsi muharrik güç ile çalıştıkları için fabrika olarak nitelendirilmiştir.

1913'de 32 fabrika (% 78'i), 1915'te 20 fabrika (% 48,8'i) kayıtlar arasında bulunmuştur. Böylece, 1913'den 1915'e çalışan fabrika sayısında %37,5 azalma olmuştur. Bu durumun, savaş nedeniyle koza üretiminde meydana gelen gerilemeden kaynaklandığı söylenebilir (DİE, Cilt 4, s: 133).

Tablo 6. 1915 yılı ham ipek imalatı ve ipek dokuma yapan fabrikaların mülkiyete göre dağılımı

	Mülkiyet			Toplam
	Hükümet	Anonim	Özel	
Ham ipek imalatı	14	-	27	41
İpek dokuma	1	1	4	6

Kaynak: DİE, Osmanlı Sanayii, 1913,1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4, s: 15

Buna göre, ham ipek imalatı yapan fabrikaların 27'si, ipek dokuma yapan fabrikaların da 4'ü özeldir. Bursa ipek fabrikalarından hiç biri Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanamamıştır. Bunun nedeni, fabrika sahiplerinin bu konuda müracaat etmemelerinden kaynaklanmıştır (DİE, Cilt 4, s: 133).

Bursa'da ipek fabrikalarında genellikle krep döşen, krapon, ponje yapılmıştır. Krep, bürümcek, süre gibi iplikli kumaşlar ev tezgâhlarında dokunmaktadır.

Dış Ticaret İstatistiklerine gelince, 355 (seyrek ipek dokuma), 357 (saf ipek dokuma), 358 (karışık ipek dokuma) numaralarda üç liman ithalâtı 23.318.239 kuruş (eğer 1913 yılı ise; 2012 yılı değeri: 50.525.253,57 TL; eğer 1915 yılı ise; 2012 yılı değeri: 50.457.477,75 TL), ihracatı da 231.863 kuruştur (eğer 1913 yılı ise; 2012 yılı değeri: 502.393,72 TL; eğer 1915 yılı ise; 2012 yılı değeri: 501.719,80 TL). Bu durumda imalâtın, tüketimin ancak %4,5'ini karşıladığı söylenebilir (DİE, Cilt 4, s: 138)¹.

¹ **Bugünkü değer hesabı:**

X = Verilen değer

Daha öncede belirtildiği gibi, Bursa'da da ipek dokuma imalatı, evlerde, tezgâhlarda dokunmak suretiyle, çok eskidir. 1917 yılında bu şekilde çalışan 1.400 kadar tezgâh vardır. Bu sanayide muharrik güç kullanan fabrikaların kuruluşu ise çok yenidir. Fabrikaların hemen hepsi Meşrutiyet İdaresinden sonra kurulmuştur. 1915'te Savaş nedeniyle ipek (sanayii) büyük bir buhrana uğradığı için, fabrikaların işleyişi de durma noktasına gelmiştir. (DİE, Cilt 4, s: 137).

1916 yılında sözü edilen buhran ortadan kalkmıştır. İthalât da kesik olduğu için söz konusu fabrikaların tümü de büyük bir faaliyetle işlemişlerse de, 1917'de ipek değerinin çok yükselmesi nedeni ile faaliyetlerini sınırlamak zorunda kalmışlardır (DİE, Cilt 4, s: 137).

1913-1915 yılları arasında ham ipek imalatı ve ipek dokuma fabrikalarında çalışanların sayısı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 7. 1913-1915 Yılları Arasında Ham İpek İmalatı ve İpek Dokumaya ait Çeşitli Bilgiler

		Ham ipek İmalatı		İpekli Dokuma	
		1913	1915	1913	1915
İşletme sayısı	Mevcut olan	41	41	6	6
	İşler durumda olan	32	20	6	2
Çalışanlar	Memur	-	-	25	20
	Ustabaşı ve işçi	3.648	2.316	781	347
	Toplam	3.648	2.316	806	367

Kaynak: DİE, Osmanlı Sanayii, 1913,1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4, s: 119.

Daha önce de belirtildiği gibi, 1913 yılında ham ipek imalatında toplam olarak 1.824 mancınıklı 32 ve 1915 yılında 1.158 mancınıklı 20 fabrika çalışmıştır. Alınan bilgilere dayanılarak her mancınık başına 2 kişinin çalıştığı hesap edildiği için 1913 yılında, toplam olarak, 3.648 ve 1915 yılında 2.316 memur, usta ve işçi çalıştırılmıştır. Bunların ancak %5'i erkektir. Geri kalanı küçük kız ve kadındır. Görülüyor ki, 1915'te çalışanların sayısında %36.52 bir azalma vardır (DİE, Cilt 4, s: 134).

1913'de ipekli dokumada 4 fabrikada (6 fabrikanın 4'ünden bilgi alındığı için) 25'i memur, 16'sı ustabaşı, 765'i işçi (%63'ü kadın) olmak

$Y = X \cdot (\text{Geçmiş yıllara ait bir liranın 1998 yılı sonunda TL olarak değeri}) / 1.000.000^*$ – Kaynak: DİE

Bugünkü değer = $[Y \cdot (2012 \text{ endeks değeri}-2003 \text{ yılı } 100 \text{ bazlı})] / (1998 \text{ endeks değeri} - 2003 \text{ yılı } 100 \text{ bazlı})$ – Kaynak: TCMB

* 2005 yılında TL'den altı sıfır atıldığı için 1.000.000 değerine bölünmektedir.

üzere toplam olarak 806 ve 1915 yılında işlemiş olan (3 ve 6 no.lu) fabrikalarda 20'si memur, 94'ü ustabaşı, 333'ü işçi (43'ü kadın) olmak üzere toplam olarak 367 kişi çalışmıştır.

1913 yılında 2 fabrikada 705 işçiye 1.449.730 kuruş (2012 yılı değeri: 3.141.231,03 TL) ve 1915'te 33 işçiye 671.566 kuruş (2012 yılı değeri: 1.453.176,91 TL) ödenmiş olduğuna göre, bir işçi yılda 2.056 kuruş (2012 yılı değeri: 4.454,88 TL), günde 6,85 kuruş (2012 yılı değeri: 14,84 TL) ve 1915'de ise yılda 2.287 kuruş (2012 yılı değeri: 4.948,75 TL), günde 7,6 kuruş (2012 yılı değeri: 16,44 TL) kazanmış oluyor (DİE, Cilt 4, s: 138)².

1469 yılı için **tüketici fiyatları endeksi** 1,0 olarak alındığında 1913 yılı endeks değeri 307,6 ve 1915 yılı endeks değeri 370,0 olduğu için 1913-1915 yılları arasında **tüketici fiyatları endeksi** üzerinden yıllık enflasyon oranı yaklaşık olarak %9.7³ olarak gerçekleşmiştir (DİE, 2000). Bu durumda, yukarıda verilen verilere göre ipekçilik sektöründe çalışan işçilerin günlük ücretlerindeki artış oranı yıllık olarak %5.2⁴ şeklinde gerçekleşmiştir.

1915 yılında ham ipek imalatı ve ipek dokuma sanayinde işler durumda olan işletme sayısı 1913 yılına göre azalmıştır. Sözkonusu işletmelere çalışanlar açısından bakıldığında yine 1915 yılında 1913 yılına nazaran bir azalma olduğu elde edilmiştir. 1913'de 32 fabrika (%78'i) ve 1915'te 20 fabrika (%48.8'i) işler durumda faaliyet göstermiştir. Böylece, çalışan fabrika sayısında %37.5 azalma olmuştur. Bu durum, savaş dolayısıyla koza üretiminde hasıl olan gerilemeden ileri gelmiştir (DİE, Cilt 4, s:133). Diğer bir ifade ile, ham ipek imalâtı kozanın azalması karşısında savaştan etkilenmiş, dolayısıyla ipek dokuma imalâtı da azalmıştır (DİE, Cilt 4, s: 121).

² **Bugünkü değer hesabı:**

X = Verilen değer

Y = X . (Geçmiş yıllara ait bir liranın 1998 yılı sonunda TL olarak değer) / 1.000.000* –
Kaynak: DİE, 2000

Bugünkü değer = [Y. (2012 endeks değeri-2003 yılı 100 bazlı)] / (1998 endeks değeri -
2003 yılı 100 bazlı) – Kaynak: TCMB

* 2005 yılında TL'den altı sıfır atıldığı için 1.000.000 değerine bölünmektedir.

³ Bileşik faiz formülü kullanılarak hesaplanmıştır $(1 + r)^n = 1 + i$

⁴ Bileşik faiz formülü kullanılarak hesaplanmıştır $(1 + r)^n = 1 + i$

Tablo 8. Bursa İli için Açılan ipek tohumu kutusu ve Koza Üretimi.

Yıllar	Koza üretimi (ton)
1909	5.052
1913	3.857
1914	1.755

Kaynak: DİE, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913, 1914, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 3, s: 68, 135, 212.

Ülke genelinde olduğu gibi Bursa ilinde de koza üretiminde yıllar itibariye giderek azalma gösterdiği elde edilmiştir. 1914 yılında koza üretiminin 1909 yılına nazaran yaklaşık 2.9 kat azaldığı görülmektedir. Bunun nedeni, 1912-1913 Balkan Savaşları olsa gerektir.

Sonuç

Bu çalışmada, 1837-1923 yılları arasında Bursa'da ipekçilik sektörünün ekonomik analizi tarihsel kaynaklardan elde edilen sayısal veriler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devletinin 1888-1908 yılları arasında yaş koza üretiminin yaklaşık %447 oranında artış gösterdiği, 1888-1905 yılları arasında ise Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın yaş koza üretimindeki hâsil olan gelişme payının %361'e, öşür gelirlerindeki hâsil olan gelişme payının ise %402 oranında artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmit Sancağı'nın yaş koza üretimindeki % payı 1903 yılında %34 ile en düşük değerde iken, öşür gelirindeki % payı 1904 yılında %48 ile en düşük değere sahip olmuştur. Bunun yanı sıra, 1908 yılında yaş koza üretim değerinin en fazla olduğu vilayet Hudâvendigâr Vilâyetiyle İzmit Sancağı olarak belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin en önemli ihraç malları arasında sayılan buğday, üzüm, tiftik, afyon ve ham ipeğin toplam ihracat içindeki paylarının incelendiğinde, 1878-1913 yılları arasında ham ipek ihracat değerinin genellikle ilk üç mal arasında yer aldığı, 1898 ile 1909 yılları arasında da en yüksek değere sahip olduğu elde edilmiştir. Ayrıca, ham ipek ihracatının toplam ihracat içindeki payının ipek koza ihracatına nazaran 1878-1913 yılları arasında daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, 1898 ve 1899 yıllarında hem ham ipek ihracatının hem de ipek koza ihracatının toplam ihracat içindeki payının en fazla olduğu tespit edilmiştir.

1913 yılında bir işçi yılda 2.056 kuruş ve günde 6,85 kuruş kazandığına göre, bu verilerin 2012 yılı değerleri hesaplandığında, bir işçi için yılda 4.454,88 TL ve günde 14,84 TL olarak elde edilmiştir. Aynı şekilde, 1915 yılında bir işçi yılda 2.287 kuruş ve günde 7,6 kuruş

kazandığına göre, 2012 yılı değerleri, bir işçi için yılda 4.948,75 TL ve günde 16,44 TL olarak hesaplanmıştır. Bu durumda, 1913-1915 yılları arasında ipekçilik sektöründe çalışan işçilerin günlük ücretlerindeki artış oranının %5,2 olduğu söylenebilir.

1906 yılında Bursa merkezde 44 ipek fabrikası bulunurken 1913 yılında bu sayı 41'e inmiştir. Yine Bursa merkezde 1906 yılında 2.364 mancınık bulunurken 1913 yılında ham ipek imalatında toplam olarak 1.824 mancınıklı 32 ve 1915 yılında 1.158 mancınıklı 20 fabrika çalışmıştır. Bunun yanı sıra, 1909-1914 yılları arasında Bursa ilinde koza üretiminin yıllar itibariyle giderek azaldığı elde edilmiştir. 1914 yılında koza üretiminin 1909 yılına nazaran yaklaşık 2.9 kat azaldığı tespit edilmiştir. 1914 yılında dünya savaşının başlaması, savaş yıllarında yaşanan sevk ve iskân uygulamalarına bağlı olarak nüfus kompozisyonunda meydana gelen değişim, I.Dünya Savaşından sonra başlayan işgaller süreci, Türk Kurtuluş Savaşı ve 1923 Nüfus Mübadelesi, Bursa ve çevresinde ipekböcekçiliği ve ipek üretimini büyük ölçüde geriletliği söylenebilir.

Kaynaklar

- DİE, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1
- DİE, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913, 1914, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 3
- DİE, Osmanlı Sanayii, 1913,1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4
- DİE, 2000, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998
- Erder Leila Thayer, The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975, Princeton University, PhD. Thesis, 1976
- Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324
- Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325
- Torkomyan Kevork, İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûl ve Kavâidi, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, Dersaâdet, 1326

GİRİTLİ MÜBADİLLERİN İPEKÇİLİK DENEYİMLERİ VE BUNUN BURSA YÖRESİNE AKTARILMASI*

Yusuf OĞUZOĞLU**

ÖZET

Göç, entegrasyon ve sosyo-kültürel değişim, sosyal tarih araştırmalarında önemli bir çalışma alanıdır. “Giritli Mübadillerin İpekçilik Deneyimleri ve Bunun Bursa Yöresine Aktarılması” konusu bağlamında, insan odaklı bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılacaktır.

Osmanlıların 1650 yılında Resmo’da (Rethymno) oluşturdukları düzen içinde adanın yeni sakinleri olarak Müslüman halka rastlanmaya başlanmıştır

Osmanlı arşiv kayıtları, adanın iç tarafında yer alan alüvyonlu ovalarda buğday, mısır, tütün, turunçgil tarımının yapıldığını, su değirmenleri ve su kuyularının bulunduğunu, zeytin, çınar, badem, ceviz ve dut ağaçlarının varlığını ortaya koymaktadır. Dut ağaçlarına paralel olarak adada ipekçiliğin de mevcut olduğu görülmektedir.

1923 yılında Yapılan Lozan Antlaşması ek protokolü ile Türkiye ile Yunanistan kendi ülkelerinin yurttaşlarını din esası üzerine zorunlu göçe tabi tutunca Girit’te yaşayan Müslümanlar Türkiye’ye mübadil olarak göç etmişlerdir.

* Bu araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen 111K295 nolu ve “Bursa’da Koza Yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo-Ekonomik Değişim Analizi (1837-1990)” başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır. İlgili araştırma 27 Haziran – 1 Temmuz 2012 tarihleri arasında Yunanistan’ın Girit Adasındaki Rethymno (Resmo) kentinde düzenlenen 20. CIEPO (COMITÉ INTERNATIONAL DES ÉTUDES PRÉ-OTTOMANES ET OTTOMANES) konferansında “1837-1923 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörünün Sosyo-Ekonomik Durumu” başlıklı panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 16059 Nilüfer/ Bursa, Türkiye. E:posta: yoguzoglu@gmail.com.

Gelen mübadillerin bir kısmı Bursa'ya bağlı küçük yerleşim birimleri olan Mudanya ve Tirilye sahasına yerleştirilmişlerdir. Tirilye ve Mudanya yöresinde yaşayan bu göçmen aileler üzerinde yaptığımız sözlü tarih çalışmalarında kendilerinin adadan gelirken dokuma tezgâhlarını da bu topraklara getirdikleri ve yerleştirildikleri alanlarda ipek böcekçiliği yaptıkları öğrenildi.

Bu makale ile, Giritli mübadillerin Osmanlı döneminde Girit'teki ipekçilik faaliyetleri ve göç sonrasında Bursa'daki yerleşik ipekçilik kültürüne entegrasyonu ve katkıları örneklerle değerlendirmeye alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İpekböcekçilik, göç, Girit, dokuma tezgâhı, sözlü tarih.

ABSTRACT

The Silk Experiences of the Cretan Emigrants and the Transfer of This to the Region of Bursa

Immigration, integration and socio-cultural change is an important field of study in the social history research. This study will be evaluated with the people-oriented approach. In 1650, the Ottomans to come across the Muslim public as new residence of the island.

Ottoman archival records reveal the wheat, corn, tobacco, citrus farming done in alluvial plains of the inner side of the island., there were water mills and water wells, the presence of the olive, oak, almond, walnut and mulberry trees. Also it was observed sericulture in parallel with mulberry trees on the island. After the exchange of populations in 1923, Muslims in Crete emigrated to Turkey.

The part of the emigrants were located Mudanya and Tirilye area depending on Bursa with a small residential units. The oral history studies done on these immigrant families living in the Mudanya and Trilye have been suggested that the brought weaving looms to this land from the island and the settled areas of sericulture.

With this article, sericulture activities of the Cretan emigrants in Crete during the Ottoman period and after the migration, the integration to the silk culture and contributions will be evaluated with the examples.

Key Words: Sericulture, migration, Crete, weaving loom, oral history.

Bu çalışmadaki amacımız birbirinden çok uzak iki bölgede yaşayan iki toplumun ipekçilik deneyimlerinin benzer ortamlarda yeniden sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, önce 1923 yılında imzalanan Türk-Yunan nüfus mübadelesi kapsamına giren Giritli Türklerin adada ipekçilik yaptıklarına ilişkin bilgiler verilmiştir.

Adada böcekçilik-kozacılık yapıldığını arşiv kayıtları gösteriyor. Mübadele göçmenlerinin Tirilye'ye (Bursa) yanlarında getirdikleri ve

ailelerin bugün kendi dokumaları olduğunu belirttikleri ipekliler bu saptamamızı doğrulamaktadır. Bu araştırmada dikkate aldığımız ikinci husus mübadele öncesi Tirilye’de yaşayan yerli Rumların da burada kozacılık yaptığının belirlenmesi olmuştur. Giritliler onların mekanlarına yerleşerek adadaki deneyimlerini yaşatmışlardır.

1650’lere ait kayıtları içeren Girit Şer’iye Sicili Defterinde bu dönemde Rethymno (Resmo)’nun Piği, Kasteloz, İstanbul, Marula, Kiryana, Matyo ve Adele adlı köyleri ile Resmo bostanlığı denilen arazisinde dutçuluk yapıldığı anlaşılmaktadır.

İpek üretiminin bölgede yaygın olduğunu yerel halkın birbirleri arasında ipek alıp satması da göstermektedir¹.

Girit (Candia) (20. yy. başı)

Osmanlı Arşivi Belgeleri 19. yüzyılda Girit’te kozacılık ve ipekçilik yapıldığını göstermektedir: Girit Valisi’nden: “Girit Ceziresi (Adası) arazisi her türlü ürünün yetişmesi için elverişlidir. Halen pek çok köylerde uygun arazi olup, imar planı çerçevesinde dut fidanları ekilmiştir. Ayrıca iyi cins pamuk tarımı yapılmak amacıyla daha önce temin edilen pamuk tohumunun Mısır’dan Girit’e gönderilmesine ihtiyaç vardır”². (11 Mart 1862)

¹ Mustafa Oğuz, *Girit (Resmo) Şer’iye Sicil Defterleri (1061-1067)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002.

² BOA, Fon Kodu: A.MKT.UM Dosya No: 547 Gömlek No: 58.

1894 tarihli Girit Salnâmesi³ de adada ipekçilik yapıldığına değiniyor. «Dut, cezirenin her tarafında yetişir. Ancak üretilen kozalar talep için yeterli kalitede değildir. Beyrut'tan getirilen ecnebi tohumlar da genellikle talebe uygun değildir. Ziraat Komisyonu Fransa'dan gelen ham ipek talebini karşılamak için bir İpek Böçeği Numunehânesi inşasını planlamaktadır. Yeni yöntemlerle bir numune tarlası ve bir Ziraat Mektebi tesisi kararı alınmıştır».

1898 yılında meydana gelen Kandiyeli olayları sonrasında Osmanlı Devleti adadan askeri yönetimini çekti. Osmanlı maliyesine ait aşar ve gümrük gelirleri büyük devletlerin denetimindeki Girit geçici yönetime bırakıldı⁴. Girit endüstrisinin temelini zeytinyağı ve sakız üretimi oluşturuyordu. Sabun sanayi XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış ve kısa sürede gelişmişti. İç piyasada kullanılan para birimi Osmanlı lirası, mecediye ve kuruş idi⁵. 1876 yılına ait Girit Vilayeti Salnâmesi'nde adada yaşayan Müslüman nüfusun toplamı 91.746 idi (Hıristiyan nüfus:135.780). 1887 yılında yaklaşık 4000'e yakın Müslüman nüfus siyasal olaylar sonunda yaşanan göç sonucu 1911 yılında 27.852'ye düştü. Bu bağlamda güvenlik kaygısı yüzünden kentlere doğru iç göç yaşandı⁶.

Girit'de pamuk ve ipek üretimine dayalı olarak çarşaf ve havlu takımları üretimi vardı. Adadaki ipek üretimi 1897'de yıllık 20.000-30.000 kg idi⁷. Girit'in 1890 yılı dış satımı kapsamında 160.000 frank değerinde ham ipek vardı⁸.

³ 1894 Tarihli Girit Salnamesi, Millet Kütüphanesi, Eski Kayıt 503.

⁴ A.Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması*, Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi Yay., Ankara, 2002, s.90.

⁵ Adıyeke, *a.g.e.*, 2002, s.70 vd.

⁶ Bu son elli yılda yaşanan dalgalanmalar Giritli Müslümanların sürdürdükleri ipekçilik üretimini hayli daraltmış olmalıdır.

⁷ A.Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu Girit Bunalımı*, Ankara, 2000, s.110. Krş. Paul Combes, *L'île Crete-Etude Geographique, Historique, Politique et Economique*, Paris, 1897, s.112-113.

⁸ Adıyeke, *a.g.e.*, 2000, s.117-118. Krş. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C.1, Paris, 1892, s.560-561.

Tirilye (20. Yüzyıl Başları)

Mübadeleden önce Mudanya (Bursa) yöresinde yaşayan Rumlar da ipekçilik yapıyorlardı. 1908 yılına ait verilere göre 225 ton koza elde edilmişti. Tirilye’de oturan yerli Rumların Girit’ten gelen mübadillere verilen evleri ipek böcekçiliği yapılmasına uygun şekilde düzenlenmişti.

Mudanya’ya 1332 aile aileden oluşan 6463 mübadil göçmen yerleştirildi. Bunların bir bölümü Tirilye’de iskan edildi. Gelen göçmenlere nüfus sayılarına göre zeytinlik ve dut ağaçları dağıtıldı. Girit’te edindikleri deneyimle kozacılık yapmaya başladılar.

Giritlilerin birlikte getirdikleri ipek giysiler bu kültüre önceden sahip olduklarını gösteriyor⁹.

⁹ Girit’den mübadele sonucu gelerek Rumlar’dan boşalan evlere yerleşen, kendilerine zeytinlik ve dutluk tahsis edilen göçmenlerin torunları sözlü tarih görüşmelerinde ipekçilik deneyimlerini anlatıyorlar. Bkz. Fulya Duvenci Karakoç-Funda Duvenci Tunçdöken, *Mudanya’nın Akdenizli Konukları: Giritliler*, Mudanya, 2009.

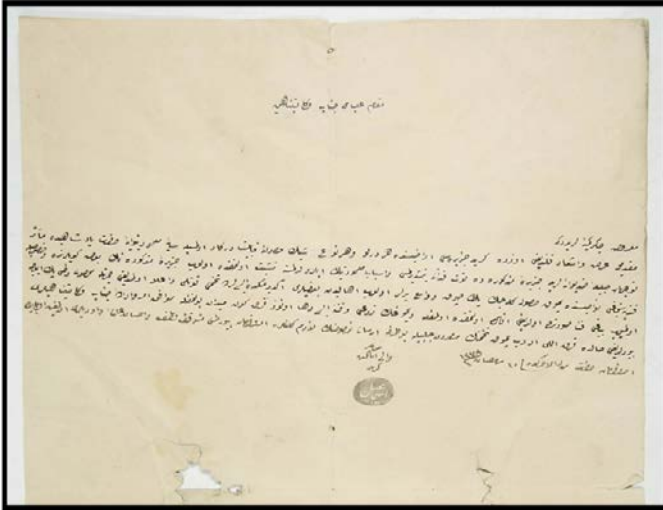
**GİRİTLİ GÖÇMENLERİN YANLARINDA GETİRDİKLERİ
İPEKLİ GİYSİ VE ÖRTÜLER (Kaynak, Karakoç-Tunçdöken, 2009)**

BELGELER

Girit Ceziresinde (Adasında) tarımı yapılmak üzere Bursa'dan gönderilen dut tohumlarının bedelinin ödenmesi hakkında¹⁰ (17 Nisan 1865)

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.MKT. UM Dosya No: 547 Gömlek No: 58

¹⁰ BOA, Fon Kodu: MVL, Dosya No: 705 Gömlek No:74.

Bursa Mutasarrıfına Girit Ceziresi için 20 kıyye dut tohumunun nasıl gönderileceği hakkında (6 Mayıs 1865)

بروسه عطفه

کیر جنیه ایجه ایله یکه قیه توتوغندن ایله خضه نظیر اولمیه تجیزه سادری اولمیه نکره تخت
 ایله نر طردن سیه ایله صنی کیر یونموز ای صنیبه وارد اولدیجیزنه بیه لهنه اسفا اولمیه
 و بیایک کیر اولمیه صوبایا وارد اولدیجیزنه رضا بوسقه نخر ایله نکره اسفا اولمیه
 کلدکی بیله و اسفا اولمیه اولمیه طبیب اولمیه تخلیک هله ایسایله ایله نکره اسفا اولمیه نعیه اولمیه
 کیشیه باغی اولمیه هلم نکره صیدیه صیده ایسایله بیدری صنی و اولمیه اسفا اولمیه
 اولمیه و نعیه اولمیه ایسایله نکره نکره صیده نکره بویله نکره نکره

Fon Kodu: MVL, Dosya No: 705 Gömlek No:74

Girit mahsulü olan ve başka yerlere ihraç olunan koza ve ipeklere meccânen verilmesi kararlaştırılması hakkında (29 Mayıs 1893).

کیرت اولمیه
 مکتوب اولمیه
 عدد
 49

تعمیر صیقل اولمیه

چاکیر ایسایله

کیر جنیه ایجه ایله یکه قیه توتوغندن ایله خضه نظیر اولمیه تجیزه سادری اولمیه نکره تخت
 ایله نر طردن سیه ایله صنی کیر یونموز ای صنیبه وارد اولدیجیزنه بیه لهنه اسفا اولمیه
 و بیایک کیر اولمیه صوبایا وارد اولدیجیزنه رضا بوسقه نخر ایله نکره اسفا اولمیه
 کلدکی بیله و اسفا اولمیه اولمیه طبیب اولمیه تخلیک هله ایسایله ایله نکره اسفا اولمیه نعیه اولمیه
 کیشیه باغی اولمیه هلم نکره صیدیه صیده ایسایله بیدری صنی و اولمیه اسفا اولمیه
 اولمیه و نعیه اولمیه ایسایله نکره نکره صیده نکره بویله نکره نکره

Fon Kodu: ŞD, Dosya No: 331, Gömlek No:6

19. YÜZYIL SONUNDA HALEP'TE İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE TOPLUM, YÖNETİM VE KONSOLSLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

*Fulya DÜVENÇİ KARAKOÇ**

ÖZET

İngilizler XVI. Yüzyıl sonlarından itibaren Ortadoğu'da askeri, siyasi ve ticari görevlerle donatılmış temsilcilikler bulundurdu ve bunları sık sık değiştirip, yaygınlaştırdı. Araştırma, bunun ardındaki nedeni yani Halep'in önemini ortaya koymayı ardından bu ilginin somutlaşmış olarak belgelere yansıyan detaylarında öne çıkan bakış açılarını yani belgelerin yansıttığı günlük yaşamı ve iç-dış dengeleri saptamayı hedeflemektedir. Bölgede etkin olma gayretlerinin nedenlerini anlamak için Halep'in kısaca Osmanlı öncesi tarihine bakılacak, ardından Osmanlı döneminde ve özellikle incelediğimiz dönemdeki demografik, ekonomik, sosyal kültürel ve uluslararası ilişkiler açılarından öne çıkan noktaların saptanmasına çalışılacaktır. Son olarak İngiliz belgelerine yansıyan unsurlar incelenerek, İngilizlerin bölgeyle neden yakından ilgili oldukları ve bu ilgi çerçevesinde hangi faaliyet ya da istihbarat eylemlerinde buldukları ortaya koyulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halep, Osmanlı Ortadoğusu, İngiliz Konsoloslugu, 19. Yüzyıl.

* Dr., Uludağ Üniversitesi, Tarih Bölümü (fkarakoc@uludag.edu.tr). Bu çalışmanın kısa bir sunumu, Temmuz 2010'da Van'da gerçekleştirilen CIEPO 19. Uluslararası Sempozyumunda sunulmuştur.

ABSTRACT

"Relationship Between Society, Governance and Consulships in Aleppo at the End of 19th Century According to British Documents"

After the end of the 19th century, British Kingdom's diplomats were in Middle East equipped with military, political and economical duties and they were usually changed and also be increased by number. This paper aims to find out the reason of this situation and also Halep's importance. While trying to find out informations about ordinary life, English Foreign Office archives will be used.

Key Words: *Haleppo, Ottoman Middle East, Consulate of British, 19th Century.*

Kavşak Noktası Olan Kent Halep

Halep'in coğrafi konumu bu kentin özellikle Doğu Akdeniz limanlarından beslenmesini sağlamıştır. Bu kazanım Halep'in Anadolu'ya ve Basra'ya doğru açılmasına neden olmuştur. Bu önemli iktisadi sahalara elbette yollar ve ulaşım araçları sayesinde gidilmektedir. MÖ.3000'lerde Fırat-Dicle ülkelerinde araba geliştirilmiş, bir büyük sandığa iki veya dört tekerlek takıp buna eşek ya da öküz koşulmuştur. Zamanla birkaç ağaç gövdesi yan yana getirilerek sal, bir ağacın içi oyularak kayık yapılmış; deri kullanımı ve kalafatlama yöntemleri ile yelken elde edilerek su üzerinde yük taşınma başlamıştır.¹

Antik dönemde Halep'in bağlantılı olduğu Doğu Akdeniz Limanları Hint-Çin mallarının aktarım alanı olmuştur. Roma döneminde bir yandan imparatorluğun lüks talebi diğer yandan da Akdeniz Dünyası'nın tüketim talebi için Hindistan ticaret yolu kullanıldı. Bu, Uzakdoğu'ya ilk yoldu ve ardından yeni bir yol daha açıldı. Çin ipeği ve Çin porseleni elde etmek için önce gemiyle Antakya'ya geliniyor, daha sonra Suriye Çölü aşılarak Fırat'a, sonra da Pamir yaylasına varılıyor, Gobi Çölü'nden Çin Seddi'ne ulaşıyordu.² Halep, Roma döneminde büyümesini sürdürdü ve kalesi kutsal mekanları barındıran bir akrapol halini aldı.³ IX. Yüzyılda Halep, Venediklilerin dokumalarını getirerek Gilan ipeği satan kervanlarla buluştuğu bir merkez olmuştu.⁴

¹ René Sedillot, *Dünya Ticaret Tarihi*, Çev. E.M. Erendor, İstanbul 1983, s.26.

² Romalılar ticari ve askeri amaçlarla du yollarından da yararlandılar. Avrupa'da Esko, Ren, Loire ve Tuna ırmaklarında tahıl, tuz ve bez taşımaktaydılar.

³ Mahmud Haritani, "Halep" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.15, s.239-240.

⁴ J. Sauvaget, "Halep" maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.5/1, s.117, 121.

XI. Yüzyılın ikinci yarısında Suriye ve Anadolu'ya yapılan Türkmen göçleri bölgede üretim artışına sebep olmuş, Selçuklu Devleti sayesinde Orta Asya'dan İran'a, Irak'a ve Akdeniz'e kadar siyasi istikrar geldiğinden ulaşım ve ticaret herketlenmişti.

İpek Yolu, Çin içlerinden başlayıp Afganistan-İran-Irak hattını kullanarak Suriye sahillerinde Akdeniz'e ulaşıyordu ve bu dönemde Anadolu yol şebekesine bağlanmıştı. XI. Yüzyıl ve sonrasında Anadolu üzerinden Tebriz'e uzanan kervan yolları, Akdeniz'de Ayas ve Antalya limanlarından, Karadeniz'de ise Trabzon'dan başlıyordu. Haçlı prensliklerinin ortadan kaldırıldığında Suriye sahilleri Mısır'a bağlanmıştı ve artık Avrupalılar için Levante'den İran'a ve Asya içlerine giden en kısa ve güvenilir yolun başlangıç noktası Ayas Limanı idi. Halep'ten gelen kervanlar ise İskenderun'da sahile ulaşıyordu ancak bu limanın ıssız bir yer olmaktan çıkıp gelişmesi XIV. yüzyıldan sonraki dönemlerde gerçekleşecekti.⁵ XII. yüzyılda İskenderun Körfezi'nin en önemli limanları arasında bugünkü adı Yumurtalık olan Ayas (Lajazzo,) ile Kız Kalesi olarak bildiğimiz Korykos bulunuyordu. Ayas, Tarsus Limanı'nın alüvyonlarla dolmaya başlamasından sonra önem kazanmıştı. Bu limanın adının Aigai iken değişikliğe uğramasında bile ticari hareketliliğinin payı bulunuyordu. Kente ticaret için gelen Venedikliler adını İtalyancalaştırarak önce Aiazzo'ya, zamanla Lajazzo'ya çevirmişlerdi. XIII. yüzyıl sonlarına doğru buradan geçen Marco Polo Ayas hakkında bilgi vermişti.

Ayas Limanı'nın önemi XIII-XIV. yüzyılda bölgeyi etkileyen siyasal ortamda arttı. İtalyan tüccarları için Bursa'nın ihraç merkez haline gelmesinden önce ipek ticareti Tebriz – İstanbul kanalıyla yapılıyordu. Halep, Akdeniz için ikinci transit merkeziydi. Ayas İlhanlılar döneminde (1256-1336) başlıca transit merkezi oldu⁶.

Akdeniz'in doğusu Osmanlı egemenliğine girmeden önce Bağdat-Âna-Hit-Halep yolu işlek bir ticaret yoluydu. Bu durumu ortaya koyan ve Mısır, Halep ve Şam'dan gelen kumaşların da buradan geçtiğini bildiren, I. Süleyman dönemine ait bir kanunname bulunmaktadır.⁷ Sultan I. Süleyman

⁵ 1432'de Doğu Akdeniz'den geçen Broquiére yöre limanlarına ve ticarî ortama ilişkin bilgiler bırakmıştır: "...Oradan Şam'a döndüm ve Türkler hazır olunca yola çıkmak üzere ben de hazırlandım.Buradan ayrıлып yola çıktık ve konaklamak amacıyla, bir fersah uzaklıkta bulunan ve Suriye'deki hanlara benzeyen küçük bir kervansarayaya geldik. Burası sözü edilen körfezden ve Ayas adı verilen şehirden daha yukarıdaydı" Ch.Schefer (Ed), *Bertrandon de la Broquiére'in Denizaşırı Seyahati*, Çev. İlhan Arda, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 151, 169.

⁶ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s. 218.

⁷ İnalçık, *a.g.e.*, s.83.

1534'te Bağdat'ı bir yıl sonra da Basra'yı Osmanlı egemenliğine kattı. Osmanlılar İnan Körfezi ticaretinin dağıtımını yapmaya başladılar ve aynı dönemde Hint Denizi'ne donanma gönderdiler. Bu yolla ipekli ve diğer lüks kumaşların, kokuların, değerli taşların, Çin porselenlerinin ve baharatın ticareti yapılıyordu.⁸

Osmanlı düzeninde Basra'dan başlayarak tüm bölgede eyalet ve sancak yönetimleri oluşturuldu. Kadıliklar hukukî işlemleriyle üretim ve ticaret hayatının istikrarını sağladı. Osmanlı mukataa sistemi de limanlara gelen her çeşit malın sorunsuz sevk edilmesini sağlayan ayrı bir etkendi. Böylece Doğu Akdeniz limanlarına arka planda aktarım noktaları olan şehir ve kasabalar önemli bir iktisadî hareketlilik içine girdi.

Bölgenin iktisadi gelişimine katkıda bulunan bir başka nokta da Basra'ya ve denizin ardalanındaki diğer merkezlere mal akışını sağlayan ulaşım sisteminin düzenli işleyişiydi. Bu bağlamda özellikle Fırat nehir taşımacılığı dikkati çekmektedir. Akdeniz'le Fırat'a eşit mesafede bulunan Halep bunları bağlayan tek karayoluna da evsahipliği yapıyordu. Hindistan'dan gelen ticari ürünler gemilerle Basra'ya getiriliyor; buradan nehir gemileri ile Fırat üzerinden Birecik'e varıyor; oradan deve kervanlarıyla Halep, İskenderun, Trablusşam ve diğer limanlara sevk ediliyorlardı.⁹ Fırat taşımacılığı XVII. yüzyılda 300 civarında nehir gemisiyle gerçekleşiyordu ve Birecik'ten Basra'ya 15-16 günde gerçekleştiriliyordu. Gemiler bir yandan Hint-Basra emtiası taşıırken diğer yandan da Osmanlı topraklarına dahil olan Irak'taki merkezler için deniz yoluyla gönderilen ikmal ve hububat maddelerini iletliyordu.¹⁰ İngilizlerin ve Hollandalıların Doğu Hindistan şirketlerinin raporlarında, Basra Körfezi'ne gelen yüklerin çoğunu Hint tekstil ürünlerinin oluşturduğu görülmektedir.¹¹ Osmanlı belgelerinde genel olarak "Basra malı" olarak belirtilen bu ticarî eşya iç tüketime de sunulduktan sonra Doğu Akdeniz limanları üzerinden sevk ediliyordu. Menzül uygulaması ulaşım ağının işleyişinde olumlu etkisi

⁸ Rober Mantran, *XV.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. M.A. Kılıçbay, Ankara 1995, s. 131.

⁹ Ayıntab sicilleri, nehir gemilerinin inşasında ve Birecik'ten Doğu Akdeniz limanlarına sevk edilen malları taşıyan mekkarîlerin örgütlenmesinde Ayıntab'ın önemli bir yeri olduğunu ortaya koymaktadır. Yusuf Oğuzoğlu, "Hint- Basra Mallarının Akdeniz Ticaretine Aktarımı: İskenderun ve Payas Limanları (XVI-XIX. Yüzyıllar)", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu I (İzmir ve Doğu Akdeniz)*, 7 Mayıs 2009, Mekkarîler taşımacılık için deve, katır, beygir gibi hayvanları kiraya veren profesyonel nakliyecilerdi. Yusuf Oğuzoğlu, "XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Gaziantep Şehrinin İdarî ve Kültürel Durumu", *Şahinbey Semineri Bildiri Kitabı*, ODTÜ Gaziantep Mühendislik Fakültesi, Gaziantep 1985, s.11.

¹⁰ Cengiz Orhonlu, *a.g.e.* s.117-119.

¹¹ İnalçık, *a.g.e.*, s.15.

olan bir unsurdu. Bu dönemde Payas menziline İskenderun menziline uzaklığı 3 saat, İskenderun menziline Antakya menziline uzaklığı 13 saat, Antakya Halep arası 22 saat, Halep Birecik arası ise 26 saat alıyordu.¹² İskenderun-Payas Limanlarının ard alanında Halep önemli bir merkez olarak yükseldi.

İkincil bir kent olarak Halep'in merkez sancağına bağlı bulunan Ayıntab (Gaziantep) göze çarpmaktaydı. Ayıntab, Osmanlı döneminde bir ulaşım merkezi konumundaydı. Halep üzerinden Ayıntab-Malatya-Kayseri doğrultusunda devam eden işlek ticaret yolu Anadolu'ya ulaşıyordu.¹³ Ulaşım açısından başka bir önemi de kentin önemli iskeleler olan İskenderun ve Payas'ı Fırat nehir yoluna bağlayan kara yolu üzerinde bulunmasıydı. İskenderun-Payas ile Birecik arasındaki geniş hacimli kara taşımacılığı genellikle Ayıntablı mekkârîler eliyle yürütülüyordu.¹⁴ Bunun dışında Ayıntab'ın beyaz ve mavi hafif pamukluları Halep, İskenderun üzerinden Fransa'ya ihraç ediliyor ve sevk edilen miktarlar dikkat çekici boyutlara ulaşıyordu.¹⁵

Halep, bu özellikleriyle erken tarihlerden itibaren Akdeniz'den gelenleri Fırat'a ulaştırarak güneye devam etmelerini sağlayan bir pazar olmuştu. İpek Yolu ticaret amaçlı seyahatin en çok yapıldığı yoldu ve Halep bundan yüksek düzeyde faydalanıyordu. Ayrıca yerleşim merkezinin etrafındaki verimli geniş araziler tarımsal üretimi, zeytinlik ve dutluk alanlar ise sabun ve dokuma imalatını besleyerek kentin ekonomik önemini arttırıyordu. Bu durumu ekonomik rakamlardan izlemek mümkündür. Avrupa'dan Halep'e gelen malları vergilendirmesini yapan Efrenc Gümrüğü ve Akmişe-i Efrenc Dellâliyesi Mukataası gelirleri 1520'de 5.200 akçe iken, 1584'de 340.000 akçeye çıkararak %1.249 artış göstermişti. Halep'e Mısır, Gazze ve Basra'dan gelen kumaş, yünlü ve pamuklu dokumalardan (akmişe) alınan Damga vergisi bedeli ise 1520'de yıllık 100.000 akçe iken 1584 yılında 266.417 akçeye yükselerek %166 artış kaydetmişti. Halep'te şehirde

¹² Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s. 132-133.

¹³ Franz Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz. Nach Osmanischen Quellen. II*, Leipzig 1926, s.56. Anadolu'da yoğun Türkmen nüfusunun oturduğu bölgeyi batıdan doğuya doğru baştan başa kateden Evliya Çelebi Maraş-Kınık-Besni-Ayıntab-Kilis üzerinden Halep'e geçmişti. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IX, İstanbul 1935, s. 312.

¹⁴ Örneğin H. 1143/M.1730 tarihli bir sicil kaydında 300 mekkârîden bahsedilmektedir. Gaziantep Şer. Sic. 82/60, 75; ayrıca bkz. 28/29, 40. Yay. C.C. Güzelbey-H.Yetkin, Gaziantep 1970.

¹⁵ İngiliz donanma erleri ve genellikle Afrika'dan Amerika'ya getirilen zenci köleler Marsilya'dan getirilen bu aşağı kalite mavi pamukluları giyiyorlardı. Bu bağlamda yapılan dışsattım 1728 yılını izleyen kırk yılda yaklaşık 280.000 parçayı bulmuştu. İnalcık, e.g.e.,s. 113.

satılan mallardan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan alınan Pazar-ı Bac (Bac-ı Bazar-ı Siyah) bedeli ise 1536'da 25.000 akçe iken 1584 yılında 65.000 akçeye yükselerek kara ticaretinde %160'lık bir artışı göstermiştir.¹⁶

Bu ekonomik canlılık Avrupalıların bölgeye ilgisini arttırıyordu. 15. Yüzyıl başlarından beri öncelikle İtalyanların (Venedik) olmak üzere Avrupalıların kentte temsilcilikleri bulunmaya başlamıştı.¹⁷ 1548'den itibaren ise Venedik'in Suriye Konsolosunun ikamet yeri Halep haline getirildi. Çünkü artık Baharat Yolu Fırat'ı kullanarak Halep üzerinden işlek hale gelmişti ve bunun yanısıra Halep'in ipeklilerine olan talep de yüksekti. Ardından 1557'de Fransızlar Halep'te konsolosluk kurdu.¹⁸ 1581'de İngiltere'nin Halep ticaret imtiyazını alan Levant şirketi için Şam'dan önce konsolosluk ikameti olarak Halep seçilmişti. Kent, 1583'de konsolos vekilinin ve 1586'da Suriye konsolosunun baş ikametgahı oldu. 1613'de de Flemenkler burada konsolosluk kurdular.¹⁹ Hollandalılar da 1613'de konsolosluk ve akabinde ticaret evleri açtılar.²⁰

Bölgedeki ekonomik canlılığı, sadece uluslar arası ticarete bağlamak doğru olmaz. Halep'in çölle komşu konumu, kuzeyinde doğusunda ve güneyinde bulunan hayvancılığa uygun arazileri hayvanların otlatılmalarını sağlıyordu. Bu şekilde yapılan üretimin sonucunda kente yün, et, kilim, halı sağlanıyordu. Bu kabileler ayrıca kervan ticaretinin devamı için yük hayvanı teminini, bunun yanısıra da bölgeye ilişkin tecrübeleri sayesinde rehberlik ederek erken dönem hizmet sektörünü oluşturuyorlardı. Böylece çöl ile kent arasında uzun süreli bir ilişki kurulmuştu. Üstelik Halep'in savunmaya uygun konumu bu ilişkiyi dengede tutmuştu. Osmanlı yönetimi sürecinde Halep özellikle sunduğu iktisadi koşullar nedeniyle göçebe olmayanlar için de bir cazibe merkezi oldu. 17. Yüzyıl başlarına ait kayıtlar kentte Kayserili, Bursalı, Ayıntablı, Mısırlı, Şamlı, Malatyalı, Erzurumlu, Suruçlu, Antakyalı, Urfalı, Azazlı, Harputlu, Kilisli ve Beyrutlu çok sayıda vergi mükellefi

¹⁶ Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Halep Sancağı, Elazığ 2003, s. 258.

¹⁷ Eliyahu Ashtor, Levant Trade in the Later Middle Ages, Princeton, NJ, 1983, s.325'den aktaran Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, "Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul", Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.23.

¹⁸ Masters Fransızların konsolosluk kurmasına ilişkin tarihi 1557 olarak verirken, Sauvaget 1562 yılını işaret etmektedir. Masters, a.g.e., s.29; Sauvaget, a.g.m., s.121.

¹⁹ Masters, a.g.e., ss.29-30.

²⁰ Sauvaget, a.g.m., s.121.

bulunduğunu göstermektedir.²¹ Bu bilgiler kentin önemini, çekimini ve Anadolu ile bağlantılarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Mustafa Öztürk'ün araştırma sonuçlarında 1616 yılında Halep'in erken iktisadi önemini ortaya çıkartan bilgiler bulunur. Halep'te 33 tüccar, 24 dellal, 20 hamal ticari hayata işaret ederken, boya, ipek ve dericiliğin ekonomik yaşamda önemli yeri olduğu anlaşılmaktadır.²² Halep yolların kavşak noktasında olmasından ötürü kültür alış verişinin de yoğun olduğu bir yerdi. Müzikten yemek kültürüne, siyaset ve hukuk teorisinden kahvehane eğlencesine, kentte boy veren sufi tarikatları ve kırsal alandaki köylülere tarafından benimsenen dini aykırılıklara kadar, Kuzey Suriye'de Anadolu'dan gelen kültür tohumlarından bir biçimde etkilenmeyen hemen hiçbir şey yoktu.²³

Osmanlılar Hint Denizi'nde ilerlemedi ve Hürmüz'de yeniden Portekiz egemenliği oluştu.²⁴ Hürmüz bu yeni süreçte Doğu Akdeniz bağlantılı ticaretin antreposu haline gelirken, Halep pazarı da gelişti.²⁵ Halep aynı zamanda Avrupa'ya Orta ve Yakınoğu'dan sevkedilen mallar için antrepo olma özelliğini de taşıyordu. Hollanda ve İngiliz tüccarlarının faaliyet gösterdiği İskenderun Limanı XVIII. yüzyılda Trablusşam'ın yerini almıştı.²⁶

Sanayi Devrimi, pek çok şeyle birlikte Doğu Akdeniz limanlarının konumunu ve Basra ticaretini de değiştirdi. Makinelerin üretimi için bol hammaddeye ihtiyaç duyuluyor, ortaya çıkan büyük miktarlardaki ticarî eşyanın çabuk ve ucuz biçimde nakledilmesi gerekiyordu. Buna bağlı olarak Ortadoğu ile ilgili çok sayıda tasarı gündeme gelmeye başladı. Paul Imbert'in 19. yüzyıl sonunda bölgedeki iktisadî gelişmelere ilişkin İngiliz kaynaklarından yaptığı aktarımları özellikle İskenderun Körfezi'ni Basra Körfezine bağlamayı hedefleyen demiryolu projesinin ortaya çıkması noktasında aydınlatıcıdır.²⁷ Bin dört yüz kilometre uzunluğunda olan ve

²¹ Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız - Hane Defteri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/868/11026.pdf> ss.265-266.

²² Mustafa Öztürk, a.g.m., ss.266-267.

²³ Masters, a.g.m., ss.28-29.

²⁴ Salih Özbaran, "Basra Beylerbeyliği'nin Kurulması", *TÜEF Tarih Dergisi*, c.XXV, 1971, s.51-72.

²⁵ İnalçık, a.g.e., s. 84.

²⁶ İnalçık, a.g.e., s. 113.

²⁷ "Altmış yıl kadar önce Londra'da Fırat üzerinden su yolu taşımacılığıyla Bağdat'a ulaşmaktan sık sık söz ediliyordu. Avam Kamarası'nda çoğu kez ileri sürülen öneriler, kamuoyunu Avrupa'ya, Mezopotamya'dan geçerek Hindistan'a bağlayacak bir demiryolu düşüncesine alıştırdı. İskenderun Körfezi'ndeki Süédieh'den Basra Körfezi'ndeki Kuveyt'e bir demiryolu döşeme amacıyla 1852'de bir şirket kuruldu. Bu şirketin

maliyeti on milyon sterlin olarak hesaplanan hattın yapımı 1872'ye doğru yeniden gündeme geldi. Ancak İskenderun Körfezi'ne egemen olan Kıbrıs adası İngilizlerin eline geçtikten sonra bile bu projenin hayata geçirilmesi mümkün olmadı. Süveyş Kanalı açıldıktan sonra İsmailiye'nin Kuveyt'e bağlanması, ya da İngiltere'nin İskenderiye ile Hindistan arasında bir demiryolu yapılması tasarısı, hatta Rusların, Akdeniz'i, Basra Körfezi'ne bağlayan bir demiryolu projesi söz konusu oldu ancak tamamlanan bir çalışma bulunmuyordu.

Halep, Suriye toprakları arasında ürün temini açısından önde gelen bir yer olmasının yanı sıra, İngiliz ve diğer yabancı tüccarların yerleşik düzen kurmuş oldukları tek iç bölge kenti olma özelliğine sahipti. Üstelik burada yaşayanların gelenekleri Suriye'nin diğer yerlerine nazaran ticarete daha yatkındı. İktisadi yaşama hizmet edebilecek çok sayıda mekana sahip olması da bunların uygun koşullarla kullanılabilmesini sağlıyordu. Fırat'a yakınlığı kentin doğrudan ticaret yapmak üzere gelen yolcularla dolu olmasını sağlıyordu. Bunun yanı sıra kentteki lüks yaşama geleneği ciddi bir tüketim malı talebi oluşturunuyordu.²⁸

Halep'te Osmanlı Yönetim Düzeni

Osmanlı egemenliğinde Halep, kısa süre sonra topraklara katılan Şam'ın idari alanı içinde yer almış, Şam Beylerbeyliğinin bir sancağı olmuştu. Bu durum, hem Osmanlıların ele geçirdikleri yerlerdeki kurulu idari yapıdan yararlanmayı tercih etmelerinden hem de İslam dünyası için Şam'ın öne çıkan öneminden kaynaklanıyordu. Ancak bu konudaki ilk önemli hareket, Şam Valisi Memluk Cenberdi el-Gazali'nin bağlılık yemininin oğlu için geçerli olmadığını açıklayarak ayaklanma başlattığı dönemde Halep komutanı Karaca Ahmed Paşa'nın Osmanlı Sultanından yana tavır almasıyla ortaya çıktı. Halep savunma duruşu alınca Osmanlı'nın Şam'ın egemenliğini tekrar sağlamasını kolaylaştırmış oldu. Bunun ardından 1549'da Halep, İstanbul'a bağlı müstakil bir beylerbeylik haline getirildi. Ancak eyalet hazinesinin Şam'a bağlı bulunduğu karmaşık bir yapı bir süre devam etti. Hazinesinin ayrılması sonrasında da iki eyaletin askeri güçleri arasındaki eşitsizlik nedeniyle Şam'ın Halep'e akınları söz konusu oldu.

yönetmenleri olan General Sir Francis Chesney ile M. William Andrew, 1856'de Bab-ı Âli'den imtiyaz fermanıyla kullanılacak sermayenin geliri için güvence vaadi kopardılar. Ama, bu güvence için gerekli teminatı elde edemedikleri için, halka hisse senedi satmaya girişemediler. Böylece imtiyazları suya düştü." Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, Çev. Adnan Cemgil, Havas Yay., İstanbul 1981, s.25-27, s. 32-33.

²⁸ İngiliz Konsolosu Bowring'in hatıraları Bowring, *Commercial Statistics*, s.77'den aktaran Masters, a.g.m., s.76.

Osmanlı Devleti, bu toprakların ele geçirilmesinin ardından, buradaki yönetimin eskiden alışlageldiği biçimde yerel güçlerin önderliğinde sürdürülmesi ya da tamamen yenilenip tımar sisteminin kurulması arasında bir karar vermek zorundaydı. Yukarıda söz edilen Şam ayaklanması bu kararın ikincisi yönünde alınmasına neden oldu.

17. Yüzyılda Halep'in ticari merkez olarak çok önemli bir hale gelmesi, bölgenin önemli miktarda göç almasına neden oldu. 16. Yüzyıl sonlarında 80bin olan nüfusu, 17. Yüzyıl ortalarında 120bine ulaşmıştı. Üstelik bu artışın kaydedildiği yıllar Kolera ve Veba nedeniyle önemli kırimların görüldüğü bir süreçti.²⁹ Bu gelişmeler aynı zamanda bölgenin kırsalındaki nüfus yoğunluğunun önemli biçimde gerilediği bir tablo çizdi. 18. Yüzyılda kervanların Bedevi saldırılarından korunması için buralara önce Türkmen kabileleri, ardından da Çerkez göçmenlerinin yerleştirilmesi³⁰ sözkonusu oldu. Ancak bir yandan da dünya ticaretindeki değişiklikler ipek pazarı olarak İzmir'in Halep'e tercih edilmesine neden olmaya başlamış³¹ ve bazı değişikliklerin işaretini verir olmuştu.

Osmanlı salnamelerinden hareketle Halep'in üretimi sıralanırken öncelikle tekstil ürünlerinden söz etmek gerekir. Bu bağlamda, âlâ sırma ve her çeşit ipekli sırmalı çarşaf, kefiyeler (başlık), mendiller, maşlahlar (kol yerine yırtmaçları olan bir giysi), çetari (ipek ve pamuklu dokuma), canfes (ince parlak iki renkli kumaş), atlas, kutni (pamuklu dokuma), gezi (ipekli ve eni boyu bir arşın olan kumaş), oda döşemelikleri, pamuk ve yünden elbiselikler, Acem taklidi şallar, Şam taklidi hırkalar, basma mendiller, alacalar sıralanmaktadır. Ayrıca; güzel mısır hasırları, kokulu kil, enfiye, sabunlar, âlâ şeker mamülleri, pastırma, tuzlu fıstık ve benzeri ürünler de kentte üretilmektedir.³² Kentte, terzilik, saraçlık, kuyumculuk, marangozluk, taşçılık, sabunculuk, nişastacılık, kasablık, bakkallık, debbağlık, kalaycılık, bakırcılık gibi zanaatlar icra edilir.³³

Halep, basınla erken tanışan bir yer olup, Osmanlı Devleti'nin Arapça ilk basımevine evsahipliği yapmasıyla (1706) da bölge kentlerinden kültürel bir farklılık sergilemektedir. Maruniler de 1857'de Arapça faaliyet gösteren bir başka basımevi kurmuşlardır.³⁴

²⁹ Andre Raymond, "The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, S.16 (1984), ss.447-460.

³⁰ Masters, a.g.m., s.50.

³¹ Masters, a.g.m., s.63, 30, 80, 83.

³² Salname-i Vilayet-i Halep, H.1314, s.174 vd.

³³ Salname-i Vilayet-i Halep Hicri 1314, s.130.

³⁴ Masters, a.g.m., s.63.

1864 Yılında yürürlüğe giren vilayet nizamnamesine göre Osmanlı taşra mülki idaresi eyelet sisteminden vilayet sistemine dönüştürüldü. Vilayetin bütün mülki, idari ve mali işlerinden doğrudan padişah tarafından atanan vali sorumlu idi. Sancaklarda mutasarrıflar, kazalarda kaymakamlar, köylerde muhtarlar bulunacaktı. 1871 Tarihli nizamnamede nahiye idaresinin başında bir müdür bulunacağı belirtiliyordu.

1865 Senesinde Halep vilayeti kapsamında Halep, Üzeyr (Payas), Adana, Kozan, Maraş ve Urfa sancakları vardı. 1876 Yılında Halep vilayeti Halep, Urfa, Maraş ve Zor sancaklarından oluşuyordu. 1881 Yılında Zor sancağı müstakil hale getirildi. 19. Yüzyılın sonunda ise (1897-1998) Halep vilayeti Halep, Maraş ve Urfa olmak üzere üç sancak, Ayntab'ı da içermek üzere 23 kaza, 64 nahiye ve 4541 köyden meydana geliyordu.

Halep'te 1867 yılında vilayetin tümünde 115.377 hane vardı. Bunun 99.436 hanesi Müslüman (%85,8), 1.544 hanesi Hıristiyan (%13,7), 724 hanesi Yahudi (%0,5) idi.³⁵ Vilayetin (Halep, Maraş, Urfa sancakları) toplam nüfusu (kadın ve erkek) 676.358 İslam, 93.221 Hıristiyan, 9.819 Yahudi, 11.344 Yabancı olmak üzere toplam 790.642 kişiydi. *“Vilayetimiz İslamları Arap, Türk, Türkmen, Çerkez; Hıristiyanları, Rum, Rum Katoliği, Ermeni, Ermeni Katoliği, Süryan, Maruni, Protestan, Keldani milletlerinden ibarettir. Yahudiler şehir ve kasabalardadır. Türklerin yerleşim başlangıcı Abbasi halifeliği zamanında ve Türkmenlerin yerleşimi Halep'teki Beni Merdas devleti zamanındadır. Türk nüfusun artması Selçuklu ve Memlüklüler zamanındadır. Vilayette Arapça hakim ise de Türkçe ve Fransızca da kullanılır. Halep sancağının ekser mahallelerinde (Maraş ve Urfa) Türkçe konuşulur.”*³⁶

1867 Yılına ilişkin Hane Sayıları verileri her sancağın ayrı ayrı önem arz eden büyüklüğe sahip olduğunu göstermektedir.

	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam Gayrimüslim %
Halep	47.623	4.940	666	52.979 (%10.2)
Maraş	19.726	5.238	29	24.893 (%21)
Urfa	8.312	1.204	29	9.545 (%13) ³⁷

1895-1896'ya ait kayıtlarda Halep Sancağı Nüfusu 73.695 Müslüman, 926 Rum, 1.646 Ermeni, 4.127 Katolik Ermeni, 2.611 Süryani, 1.952 Maruni, 63 Protestan, 328 Latin, 141 Keldani, 7.874 Yahudi, 2.042 Ecnebi, 2040 Yabancı olmak üzere Toplam 105.918. (%28 gayrimüslim, %2 Yabancı) olarak yer alır. Maraş sancağı 114.993 İslam, 4.167 Katolik

³⁵ Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti, s.20 vd.

³⁶ Salname-i Vilayet-i Halep Hicri 1312, s.121.

³⁷ Aynı eser, ss.23-24.

Ermeni, 20.977 Ermeni, 3.441 Protestan, 198 Yahudi, 981 Yabancı Toplam 144.773 kişi (Gayrimüslim %20.4), Urfa Sancağı ise 113.475 Müslüman, 1.422 Katolik Ermeni, 9.054 Ermeni, 476 Protestan, 317 Yahudi, 1.089 Süryani, 476 Ecnebi, 913 Yabancı olmak üzere toplam 127.222 kişidir. (Gayrimüslim oranı %11)³⁸

Nüfus Nezareti Kayıtlarına Göre 1896-97’de Halep Şehri Nüfusu 107bini aşmıştı.³⁹

	Nüfus	Yüzde
İslam	75.962	70.46
Rum	990	0.92
Ermeni Katolik	3.940	3.65
Rum Katolik	8.051	7.47
Süryani	2.621	2.43
Ermeni	1.664	1.54
Keldani	151	0.14
Protestan	65	0.06
Maruni	1.968	1.83
Latin	353	0.33
Ecnebi	2.046	1.90
Yahudi	7.959	7.38
Yabancı	2.043	1.89
Toplam	107.813	100

Aynı yıl vilayet genelinde 700.580 İslam, 93517 Hıristiyan, 10.655 Yahudi, 11.305 Yabancı olmak üzere toplam 816.057 kadın ve erkek nüfus bulunuyor.⁴⁰

³⁸ Salname-i Vilayet-i Halep Hicri 1314, s.152 vd.

³⁹ Halep Vilayet Salnamesi H.1314, s.181.

⁴⁰ Halep Vilayet Salnamesi H.1314, s.157.

XIX. Yüzyıl Sonlarında Halep Vilayeti Millet Esaslı Nüfus Yapısı⁴¹

Müslüman	465346	Hıristiyan	111809	Musevi	9885
Suriyeli Araplar	295110	Rum Melkit	14153		
Nusayri	34000	Ermeni Katolik	12100		
Türk	135785	Süryani Katolik	15000		
Sair	451	Maruni Katolik	2989		
		Keldani Katolik	14000		
		Latin Katolik	1058		
		Ermeni Sair	16149		
		Ortodoks Sair	3160		
		Yakubi Sair	14110		
		Keldani Sair	14460		
		Protestan	633		
GENEL TOPLAM	602.420				

Halep kent merkezi nüfus gelişimi⁴²

Yıl	Nüfus
1518	54.276
1537-1538	80.000
1584	75.000
1683	115.000
1700-1710	110.000-120.000
1790-1800	100.000
1827-1828	75.000
1867	91.290
1883	99.189
1893	105.918
1898	100.676
1900	112.615
1911	126.676

Halep'in 16. yüzyıl sonunda şehir olarak (Nefs-i Şehir) nüfusu 30bini, vilayet toplam nüfusu ise 200bini geçmiştir.⁴³ Bunun yanısıra

⁴¹ 1518 Yılı verileri Avarız defterlerinden Mustafa Öztürk'ün araştırmalarıyla elde edilen verilere, diğer yıllara ait veriler ise Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), Cevdet Paşa, Halep Salnameleri ve diğer kaynaklardan Hilmi Bayraktar'ın araştırması sonucunda derlenmiş bilgilere dayanmaktadır. Bkz. Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/868/11026.pdf> s.255; Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s.27.

⁴² Aynı kaynaklar.

⁴³ Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/868/11026.pdf> s.255.

Halep'e göçen kişilerin önemli oranda Hıristiyanlardan oluştuğu anlaşılıyor. Hıristiyan yetişkin erkek sayısını gösteren veriler, 1640'da 2.500, 1695'de 5.391, 1740'da ise 8.120 idi. Bu yeni haleplilerin kökeni, Doğu Anadolu'daki Ermeni köyleri, Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki Süryani yerleşimleri ve Trablusşam ve Hama'nın Rum Ortodoks Hıristiyan köyleri idi.⁴⁴ Süryanilerin kente göçleri için dini nedenler ön plandaydı. Gelenekçilerle Katoliklerin mücadelesinin sürdüğü dönemde çok sayıda Katolik rahibin bulunduğu ve çevreyi gezerek varlıklarını hissettirdikleri köşullarda Halep çekim merkezi haline gelmişti.

Ermenilerin bölgeye gelmesinin altındaki nedenler ise ticariydi. Varlıklı İran Ermenilerinin bu nedenle kente gelişi ve nüfuzlu konumları, kentin Ermenilerinin kültürel birikimine olumlu etkilerde bulunuyor ve Anadolu Ermenileri için de çekim nedeni oluşturuyordu.

Hıristiyanlar dışında önemli bir göç kalemi de Yahudilerden oluşuyordu. İspanya'dan gelerek kente yerleşen Sefarad Yahudileri burada İtalyan mallarını pazarlıyor ve pamuklu önde olmak üzere bölgenin mallarını da İtalyan limanlarına ihraç ediyorlardı.⁴⁵

18. Yüzyılda kervanların Bedevi saldırılarından korunması için buralara önce Türkmen kabileleri, ardından da Çerkez göçmenlerinin yerleştirilmesi⁴⁶ sözkonusu oldu. Ancak yol güvenliği konusunda olumlu bir gelişme sağlanamazken bölgenin demografisinde bir değişiklik daha gündeme gelmiş oldu.

Halep'te görev yapan Osmanlı valileri, kentte egemen olunan ilk 50 yılda yaptıkları imar faaliyetleri ile kentin yüzyıllardır varolan pazar potansiyelini iki katına çıkardı. Sonunda varılan nokta 56 ayrı çarşı ve 53 kervansaraydan oluşan çok güçlü bir ticari yaşam merkeziydi. 19. Yüzyılda Avrupalıların bölgede ticari faaliyetleri geriledi, ancak karşılıklı mal talebinin devamı nedeniyle yerel unsurlar bu boşluğu doldurdu. Bunlar İtalyan ya da Avusturya kökenli Roman Katolikler, Sefarad Yahudileri ve Arap Katolikleri idi.⁴⁷ 19. Yüzyılın sonunda kentin ticareti yeniden canlandığında ulaşılan rakamlar dışalımın daha büyük olduğuna işaret ediyordu. Üstelik Osmanlı topraklarıyla yapılan ticaret rakamları bu bilgiler içinde bulunmuyordu.

⁴⁴ Masters, a.g.m., s.42. Krş. Şam ve Halep Mahkeme kayıtları , C.XXII, s.21; İstanbul BOA MM3498; Ferdinand Taoutel, "Vesaik tarihiyya'an Haleb fi-kurun el-samin aşar", el-Maşrık, S.41 (1947), ss.252-253.

⁴⁵ Masters, a.g.m., s.44.

⁴⁶ Masters, a.g.m., s.50.

⁴⁷ Masters, a.g.m., s.29, 55.

1885	1.558.368 Sterlin Dışalım	998.476 Sterlin Dışsatım
1887	1.618.881 Sterlin Dışalım	884.895 Sterlin Dışsatım
1889	1.764.510 Sterlin Dışalım	980.642 Sterlin Dışsatım

1890'da otuz yıl öncesinin yüzde otuzu kadar tekstil üretimi yapıldığına ilişkin İngiliz konsolosluk raporları bunun nedeni olarak Rus savaşının halkı yoksullaştırmasını ve Mısır'a yönelik ticarete getirilen ilave vergi yükünü gösteriyordu.⁴⁸ Quataert bu raporlardaki bilgilerin gerçeği tam olarak yansıtmadığını, Halep'te tekstil üretiminin son döneme kadar gücünü koruduğunu hatta son yıllarda artmış olabileceğini savunur.⁴⁹

19.yüzyıla girilirken, Halep, hem yerleşik olmayanların yollarda meydana getirdiği gergin ortam hem de Yeniçerilerle Eşraf arasında süregelen huzursuzluklar nedeniyle kötü bir ortam içinde bulunuyordu. Bu da ekonomik faaliyetlerin başka merkezlere kaymasında etkili oldu. Yüzyılın başında çıkan ayaklanmalara (1819) karşı eşrafın yerel yönetimde etkili olduğu bir dönem geldi. Sonrasında da padişahın askerleri tarafından yönetim tekrar merkezin eline geçti. Bundan kısa süre sonra da büyük bir deprem yaşandı. (1822) Yaşananlar kentin 1840 nüfusunun 65-80 bin aralığına gerileyerek önemli bir küçülme yaşamasına neden oldu. Avrupa'nın bölge ürünlerine olan talebindeki azalma da iktisadi gerileyişin nedenleri arasındaydı. Ancak iç ticaret hala önemli boyuttaydı. Mısır Valisi Mehmed Ali ve oğlu İbrahim Paşaların Suriye'yi ele geçirmesi, buradaki iktisadi alanın Mısır'a kaydırılması şeklinde yönlendirmelere neden oldu.

Osmanlı yönetimindeki son dönemde Halep, özellikle Arazi Kanunu sonrasında kırsalın mamur hale gelip tarımsal verimliliğin artmasıyla elde edilen ekonomik canlanma ve uluslararası ticaretin yeniden hareketlenmesi sonucunda ziyaretçilerine öncekinden farklı bir kent görüntüsü sunmaya başladı. 20. Yüzyılın ilk yıllarında pazarların pek çoğu yeniden yapılmış, binalar tamir edilmiş, iş ve ticaret hayatına ilişkin mekanlar gelişmiş, surların dışında kentin her yönünde güzel evler inşa edilmiş, çalılıkların yerini büyüyen şehrin yeni meydanları almıştı. Önce 1906'da Hama ve Şam'a, ardından 1912'de İstanbul ve Bağdat'a

⁴⁸ Londra PRO FO 861/22 ve Abdul-Karim Rafeq "The Impact of Europe on a Traditional Economy: The Case of Damascus, 1840-1870", Der. Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont, *Economie et Societes dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1983, ss.419-432 ve Meriwether, "Women and Economic Change", *Arab Women: Old Boundaries, New Frontiers*, Der. Judith Tucker, Washington, DC, 1993, ss.65-83'den aktaran Masters, a.g.m., s.81.

⁴⁹ Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge, 1993, s.77-79.

demiryoluyla bağlanan kentte⁵⁰ tramvay da faaliyet göstermekteydi ve caddeler gaz lambalarıyla aydınlatılıyordu.⁵¹ Kentin gayrimüslim mahallelerinde “*ahali içinde bilhassa en çok garplılaşmışlar*” toplanmıştı. Demiryoluna yakın olan semtlerin gelişimi daha da hızlı oldu.

Vilayette üretilen tarım ürünleri; tahıl ürünleri (Buğday, arpa, darı, pirinç, pamuk, nohut, mercimek, bakla, keten tohumu, susam, hardal, mısır darısı, şeker kamışı ve benzer), meyve çeşitleri (Halep ve Rumkale ile Ayıntab kazasında fıstık, Halep, Kilis Ayıntab, Antakya taraflarında zeytin, Antakya ile İskenderun’da limon ve portakal, Halep ve Urfa’da nar, kiraz) olarak karşımıza çıkmaktadır. *Antakya, İskenderun, Belen kazalarında çok sayıda dut ağacı olduğundan ala ipek (harir) imal olunurdu.* Bölgede ormanlar bulunmakta, kereste sağlanmaktaydı.⁵²

Vilayet salnamelerinde şehrin sosyal, kültürel, dini ve sanayi-ticaret yapılarının dökümü bulunur. Bu bilgileri yan yana değerlendirdiğimizde ortaya renkli bir şehir hayatına ilişkin tablo çıkmaktadır:

	1896 ⁵³	1906 ⁵⁴	Fark
Hükümet konağı	1	1	
Kışla	1	1	
Kale	2	İç ve dış	
Hastahane	2	2	
Redif Askeri deposu	1	1	
Karakol	15	22	7
Ev	15088	15890	802
Mahalle	105	106	1
Cami	166	169	3
Mescid	180	182	2
Medrese	32	32	
Çiftlik	1		
Tekke ve zaviye	19	19	
Türbe	21	21	
Kilise ve manastır	21	21	
Havra	19	3	-16
Sebil	77	77	
Hamam	39	40	1
Çeşme	71	76	5
Dükkan ve mağaza	7349	7790	441

⁵⁰ Sauvaget, İA, s.122.

⁵¹ Mark Sykes, The Calips’ Last Heritage: A Short History of the Ottoman Empire, Londra, 1915, ss.298-300’dan aktaran Masters, a.g.m., s.86.

⁵² Halep Vilayet Salnamesi H.1312, s.120.

⁵³ Halep Vilayet Salnamesi H.1314, s.125 vd.

⁵⁴ Salnamelerde Halep, s.65 vd.

Matbaa	2	5	3
Bedesten	1	1	
Han	102	117	15
Su değirmeni	29	29	
Hayvan değirmeni	125	128	3
Fırın	99	112	13
Kumaş tezgahı	2915	2915	
Cendere	4	4	
Debbağhane	3	8	5
Mendil Basmahanesi	27	27	
Kahvehane	85	98	13
Meyhane	38	40	2
Boyahane	129	129	
Sabunhane	12	12	
Kalhane	15	15	
Masara		7	7
Pamuk fabrikası	4	4	
Muvakkıthane	2	2	
Şariye fabrikası ⁵⁵	4	4	
Kösele fabrikası	1	1	
Gazino	5	5	
Lokanta	4		
Aşçı dükkanı	11		
Eczahane	20	23	3
İdadi Mektebi	1	1	
Askeri Rüşdiye	1	1	
Mülki Rüşdiye	1	Sanayi mektebi	
İslam İbtidai	90	92	2
Fransızca Mektebi	1	1	
Gayr-i Müslim M.	38	39	1
Enas (kız) Mektebi	1	3	2
Bağ	577	577	
Bağçe	373	374	1
Tarla	1885	1885	
Kireçhane	20	20	
Salhane(Mezbaha)	2	2	
Desti imalathanesi	2	3	1
Darüşşifa	2	2	
Köprü	11	12	1

Bu renkli kent yaşamı büyük üretim doğurmaya, bu da vilayet gelirlerinin toplam giderlerin çok üzerinde seyretmesine neden olmaktadır.

⁵⁵ Şar kıl anlamındadır. Hayvanlardan sağlanan kılların işlendiği tesis olmalı. 7 kütüphane ve 2 buz fabrikası önceden yokken, 1326H'de yer alıyor.

1894 Yılı Halep Vilayet Gelirleri Detayı

Halep Sancağı Merkezi	Toplam	5.086.185
	Emlak Vergisi	1.997.238
	Bedel-i Askeri	531.418
	Ağnam ve Deve	1.281.187
	Aşar	217.341
	Diğer	1.058971
Ayıntab kazası	Toplam	3.014.783
Kilis kazası	Toplam	3.097.454
Antakya	Toplam	3.430.259
Halep Sancağı	Toplam	25.018.474
Urfa Sancağı Merkez	Toplam	3.900.739
Maraş Sancağı Merkez	Toplam	2.155.500
Halep Vilayeti	Toplam	38.840.259

1894 Yılı Halep Vilayeti Giderleri Detayı

Şeriye	89.240
Dahiliye	1.366.685
Adliye	369.030
Maliye	949.575
Esham-ı Mütenevviç	807.537
Toplam	3.582.067

İncelediğimiz yıl için gelirlerin giderlerden farkı 35 milyon Osmanlı Lirasının üzerindedir.

19. Yüzyılın ikinci yarısında Halep'teki ticari hareketlilik bir yandan yabancıları buraya çekerken, bir yandan da Hıristiyan din adamlarının misyonerlik faaliyetlerine yol açmıştır.

Halep'te bulunan Ruhani Liderler Süryani Katolik Patriği, Rum Katolik Metropolidi, Ermeni Katolik Metropolidi, Maruni Petropolidi, Rum Ortodoks Metropolidi, Keldani Milleti Reisi, Ermeni Murahhasa Vekili ve Musevi Milleti Hahambaşısıdır.⁵⁶

1896 yılı itibariyle kentteki yabancı temsilciler Fransa konsolosu ve 1 tercüman, Rusya konsolosu ve 1 tercüman, İtalya konsolosu ve 2 tercüman, İngiltere Konsolosu ve 1 tercüman, Avusturya ve Macaristan konsolosu ve 3 tercüman, Almanya konsolosu ve 2 tercüman, İran Şehbenderi ve 3 tercüman, Amerika Konsolos memuriyeti ve Belçika

⁵⁶ Salname-i Vilayet-i Halep Hicri 1312, s.132 vd.

Konsolosu ve 4 tercüman, Portekiz konsolosu ve 1 tercüman, İspanya konsolosu ve 3 tercüman, İsveç ve Norveç Viskonsili ve 1 tercüman, Yunan Viskonsili ve 2 tercüman, Flemenk Viskonsili olarak sıralanır.⁵⁷ Ayrıca Antakya’da Fransa Devleti Konsolos Memuru Muvakkatı, İngiltere Devleti Konsolos Vekili, İspanya Konsolos Memuru, İran Şehbenderi, Almanya Devleti Konsolos Memuru Muvakkatı; İskenderun’da Fransa Devleti Konsolos Vekili, İngiltere, İsveç ve Hollanda Konsolos vekili, İtalya ve Avusturya ve Macaristan Konsolos Vekili, Amerika Birleşik Hükümetleri Konsolos vekili, İspanya Devleti Konsolos Vekili, İran şehbenderi, Almanya Devleti Konsolos vekili, Yunan Devleti Konsolos vekili; Ayıntab’da Fransa konsolosu, Yunan konsolos vekili, Amerika konsolos memuru; Maraş’ta Amerika konsolos memuru ve Urfa’da İran şehbender vekilinin varlığı dikkat çekicidir.

19. Yüzyıl sonunda Halep’te eğitim alanında Osmanlı topraklarının geneline paralel gelişmeleri gözlemek mümkündür. Halep Mülkî İdadi Mektebi’nde Müdür, 3 muavin, katip, tabib, depo ve anbar memuru, mübâyacı memuru, imam ve mübaşir, 13 hademe ile eğitim kadrosunda; dini ilimler, Arapça, Arapça ve Farsça, 2 Fransızca, kozmoğrafya, nazari hesap, fen bilgileri, tarih, kanunlar, edebiyat, kimya, coğrafya, Türkçe, hikmet-i tabiiyye, hendese, makine, inşa, kitabet, hesap, usul-i defteri, resim, hüsn-i hat muallimleri bulunurdu. Sözü edilen Mülkî İdadi Mektebi, kentten en yüksek ortaöğretim kurumudur. Bu nedenle son derece zengin öğretmen kadrosu ve o gün için bilime çok önem verildiğini kanıtlayan müfredatı bulunmaktadır. Öğretimin yaygınlığı açısından değerlendirildiğinde ise tablo biraz düşündürücüdür. Kentte nüfus başına okul sayıları gayrimüslimler için Müslümanlardan önemli farkla geridedir. 1.050 Müslüman nüfusa bir okul düşerken, 455 gayrimüslim nüfusa bir okul denk gelmektedir.⁵⁸ Yabancı temsilciliklerin ve misyonerlerin eğitim faaliyetlerinin yoğunluğu bu rakamlardan izlenebilmektedir. Öğrenci sayısı; 66 yatılı, 79 gündüzlü olmak üzere 125 kişidir. Kız Rüşdiye Mektebinde birinci ve ikinci muallime görev yapmakta ve 120 öğrenci eğitim görmektedir. Feyziye Mektebinde de birinci muallim ve kapıcı kadroları bulunmakta ve 115 öğrenci öğrenim görmektedir.⁵⁹

Vilayette İskenderun ve Suveyde limanları vardır. Kumanya vapurları işlemektedir. Suveyde’ye zahire ve eşya almak için de gemilerin

⁵⁷ Salname-i Vilayet-i Halep Hicri 1314, s.152 vd.

⁵⁸ Salnamelerde Halep, s.65.

⁵⁹ Salname-i Vilayet-i Halep Hicri 1314, s.124 vd.

geldiğini kayıtlardan izliyoruz.⁶⁰ İskenderun Vapur İskelesine yanaşan vapurlar.⁶¹

Osmanlı İdare-i Mahsuse Vapurları	her hafta	İstanbul'dan
Hidivi Kumpanyası	her salı	Beyrut'tan
	her hafta	İskenderiye'den
Osmanlı Hacı Davud kumpanyası	her15 günde Salı	İzmir'den
Fransız kumpanyası vapuru	her 15 günde Perş	Beyrut'tan
	her Cuma	İstanbul'dan
İngiliz Kumpanyası	her hafta	İstanbul'dan
Yunan Kumpanyası	belli günlerde	İzmir'den

Bu hızlı ulaşımına paralel olarak hareketli bir iletişim ağı da vilayette dikkati çeker. Halep'e gelen postalar:⁶²

Osmanlı Tatar Postası	her Cuma	Antakya ve İskenderun'dan İstanbul'a
Hidivi (Mısır) Posta Vapuru	her Cumartesi	Beyrut'tan gelir,
	her Pazartesi	Beyrut üzerinden İskenderiye'ye gider.
Fransız Posta Vapuru	15 günde Prş	Beyrut'tan geçerek İstanbul'a gider
	15 günde Cuma	İstanbul'dan gelir, İskenderiye'ye gider.

19. Yüzyıl Sonunda Halep'te Gündelik Yaşama İlişkin Öne Çıkan Noktalar

Bu çok renkli kent, hem İslam, Hıristiyanlık ve Museviliğin, hem Arapça, Türkçe, Ermenice, İspanyolca ve Farsça'nın, hem kadının hem erkeğin rol aldığı bir sahne sunmaktadır tarihe. 18. Yüzyılın ilk yarısına ait bazı kayıtlardan Halep eski valisi Kara Mustafa Paşa'nın kızı Abide Hanım'ın babasının kurduğu vakfın hanını yönetmekte olduğunu anlıyoruz.⁶³ Buna benzer daha eski bir tespit de avarız defterlerindeki kayıtlarından önümüze geliyor ve çok sayıda kadının (toplam 136 kişi) hane reisi olarak kaydedildiğine işaret ediyor.⁶⁴

Halep toplumuna ilişkin başka bir özellik de katılım ve işbirliğine yatkınlık olarak ortaya çıkıyor. Bölgede 1850 olaylarında yerel yönetimi ele

⁶⁰ Aynı kaynak, s.129

⁶¹ Aynı kaynak, s.314

⁶² Aynı kaynak, ss.316-317.

⁶³ Masters, a.g.m., s.45, Krş. Şam, AS, Halep, C.I, ss.200, 201, 210.

⁶⁴ Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız - Hane Defteri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/868/11026.pdf> s.265.

alan kentliler olduğu gibi; 1878’de yaşanan kıtlığa tepki olarak ortaya çıkan ayaklanmayı başarıyla sakinleştiren dönemin garnizon komutanı Cemal Namık Paşa’nın takip eden yıllarda eyalet valiliğine atanması yolunda lobi çalışmaları yürütüldüğü anlaşılıyor. Bunun bir önceki yüzyılın başındaki bir örneği de Rum Ortodoks cemaati içindeki Latin etkisi ile ortaya çıkan Uniat hareketinin ulaştığı sonuçlardır. İstanbul’da bulunan Patriğin seçimi dışında Arap bir yerlinin Antakya patriği olarak seçilmesini sağlayacak biçimde toplumsal ve siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve sonuç elde etmişlerdi.

Halep, Hıristiyan dininin renkliliği açısından da bölgenin diğer kentlerinden ayrılır. Buradaki ticari hareketlilik bir yandan yabancıları buraya çekerken, bir yandan da onlara hizmet vermek üzere gelen din adamlarının misyonerlik faaliyetlerini geliştirme imkanı vermektedir. Bu yönden özellikle Şam’la karşılaştırıldığında önemli bir farklılık olarak hem yerel unsurları hem Roma’yi önemseyen bir Uniat hareketi burada hayata geçebilmiştir.⁶⁵

1850 Sonrasında ticaret hızının düşmesi, güvenlik engelleri, deprem ve salgın hastalıklar ve son olarak iç çatışma ve bunun kanlı biçimde bastırılması nedenleriyle azalan nüfusu yeni bir göç dalgasıyla artmaya başladı. Ancak bu kez gelenler çevre kırsalın insanları değildi. Oralar uzun süredir boştu. Gelenler Anadolu’dan ve özellikle Güneydoğu Anadolu’dan gelen Ermenilerden oluşuyordu. Boş kalan kırsal, özellikle 1858 Arazi kanunnamesi sonrasında özel tasarrufa açıldığında, bir önceki yüzyılda iltizam kontrolü ile öne çıkan ailelerin yeni kuşakları tarafından işletilmeye başlanacaktı. Halep’in yerli gayrimüslimlerinden ise uluslar arası ticareti doğrudan yönlendirmek üzere göç edenler çok oldu. Bunlar Avrupa’nın çeşitli yerlerine, Amerika’ya ya da daha yakın olmak üzere Filistin, Beyrut ve İstanbul’a yerleştiler.⁶⁶

İngiliz konsoloslarının Halep’ten yazdığı raporlar, kentte 1878-79 kıtlık nedenle karışıklıkların son olmadığına işaret etmektedir. Hatta bundan sonra sürekli bir huzursuzluk ortamının söz konusu olduğu, çeşitli yerlerde şikayet ve çatışmaların meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı yönetimi için dil ve kültür birikimi farklı olan unsurların kaynaşmasını sağlamak çok kolay değildi. Bölgedeki İslam anlayışı bile önemli farklılıklar arz ediyordu. Dolayısıyla yerel ileri gelenlerin yönetimde etkin ve sadık biçimde kullanılması yönteminin tüm bu topraklarda uygulanabilmesi kolay olmayacaktı, bu nedenle Şam ve Halep’in Osmanlı valileri ve çok sayıda köyün Türkçe konuşan sipahisine rağmen diğer Arapça

⁶⁵ Masters, a.g.m., ss. 60 vd., 84.

⁶⁶ Masters, a.g.m., s.60 vd ve s.80-84.

konusulan eyaletler olan Mısır, Bağdat, Trablusşam ve Basra valiliklerine yerel seçkinler atanmıştı. Ancak yapının karmaşıklığı bundan ibaret de değildi. Halep'te Osmanlı yöneticiye rağmen yerel seçkinlerin yönetimde önemli etkinliğinin bulunduğu bir düzen oluşturuldu ve zaman zaman vali değişikliğinin sıklığı nedeniyle görev yerine bile ulaşmadan yapılan değişiklikler bu seçkinlerin etkinliğinin daha da büyük olmasına yol açtı. Özellikle kaymakam ve muhassiller bu kişilerdendi. Diğer yandan başkadı İstanbul'dan atanan bir Osmanlı iken, yargı ve yerel idarenin alt basamakları yerel unsurlardan oluşuyordu.⁶⁷

Kentteki hukuk uygulamaları çeşitlilik gösteriyordu. Başlangıçta İslamiyette dört mezhebin de temsilcileri bulunurken zamanla Hanefilik ve Şafiiilik hayatına devam etti. Gayrimüslimler için ise özel hukuka ilişkin olarak kilise ve haham mahkemelerine başvurma hakkına sahiplerdi ancak kayıtlar bunların da sıklıkla Şeriat Mahkemelerine başvurmuş olduğunu gösterir. Katolikliğe geçmek yaygın bir tavır olduğundan Ortodoks, Süryani ve Ermeniler giderek azalmış ve aralarındaki dayanışmayı da kaybetmişti. Hıristiyanların yer aldığı dava kayıtları da cemaatler arası gerilimin yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu dinamik yapı içinde Müslümanların tek mezhepleşmeye doğru giden değişimine benzer olarak Hıristiyanlar arasında başlık parası ya da kız çocuğun mirastan pay almasını güvence altına alma çabası gibi Müslümanlara özgü davranışları gösterdiğine işaret eden kayıtlar da bulunmaktadır.⁶⁸

Konsolosluk Belgelerine Yansıyan Halep Yaşamı

Bölgedeki konsoloslukların geniş bir görev yelpazesini aktif olarak hayata geçirmekte oldukları gözlenmektedir. İngiliz Konsolosluk belgeleri bu konuda ilgi çekici örneklerle doludur. Belgeler bölge temsilcisinin Osmanlı yöneticileriyle çok yakın ilişki içinde kalmaya gösterdikleri özeni ortaya koyarken, merkeze gönderilen istihbarat içinde yöneticiler hakkında ayrıntılı bilgilerin bulunduğu dikkati çekmektedir. Göreve yeni gelen bir yöneticinin, kişisel özellikleri, hangi dillere hakim olduğu, diğer bölge yöneticilerinin hangileriyle yakın ilişkisi bulunduğu, daha önceki görev yerleri ve hatta yazıştığı kişilerin önceki görevleri ve bununla ilişkili olarak muhtemel bağlantıları ayrıntılı olarak bildirilmektedir. *“Fehmi Paşa 12 ay arayla ikinci kez mutasarrıflığa getirildi... Konya Vilayetinde bulunan Ahmet Arif Paşa ile Fehmi Paşa yazışıyorlar. Ahmet Arif çok genç bir yönetici. Bu görevinden önce İstanbul'da İçişleri Bakanlığında çalışıyordu. Fransızca konuşuyor. Adana Vilayetinin mutasarrıfları da bazısı Fransızca bazısı*

⁶⁷ Raymond, a.g.m., s.447 vd.

⁶⁸ Masters, a.g.m., ss.46-47.

*Almanca ve İngilizce yazılabiliyor.”*⁶⁹ Başka bir örnekte “*Halep Vilayeti Valisi Hacı Osman Paşa tayin oldu... Halep'te bulunduğu süre boyunca bize karşı son derece nazikti. Yerine gelecek kişinin 1889'da Halep'te vali olarak bulunmuş olan Hasan Paşa'nın olacağı söyleniyor. Kendisi iyi ve dürüst bir kişidir ancak yaşlı olduğu için yeteri kadar enerjisi olmayabilir.*” ifadelerine yer verilmiştir.⁷⁰ Yöneticiler hakkında daha geniş bilgi edinmek amacıyla diğer bölge temsilcilerinden derlenen istihbarat da aktarılmaktadır. Yöneticilerin seyahatlerinin gerçek amaçları hakkında araştırma yapıp bilgi derlenmektedir. Örneğin Kıbrıs'ta görevli bir kişinin Anamur'da bulunmasının gerçek rahatsızlık kaynaklı olduğu bildirilmiştir.⁷¹

Temsilcilerin bölgedeki Osmanlı yönetiminin alt kadrolarıyla yakın teması korumak üzere çaba içinde olduğu ve zaman zaman bu yolla istihbarat elde etikleri anlaşılmaktadır. 1877 Yılında Halep yakınlarında önemli bir hırsızlık olayı yaşanmış, bununla ilgili zanlılar yakalanmıştır. Konsolosluğun İstanbul'a raporunda polis departmanından elde edildiği belirtilen detaylı bilgiler yer almıştır. Vakanın detayları aktarılırken, Müslümanların zanlı, mağdurun gayrimüslim ya da yabancı olduğu durumlarda cezaların uzun sürmediğine, takibatlarda eksiklikler yapılabildiğine dair sitemler yer almaktadır.⁷² Aşağıda yer verilecek olan konsoloslar arası ilişkilerde gösterilen gayret genellikle yabancıların haklarının korunması yönünde yönetimin düzenlemeler yapmasını sağlamak ya da tekil olay düzeyinde takipçi ve talepkar olmak yönündedir.

Çok sayıda belge, İngiliz konsoloslarının, yabancılar ve hatta Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimlerin devletle ilişkilerinde oluşan sorunları yakından takip ettiği, hukuki destek verdiği ve detaylı olarak merkeze bilgi aktardığını ortaya koymaktadır. Bu konuların takibi için gerektiğinde doğrudan yerel otoritelerle temasa geçilmekte, zaman zaman da İstanbul'un devreye girmesi için yazışmalarda bulunulmakta ve oradan gelen telkinler doğrultusunda yeniden hareket edilmektedir. Bazı durumlarda Örneğin Barher ve Jed aileleri arasındaki mülk anlaşmazlığına ilişkin örnekte bir yıldan uzun süredir devam eden uğraşlardan söz edilmektedir.⁷³ Osmanlı azınlıklarının misyoner olarak aktif görev aldıklarını da belgelerden izlemek mümkündür. Maraş'ta bulunan Osmanlı Ermenisi Behesmilyan'ın

⁶⁹ FO 1839, No.3 Confidential, 28 Şubat 1894, Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi.

⁷⁰ FO 1839, No.3 Confidential, 29 Haziran 1894, Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi.

⁷¹ FO 1839, No.8, 15 Mayıs 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi.

⁷² FO 195 1153, 9 Ocak 1877, No.4, Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan Londra'ya gönderi

⁷³ FO 1839, No.4, 11 Nisan 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi.

Tarsus Öğretim Misyonunun Londra komitesi üyesi olarak bir bağlantı için seyahatinden söz edilmektedir.⁷⁴ Yabancıların mülk edinme ve devir işlemlerine ilişkin mutabakatsızlıkların çözümü için Fransız ve İtalyan makamlarıyla birlikte hareket edilmesi, İstanbul'dan destek aranması hakkında rapor düzenlenmiş ve Fransız memorandumu ek olarak gönderilmiş ve çok sayıda örnek olay aktarılmıştır.⁷⁵ Bazı durumlarda gayrimüslimlerin davalarının aylar süren takibinin ve hatta karar sonrası mahkumun durumunun takibine devam edilmesinin örneklerine rastlanmaktadır. Bir Hıristiyan'ın ölümüyle ilgili olarak beş yıl hapse mahkum edilen ancak 18 ay sonra salıverilen Müslüman hakkında rapor düzenlenmiş, karar verenler hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.⁷⁶ Bu veriler İstanbul tarafından da sıkı takipte tutulmakta, zaman zaman sorularla raporlamalar devam ettirilmektedir. Sözü edilen davadaki salıverilmenin takibi için bir ay sonra yeniden yazışma yapılmış ve İstanbul'da konunun takibinin yapılmasına başlandığı ve cevap beklendiği bildirilmiştir.⁷⁷

Yabancıların ya da koruma talebinde bulunan kişilerin birkaç nesil geriye gidecek şekilde araştırmaları raporlanmaktadır. 1894'de Gess ailesinin vatandaşlık başvurusu hakkında yapılan incelemede, başvuru sahibinin dedesinin Halep'te doğmuş ve ölmüş olduğu, babasının Paris'te yaşamış ve ölmüş olduğu, kardeşlerinin Beyrut, Paris ve Kudüs'te yaşamakta olduğuna ilişkin bilgiler yer almıştır.⁷⁸ Yine çok sayıda ticari mutabakatsızlık ya da Osmanlı idari birimleriyle oluşan anlaşmazlıklar hakkında yabancıların bazen de gayrimüslimlerin başvurularına yer verildiği dikkati çekmektedir.⁷⁹

Yabancı temsilciler birbirleriyle de yakın temas içindedir. Raporlar diğer temsilcilerin hareketlerine yönelik istihbarat içermekte, ülkelerine ait temsilcisi bulunmayan yabancıların korunmasına da özen gösterilmektedir. 1876'da görevine son verilen Belçika temsilcisinin korunması hakkında İngiliz Konsolosluğu'nun geniş bilgiler içeren raporu bulunur.⁸⁰ 1877 Tarihli bir raporda bu ilişkilere ilişkin çabaların sürekliliğine ancak gerçekleşen işbirliğinin sınırlılığına ilişkin ayrıntılar dikkat çekicidir: "*Ticaret Meclisi eşit sayıdaki Müslüman ve gayrimüslim üyelerden ve Müslüman başkandan*

⁷⁴ FO 1839, No.5, 28 Nisan 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi.

⁷⁵ FO 1839, No.7, 10 Mayıs 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi.

⁷⁶ FO 1839, No.14, 9 Haziran 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi

⁷⁷ FO 1839, No.19, 5 Temmuz 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi

⁷⁸ FO 1839, No.9, 17 Mayıs 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi.

⁷⁹ FO 1839, No.19, 5 Temmuz 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi

⁸⁰ FO 195 1113, No.2 "Not sent home", 12 Ocak 1876 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi

oluşur. Avrupalıların Osmanlı konularında önceden meclise taşınmış bir konuları olduğunda, Osmanlı üyelerle Avrupalı üyelerin de sayıları eşit olur. Ancak bu gerçeğe rağmen şunu belirtmek gerekir ki, Ticaret Meclisi'nde hiçbir davadan bir karar çıkmamıştır. Vali tüm bu heyet ve meclislerin daha iyi çalışması için çaba harcar ancak O'nun iyiniyetli çabalarına sonuçsuzdur. Bu eksikliklerin giderilmesi için daha bağımsız bir kontrol düzenlenebilir ancak bu da Müslümanlar arasında infiale neden olabilir. Bu toplumsal tepki Sadrazama ulaşır valinin aleyhine gelişir diye çekinmeleri söz konusu olabilir. Bugün Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu koşullarda, yönetimden çekinen paşalara güvence verme için gayret sarf etmekteyiz. Bu kişilerin haklılığının sağlanması noktasında İstanbul'dan yardım istenebilir. Farklı konsoloslukların böyle olağandışı konularda işbirliğiyle hareket etmesi konusunda fikir birliği sağlanmasının kolaylaştırılması için konsolosluğun çabası başarılı olabilir. Bu şekilde farklı kaynaklardan benzer raporlar almaları yönetimi limanın idaresini yeniden organize etmeye yönlendirebilir. Ancak burada bulunduğum yirmi yıl süresince Fransa temsilcisi dışında hiç bir meslektaşımla böyle bir işbirliği imkanı sağlamış değilim. Diğer tüm temsilcilikler, yerlilerden oluşan kadroları nedeniyle bu zorluktan kurtulmak için şart olan yaklaşıma karşı çıkıyorlar. Burada ve diğer vilayetlerde yapmış olduğum görevlerden edindiğim tecrübeye dayanarak, dış temsilcilerin işbirliği yapmalarını sağlanabilirse vilayet yönetiminin tüm branşlarıyla birlikte daha verimli çalışmasını sağlamak mümkün olabileceğini söylemek isterim.”⁸¹ Halep konsolosunun bu satırları, konsoloslar arası ilişkilerin sürekli olduğunu ancak çıkarların çakışması ve üstünlük konusundaki rekabet nedeniyle işbirliğinin tam olarak elde edilemediğini işaret etmektedir. Ayrıca daha önce sözü edilen bölge yöneticileriyle yakın temas çabalarını da bir kez daha gözler önüne sermektedir.

İktisadi araştırmalar da dikkat çekicidir. Temsilciler vilayetlerin detaylı biçimde gelir giderlerini raporlamakta ve yorumlamaktadır. 1892 Yılına ait verilerin yorumunda yapım onarım ve personel giderlerinin önemli pay sahibi olduğuna dikkat çekilmiştir.⁸² İktisadi alanda öneriler de raporlarda yer almaktadır. Örneğin, 1876'da üzümün az olduğu dönemlerde satışının yapılması ve böylece daha yüksek gelir elde edilmesine ilişkin

⁸¹ FO 195 1153, 9 Ocak 1877, No.4, Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan Londra'ya gönderi.

⁸² FO 1839, No.12 Confidential, 28 Mayıs 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi. Daha sonra gelen detaylı soruları cevaplamak üzere tekrar konuya yer veren rapor düzenlenmiştir. FO 1839, No.17 Confidential, 21 Haziran 1894 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi.

öneriler⁸³, bunun yanı sıra bölgedeki petrole ve at ihracatına dair bilgiler derlenmekte İstanbul aracılığıyla Londra'ya aktarılmaktadır.⁸⁴

Sonuç

Halep, Osmanlı Ortadoğusu ya da Doğu Akdenizi'nin çok önemli bir kavşak noktası ve yönetim merkezi olmuştur. Kentin sunduğu renkli kültürün yanı sıra hem sosyal hareketlilik, hem iktisadi önemi nedeniyle 19. Yüzyılda dış temsilciliklerin faaliyetleri oldukça üst düzeyde sürmüştür. Temsilcilerle her kademede Osmanlı yöneticilerinin ve yine temsilcilerle diğer devletlerin temsilcilerinin sürekli iletişim halinde bulunduğunu ve bu durumun kentteki günlük yaşama yansıtıldığını gösteren kanıtlar bulunmaktadır.

⁸³ FO 195 1113, No.19 “Not sent home”, 12 Şubat 1876 Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi

⁸⁴ FO 195 1113, No.3 “Not sent home”, 26 Ocak 1896, Halep İngiliz Konsolosluğu'ndan İstanbul'a gönderi

1980'LERDEN 2000'LERE GÜVENLİK ALANINDAKİ DÖNÜŞÜME BİR ÖRNEK: YAYGIN BASINDA PROFESYONEL ASKERLİKLE İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELERİN ELE ALINIŞI*

*Cenk ÖZGEN***

ÖZET

Bu çalışma, 1980'lerden 2000'lere güvenlik alanında yaşanan dönüşümü, yaygın basının profesyonel askerlikle ilgili yapılan yasal düzenlemeleri ele alış örneği üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Buna göre, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) profesyonelleşmesine yönelik hayata geçirilen yasal düzenlemelerin Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Sabah ve Türkiye gazetelerinde ne şekilde ele alındığı incelenmiştir. Çalışma sonucunda, 1986 tarihinde hayata geçirilen uzman erbaş düzenlemesinin gazetelerin hiçbirisinde yer almadığı görülmüştür. Buna karşılık, 2001 yılında hayata geçirilen sözleşmeli subay ve astsubay ile 2011 yılında hayata geçirilen sözleşmeli erbaş ve er düzenlemelerinin gazetelerde önemli gündem maddeleri oluşturduğu belirlenmiştir. Bu durum, 2000'li yıllarda güvenlikle ilgili teknik konuların, kamuoyunun gündeminde daha fazla yer almaya başladığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Güvenlik, Profesyonel Askerlik, Profesyonel Ordu, Yaygın Basın.

* Bu çalışmanın hazırlanmasının çeşitli aşamalarında, görüş ve eleştirilerini benimle paylaşan değerli hocam Prof. Dr. Murat Özgen'e teşekkür ederim.

** Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi. E-posta: cenk_ozgen79@hotmail.com.

ABSTRACT

An Example of Conversion in the Security Field from 1980s to 2000s: Treatment of the Legal Arrangements Regarding Professional Military Service in Mainstream Journals

This study aims to introduce the transition in the field of security from 1980s to 2000s through an instance of mainstream media's treatment of legal arrangements, regarding professional military service. Accordingly, treatment of the legal arrangements in Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Sabah and Türkiye journals, regarding professionalization of the Turkish Armed Forces (TAF) have been examined. At the end of the study, it is seen that the arrangement about specialist noncommissioned officer of 1986 has not taken place in none of the journals. On the other hand, it is determined that arrangements about contract officer and petty officer together with contract noncommissioned officer and private of 2011 have been extensively taken place on the agenda of the journals. In this context, it is evaluated that technical subjects, regarding security has begun to take more place on the agenda for public opinion in 2000s.

Key Words: Security, Professional Military Service, Professional Army, Mainstream Journals.

GİRİŞ

Güvenlik kavramı, "...Varlığını koruma ve sürdürme amacı taşıyan her davranış biçiminde karşılaşılan bir olgudur" (Dedeoğlu, 2003: 9-10). Soğuk Savaş döneminde güvenlik, büyük ölçüde askeri bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Bunun sonucu olarak da güvenliğe ilişkin konu başlıkları dar bir çevrenin -daha çok askeri bürokrasinin- gündemini teşkil etmiştir. Ancak Soğuk Savaş'ın bitimi sonrasında, özellikle Batı ülkelerinde güvenlik kavramı 'askeri doğasını' büyük ölçüde yitirmiştir. Bu dönemde güvenlik; günlük yaşamın, sivil toplum kurumlarının, medyanın ve demokrasi gündeminin ön sıralarında yer almaya başlamıştır (Born, 2003).

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Batıda yaşanan bu dönüşümün, 1990'lı yıllarda Türkiye'de yaşanmadığı ileri sürülebilir. Türkiye'de geleneksel olarak "hikmet-i hükümet" anlayışı ekseninde ele alınan güvenlik kavramı, dönemin iç ve dış tehdit algılamalarının etkisiyle, askeri boyutuyla değerlendirilmeye devam edilmiştir. Ancak 2000'li yıllara gelindiğinde bu durum değişmiştir. Daha önceleri salt askerlerin ilgi alanı olarak görülmesi nedeniyle sivillerin mesafeli yaklaştığı teknik -uzmanlık gerektiren- konu başlıkları, giderek artan oranda kamuoyunun da gündeminde yer almaya başlamıştır.

Türkiye'de güvenlik alanında yaşanan bu değişimin en dikkat çekici örneklerinden birisi, profesyonel askerlik konusudur. Uyuğunda bulunan

devlete hizmet amacıyla askerliği meslek olarak icra eden personeli tanımlamak için kullanılan profesyonel askerlik kavramı,¹ son yıllarda kamuoyunun önemli gündem maddelerinden biri konumuna gelmiştir.² Nitekim bununla bağlantılı olarak, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) profesyonelleşmesine ilişkin atılan adımlar, yaygın basınla geniş yer teşkil etmeye başlamıştır.

Bu çalışma, 1980'lerden 2000'lere güvenlik alanında yaşanan dönüşümü, yaygın basının profesyonel askerlikle ilgili yapılan yasal düzenlemeleri ele alış örneği üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. 1986 tarihli "Uzman Erbaş Kanunu", 2001 tarihli "Türk Silahlı Kuvvetleri'nde İstihdam Edilecek Sözleşmeli Subay ve Astsubaylar Hakkında Kanun" ile 2011 tarihli "Sözleşmeli Erbaş ve Er Kanunu"nun ele alındığı çalışmada; yaygın basının önde gelen temsilcileri arasında yer alan; Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Sabah ve Türkiye gazeteleri incelenmiştir. Sözü edilen kanunların incelenmesinde, TSK'nın profesyonelleşmesine yönelik yapılan en önemli düzenlemeler olmaları,³ ayrıca dönemsel farklılıkların/benzerliklerin tespit edilmesine olanak sağlamaları belirleyici olmuştur. Gazetelerin seçiminde ise, kanunların Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Genel Kurulu'nda kabul edildiği her üç tarihte de yayınlanma kısıtı dikkate alınmıştır. Çalışmada, gazetelerin kanun tasarısının TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilmesinden bir gün

¹ Profesyonel askerlik kurumunun tanımının yapıldığı bu noktada, paralı askerlerle (İng. mercenaries) profesyonel askerler arasındaki ayırım net bir şekilde ortaya konulmalıdır. Sadece uyruğunda bulunan devlete hizmet amaçlı görev yapan profesyonel askerlerin aksine paralı askerler, herhangi bir milli, siyasi veya ideolojik endişeye bağlı olmadan, sadece kişisel çıkar amacıyla savaşan kişilerdir. Nitekim bu özellikleri dolayısıyla, Batıda gerek geleneksel ordularda, gerekse de kamuoyunda paralı askerlik terimi çoğunlukla "aşığılayıcı" bir ifade olarak kullanılmaktadır (Akad, 2011: 160-161).

² Profesyonel askerliğin ön plana çıkmasına ilişkin verilebilecek örneklerden biri, mevcut zorunlu askerlik uygulamasını sorgulayan köşe yazılarıdır. Profesyonel orduya geçilmesinin gerekliliğine işaret eden yazılarda, kimi zaman mevcut uygulama oldukça ağır şekilde eleştirilmektedir: "...Askerlik gönüllü ve karşılığında ücret alınan bir hizmet olmalı. Bunu konuşmaya başlamalı, bir an önce de uygulamaya sokmalıyız" (Berkan, 20 Mart 2011: 35). "...Profesyonelliğe geçin...Son derece çağdışı bir uygulama olan zorunlu askerlik yüzünden gençlerin hayatlarından vakit çalmayın...Bu sistem gerçekten çürümüş" (Yükselir, 2 Şubat 2011: 18). "...Bizdeki çürümüş askerlik sistemiyle ilgili daha köklü çözümler olması gerektiğine inanıyorum. Her şeyden önce Batı'da birçok ülkede olduğu gibi zorunlu askerliğin kalkıp yerine profesyonel ordunun gelmesi lazım" (Oral, 19 Mart 2011: 5).

³ TSK'nın profesyonelleşmesine ilişkin olarak 1949, 1954 ve 1971 yıllarında da yasal düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Ancak bunların hiçbirisi istenilen sonuçları vermemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Cenk Özgen. (2011). Türk Silahlı Kuvvetleri'nde Profesyonelleşme Çalışmaları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13 (1). 192-208.

sonrasındaki nüshaları, kaynak tarama yöntemiyle, birebir sayım şeklinde incelenmiştir.

Bu kapsamda, izleyen bölümlerde ilk önce profesyonel askerlik kurumunun son dönemlerde öne çıkmasının nedenleri üzerinde durulacaktır. Daha sonra, TSK'nın mevcut personel yapısı içerisinde profesyonel askerliğin durumu masaya yatırılacaktır. Bunu takiben, uzman erbaş, sözleşmeli subay ve astsubay ile sözleşmeli erbaş ve er düzenlemelerinin yaygın basında ne şekilde ele alındığı incelenecektir. Son olarak da, elde edilen veriler ışığında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

PROFESYONEL ASKERLİĞİN ÖNE ÇIKMASI

Batıdaki Gelişmeler

Soğuk Savaş döneminde, Batı ülkelerinin güvenlik anlayışının odak noktasını, Sovyetler Birliği'nin başını çektiği Varşova Pakti'ndan kaynaklanan tehdit oluşturmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin yıkılması, iki kutuplu dünya düzeninin koşullarına göre şekillenen tehdit algılamalarında büyük değişimler olmasını beraberinde getirmiştir. 1990'lı yılların başlarından itibaren Batı ülkeleri, düşman işgali ya da nükleer savaş gibi tehdit algılamaları yerine, bölgesel ve etnik çatışmalar ile uluslararası terörizm gibi yeni tehditlere odaklanmıştır. Nitekim bunun yansıması olarak Batı orduları, geçmiş dönemlerde olmadığı kadar, barışı koruma ve insani yardım operasyonlarında görev almaya başlamıştır (Akyürek, 2010: 3).

Bu bağlamda, Soğuk Savaş yıllarında, hasım iki blok arasında yaşanması muhtemel klasik devletler savaşı modeline göre yapılandırılan Batı orduları, yeni dönemde ortaya çıkan görev tanımlarına uyum sağlama arayışına girmiştir. Bu yönde atılan adımlardan birini, NATO'nun savunma konseptinin değiştirilmesi olmuştur. 7-8 Kasım 1991 tarihleri arasında düzenlenen Roma Zirvesi'nde, azalan tehdide paralel olarak, yüksek harbe hazırlık seviyesi gerektiren “İleriden Savunma” (Forward Defence) konsepti yerine daha düşük harbe hazırlık seviyesi gerektiren “Azaltılmış Kuvvetlerle İleride Bulunma” (Reduced Forward Presence) konsepti kabul edilmiştir (Bir, 1992: 18).

Sovyet tehdidinin ortadan kalkması sonrasında, anavatan savunması görevinden hızla uzaklaşan Batı orduları, kuruluş ve personel yapılarında kapsamlı düzenlemeler de gerçekleştirmiştir. Pek çok ülke, silahlı kuvvetlerinin birlik ve personel sayısında büyük ölçekli indirimlere gitmiştir. ABD Ordusu'nun Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından, çok sayıda tümenini lağvetmesi, bu kapsamda verilebilecek örneklerden biridir. (Global Security, 5 Temmuz 2011). Kaldı ki buna benzer yeniden yapılanma

çalışmaları, Avrupa ordularının hemen hemen tamamında benzer şekilde küçülmeyle sonuçlanmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Batı ordularında görülen en önemli gelişme ise, birçok ülkede zorunlu askerlik uygulamasının gözden geçirilmesi olmuştur. Yapılan değerlendirmelerde, erinden en üst rütbeli subayına kadar askerliği meslek edinmiş personelden oluşan profesyonel ordu yapılanmasının, günümüz muharebe ortamının ihtiyaçlarına cevap veren bir model olduğu düşüncesi ağır basmıştır. Bu değerlendirmeler ışığında, Batıda profesyonel askerlik kurumu ön plana çıkmıştır. Nitekim birçok ülke, zorunlu askerlik sistemini kaldırmış ve profesyonel orduya geçmiştir.⁴

Türkiye’deki Gelişmeler

Yunanistan ile Ege ve Kıbrıs’taki uyuşmazlıklar sebebiyle varolan gerginlik bir kenara bırakılacak olursa, Batı ülkeleri gibi Türkiye’nin de Soğuk Savaş dönemindeki güvenlik anlayışının merkezinde, Sovyetler Birliği’nin başını çektiği Varşova Paktı’ndan kaynaklanan tehdit yer almıştır. Bu dönemde Türkiye, genel olarak, Batı ülkeleriyle kurduğu yakın ilişkiler ve NATO üyeliği üzerinden güvenliğini sağlama yoluna gitmiştir.

Öte yandan, Soğuk Savaş’ın sona ermesi, Türkiye’nin tehdit algılamalarında büyük değişiklikler olmasına neden olmuştur. Milli Savunma Bakanlığı’nın (MSB) tespitlerine göre bu değişiklikler açıklanacak olursa, iki kutuplu dönemde varolan bloklar arası mücadelenin sona ermesi, küreselleşme eksenli yeni bir dünya düzenini ortaya çıkarmış, bu gelişme tehdit kavramına doğrudan yansımıştır. Tehdit kavramı daha önce belirgin ve kitlesel iken, çok yönlü, çok boyutlu ve değişken bir hal almış, ortama belirsizlikler hâkim olmuştur. Bu dönemde bölgesel ve etnik çatışmalar, ülkelerdeki siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar, kitle imha silahlarının ve uzun menzilli füzelerin yayılması, köktendincilik, uyuşturucu ve her tür silah kaçakçılığı ile uluslararası terörizm gibi yeni risk ve tehditler öne çıkmaya başlamıştır (Milli Savunma Bakanlığı, 2000: 35).

⁴ Pek çok Avrupa ülkesinde, zorunlu askerlik uygulamasının kaldırılması Soğuk Savaş sonrasında gerçekleşmiştir. Ancak bugün zorunlu askerliği devam ettiren ülkeler de dâhil, orduların bu kaynağa bağımlılığının ve genel mevcut içindeki yükümlü asker oranının 1970’lerden itibaren düşürüldüğü görülmektedir. Geçiş sürecinde kara kuvvetlerinde yüzde 50’lere inen yükümlü askerlerin oranı, deniz ve hava kuvvetlerinde yüzde 10’lara kadar çekilmiştir (Akyürek, 2010: 8). Halen 27 üyeli AB içerisinde zorunlu askerlik sistemini uygulamaya devam eden ülkeler; Almanya, Avusturya, Estonya, Finlandiya, Güney Kıbrıs ve Yunanistan’dır. AB üyeleri dışında, Avrupa’da zorunlu askerlik sistemini uygulamaya devam eden ülkeler ise, Beyaz Rusya, İsviçre, Makedonya, Moldova, Norveç, Rusya, Sırbistan, Türkiye ve Ukrayna’dır (Deutsche Welle, 1 Temmuz 2010).

Yeni tehdit algılamaları kapsamında Türkiye, NATO'nun "Azaltılmış Kuvvetlerle İleride Bulunma" konseptinin kendi bölgesindeki güvenlik gereksinimlerini karşılamadan uzak olduğunu değerlendirmiştir. Bu doğrultuda Türkiye, diğer NATO ülkelerinin aksine "İleriden Savunma" konseptini uygulamaya devam etmiştir (Bir, 1992: 18). Bu noktada Türkiye'nin NATO ülkelerinden farklı bir yaklaşım sergilemesinin, karar verici konumundakilerin "kanat ülkesi" yerine "cephe ülkesi" konumuna gelindiğine ilişkin değerlendirmelerinin sonucu olduğu söylenebilir (Savunma, 1998: 19-20). Yunanistan'ın çevreleme siyasetine tepki olarak Türkiye, bu dönemde 2,5 cephede aynı anda savaşma olasılığına göre hazırlıklar yapmıştır. Kamuoyunda ilk kez Şükrü Elekdağ tarafından dile getirilen bu olasılık, Yunanistan ve Suriye ile savaşılırken, eş zamanlı olarak ülke içerisinde PKK ile de mücadele edileceği senaryosuna dayanmaktadır (Güvenç, 2004: 922).

Soğuk Savaş döneminde NATO üyeliğinin sağladığı güvenlik şemsiyesinin, olası bir 2,5 cepheli savaş senaryosunda yetersiz kalacağını düşünen Türkiye, 1990'lı yıllarda askeri açıdan güçlenme ve çevresindeki tehditlere gerekirse tek başına karşı koyabilme ihtiyacı hissetmiştir. İlk kez Ağustos 1991'de başlayan Birinci Körfez Savaşı sırasında NATO'nun Türkiye'yi savunmada gösterdiği isteksizlikten sonra hissedilen bu ihtiyaç, TSK'nın modernizasyon ve yeniden yapılanma çalışmalarını hızlandırmıştır⁵ (Güvenç, 2004: 914-915). Bu bağlamda, NATO ile Varşova Paktı arasında imzalanan Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması'nın (AKKA) Temmuz 1992'de yürürlüğe girmesi, Türkiye'nin müttefiklerinin belirlenmiş kotalarının üzerinde olan ihtiyaç fazlası silah sistemlerini almasını sağlamıştır. TSK'nın eksikliklerinin giderilmesinde önemli katkılar sağlayan bu gelişmeyle, aralarında; 1050 M-60 ve Leopard serisi ana muharebe tankı, 700 zırhlı muharebe aracı, 40 F-4 savaş uçağı, Cobra taarruz helikopterleri ve yerden havaya Roland kısa menzilli hava savunma füze sistemlerinin de olduğu çok sayıda silah ve teçhizat Türkiye'ye transfer edilmiştir (Güney, 2000: 169).

TSK'nın imkân ve kabiliyetlerindeki asıl büyük sıçrama ise, 1980'li yıllarda başlatılan modernizasyon projelerinin meyvelerinin alınmasıyla

⁵ Mart 1996'da Genelkurmay Başkanlığı, önümüzdeki 25 yıl içerisinde TSK'nın ihtiyaçları hakkında sanayici ve işadamlarını bilgilendirmeye yönelik bir brifing düzenlemiştir. Söz konusu brifingde, envantere yer alan harp silah ve vasıtalarının büyük bölümünün modernize edilmesi, envanterden çıkarılanların ise yeni teknolojiye sahip sistemlerle değiştirilmesi için 150 milyar dolarlık kaynağa ihtiyaç duyulduğu açıklanmıştır. Aynı brifingde, sadece 1995-2004 dönemi için planlanan 1523 adet proje için gereken kaynak tutarının, 67 milyar dolar seviyesinde olduğu belirtilmiştir (Savunma ve Havaçılık, 1996: 26).

yaşanmıştır. Bir yandan F-16 savaş uçaklarının sayısı artarken, elektronik harp sistemleri, HARM anti-radyasyon füzeleri ve LANTIRN seyrüsefer ve hedefleme podlarının envantere girmesiyle, Hava Kuvvetleri gece ve elektronik harp ortamında harekât yapabilir duruma gelmiştir. KC-135 tanker uçaklarının gelişle savaş uçaklarının menzil ve havada kalış süreleri artmış; Hava Kuvvetleri'nin Deniz Kuvvetleri'ne kıyı sularının ötesinde de hava desteği vermesi sağlanmıştır. ABD'den alınan Black Hawk genel maksat ve Cobra/Super Cobra taarruz helikopterleri, özellikle Güneydoğu'da görev yapan birliklerin hareket kabiliyetini ve atış gücünü arttırmıştır. Deniz Kuvvetleri'de modern fırkateyn, hücumbot, denizaltı ve denizde ikmal muharebe destek gemilerinin hizmete girmesiyle, Karadeniz, Ege ve Akdeniz'de geniş bir sahayı kontrol edebilir duruma gelmiştir (Güvenç, 2000: 140-141).

Öte yandan, Birinci Körfez Savaşı'nı izleyen dönemde TSK, yeniden yapılanma çalışmalarına da ağırlık vermiştir. Bu alandaki gelişmelerden biri, Kara Kuvvetleri'nin harekât ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu görülen tümen-alay kuruluşunun yerine, reaksiyon süresi daha kısa olan, ayrıca hareket ve atış gücü artışı da sağlayan tugay-tabur kuruluşuna geçilmesidir⁶ (Güvenç, 2004: 916). Bu alandaki bir diğer gelişme ise, PKK ile yürütülen mücadeleye paralel olarak, Ağustos 1993'te tehditte birinci önceliğin 1'inci Ordu bölgesinden 2'inci Ordu bölgesine kaydırılmasıdır. Birinci önceliğin 2'inci Ordu'ya verilmesiyle, bölgedeki birlikler personel, silah ve malzeme yönünden önemli ölçüde takviye edilmiştir (Kundakçı, 2004: 219).

TSK, yeniden yapılanma çalışmalarına paralel olarak, küçülmeye ilişkin -Batı ordularındaki kadar kapsamlı olmasa da- adımlar da atmıştır. 2003 yılında askerlik hizmet süresinin kısaltılması, yedek subay ve erbaş/er mevcutlarında yaklaşık yüzde 20'lik bir azalma meydana getirmiştir (Savunma ve Havacılık, 2003: 22). 2004 yılında ise, 4 tugay -33'üncü Zırhlı Tugay, 7'inci Mekanize Piyade Tugayı, 10'uncu Piyade Tugayı, 9'uncu Zırhlı Tugay- lağvedilmiştir⁷ (Cizre, 2005: 73).

⁶ Tugay-tabur kuruluşuna geçilmesinde, Körfez Krizi sırasında Batıdaki -1'inci Ordu bölgesindeki- birliklerin, takviye amacıyla Irak sınırına -2'inci Ordu bölgesine- kaydırılması sırasında yaşanan aksaklıklar hızlandırıcı etki yaratmıştır. Zira, takviye amacıyla bölgeye kaydırılan bir tümenin intikalinin 3-4 hafta aldığı görülmüştür.

⁷ 1990'lı yılların sonlarında, TSK içerisinde küçülmeye ilişkin daha radikal öneriler de gelmiştir. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu döneminde (1998-2002), Kara Kuvvetleri Komutanı olan Orgeneral Hilmi Özkök, personel sayısının azaltılması ve daha esnek bir yapının oluşturulması yönünde çalışmalar yapmıştır. Özkök, mevcut ordu komutanlıklarının -1'inci Ordu, 2'inci Ordu, 3'üncü Ordu ve Ege Ordusu- ikiye indirilmesini ve Batı ve Doğu Ordu Komutanlıkları şeklinde yeni bir teşkilatlanmaya

Sonuç olarak, TSK'daki profesyonelleşmenin, yukarıda kısaca bahsedilen modernizasyon ve yeniden yapılanma çalışmalarına paralel ilerlediğini söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Öyle ki, modernizasyon çalışmaları sonucu envantere giren modern silah sistemleri, alanında uzman personel istihdamını zorunlu kılmıştır. Yeniden yapılanma çalışmaları da, küçük rütbeli subay/astsubay ihtiyacını arttırmıştır. Bu gelişmeler, PKK ile mücadele kapsamında eğitilmiş personel ihtiyacıyla birleşince, profesyonelleşme önemli bir gündem maddesi konumuna gelmiştir.

TSK'DA PROFESYONEL ASKERLİĞİN DURUMU

Uzun yıllar boyunca, başta yazılı ve görsel basında olmak üzere, farklı platformlarda TSK'nın personel sayısı hakkında spekülasyonlar yapılmıştır. Ancak Genelkurmay Başkanlığı'nın 21 Kasım 2011 tarihinde bir ilke imza atarak yaptığı açıklama, spekülasyonlara son verdiği gibi, silahlı kuvvetler bünyesinde görev yapan personelin statülerine göre dağılımı - dolayısıyla profesyonel askerler ile yükümlülerin oranı- hakkında da ayrıntılı rakamlara ulaşılmasını sağlamıştır (Tablo 1).

Genelkurmay Başkanlığı tarafından açıklanan rakamlarda görüldüğü üzere, bugün TSK, zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmekte olan yükümlüler ile askerliği meslek olarak seçmiş profesyonellerden oluşan 'karma' personel yapısına sahiptir. Askeri personel statüsünde olmayan sivil memur ve işçiler dahil edilmediğinde 666.576 mevcudu bulunan TSK'da, yükümlü personelin bunun içerisindeki oranı yaklaşık yüzde 70, uzman personelin -profesyonellerin- oranı ise yaklaşık yüzde 30'dur.

Bu kapsamda, TSK personelinin büyük bölümünü, zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmekte olan yükümlüler oluşturmaktadır. Anayasanın 72'inci maddesinde; "Vatan hizmeti her Türk'ün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin silahlı kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir" (T.C. 1982 Anayasası), ibaresi uyarınca uygulanan zorunlu askerlik, 1111 sayılı Askerlik Kanunu ile 1076 sayılı Yedek Subaylar ve Yedek Askeri Memurlar Kanunu çerçevesinde yürütülmektedir. Nitekim "mükellefiyet sistemi"

gidilmesini teklif etmiştir. Ancak Kara Kuvvetlerindeki birçok kolordu ve tugayın lağvedilmesini öngören; dahası personel sayısının 402.000'den 280.000'e inmesini beraberinde getirecek olan plan, fazla reformist olduğu gerekçesiyle uygulanmamıştır (Cizre, 2005: 70). Öte yandan, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt, 2006 yılında savunma alanında yayın yapan ulusal bir dergiyle gerçekleştirdiği söyleşide, Kuvvet-2014 konsepti uyarınca Kara Kuvvetleri'nde yıllara sari olarak yüzde 20-30 oranında küçülmenin hedeflendiğini ifade etmiştir (Savunma ve Havacılık, 2006: 10).

olarak adlandırılan uygulamada;⁸ 12 ay yedek subaylık, 6 ay kısa dönem erbaş/erlik, 15 ay erbaş/erlik ve dövizle askerlik olarak adlandırılan farklı askerlik hizmet çeşitleri bulunmaktadır.

Nicelik açısından az olmakla birlikte, TSK personel yapısının ‘çekirdeğini’ ise, profesyonel askerler oluşturmaktadır. TSK içerisinde bu tanıma giren personel; subaylar, astsubaylar, uzman jandarmalar ve uzman erbaşlardır. Öte yandan, bir sonraki bölümde ayrıntılı incelenecek olan sözleşmeli erbaş/erler de bu tanıma girmektedir. Ancak düzenlemenin yeni hayata geçirilmiş olması sebebiyle, hâlihazırda bu kapsamda istihdam edilen personel bulunmamaktadır.

Tablo 1. TSK Personel Mevcutları

Statü	Mevcut
General/Amiral	365
Subay	39.975
Astsubay	95.824
Uzman Jandarma	24.700
Uzman Erbaş	40.515
Sözleşmeli Erbaş/Er	-
Uzman Personel Toplamı	201.379
Yedek Subay	6.829
Erbaş/Er	458.368
Yükümlü Personel Toplamı	465.197
Askeri Personel Toplamı	666.576
Sivil Memur/İşçi	53.424
Genel Toplam	720.000

Kaynak: (Genelkurmay Başkanlığı, 21 Kasım 2011).

YAYGIN BASINDA PROFESYONELLEŞME

Uzman Erbaş Düzenlemesi

TSK bünyesinde profesyonel asker statüsündeki personel sayısının arttırılmasına yönelik hayata geçirilen yasal düzenlemelerden biri, 18 Mart 1986 tarihinde kabul edilen 3269 sayılı “Uzman Erbaş Kanunu”dur. TSK

⁸ Mükellefiyet sisteminin uygulanmasında, askerlik çağı, 20 yaşına girilen senenin Ocak ayının birinci günü başlamakta ve 41 yaşına girilen senenin Ocak ayının birinci günü sona ermektedir. Mevcut düzenlemede, askerlik çağının süresi en fazla 21 yıldır. Ancak bu süre Bakanlar Kurulu’nun kararıyla 5 yıla kadar uzatılabilmekte veya kısaltılabilmektedir (Milli Savunma Bakanlığı Askeralma Dairesi Başkanlığı, b.t.).

bünyesinde devamlılık arz eden teknik ve kritik görevlerde yetişmiş personel ihtiyacının karşılanmasını amacıyla hazırlanan (TBMM Tutanak Dergisi, 18 Mart 1986) ve Cumhurbaşkanının onayını müteakip, 25 Mart 1986 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren düzenleme, uzman erbaş istihdamını öngörmektedir.

Kanun tasarısının TBMM Genel Kurulu’nda kabul edilmesinden bir gün sonra (19 Mart 1986), Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Sabah ve Türkiye gazetelerinde düzenlemeye ilişkin herhangi bir haber veya yorum yazısı çıkmamıştır. Bu durum, düzenlemenin yaygın basında gündem oluşturmadığını göstermektedir.

Sözleşmeli Subay ve Astsubay Düzenlemesi

Profesyonel asker statüsündeki personel sayısının arttırılmasına yönelik hayata geçirilen bir diğer yasal düzenleme, 13 Haziran 2001 tarihinde TBMM Genel Kurulu’nda kabul edilen 4678 sayılı “Türk Silahlı Kuvvetleri’nde İstihdam Edilecek Sözleşmeli Subay ve Astsubaylar Hakkında Kanun”dur. TSK’nın ihtiyaç duyduğu küçük rütbeli subay/astsubay ihtiyacının karşılanması, halen yedek subaylar tarafından icra edilen kimi görevlerin daha etkin olarak yerine getirilmesi -uygulamanın başarılı olması durumunda ileride yedek subaylığın tamamen kaldırılması- ve üst rütbelere birikmenin önlenmesi amacıyla hazırlanan (TBMM Tutanak Dergisi, 13 Haziran 2001) ve Cumhurbaşkanının onayını müteakip, 21 Haziran 2001 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren düzenleme, sözleşmeli subay ve astsubay istihdamını öngörmektedir.

Kanun tasarısının TBMM Genel Kurulu’nda kabul edilmesinden bir gün sonra (14 Haziran 2001), Milliyet dışındaki tüm gazetelerde düzenlemeye ilişkin haber yazılarının çıktığı görülmektedir. Bu noktada Türkiye, düzenlemeyi birinci sayfadan okuyucularına duyurmasıyla öne çıkmaktadır. İç sayfada olmakla birlikte, Cumhuriyet ve Hürriyet, dört gazete içerisinde düzenlemeyi en ayrıntılı şekilde aktaran gazeteler konumundadır. Haberi iç sayfada veren bir diğer gazete olan Sabah’ta ise, düzenleme oldukça kısa şekilde yer almaktadır.

Bu çerçevede, haberi birinci sayfadan veren Türkiye; “Sözleşmeli Subaylık Dönemi” (Türkiye, 14 Haziran 2001: 1) başlığıyla çıkmıştır. Türkiye, haberin iç sayfadaki devam yazısında ise; “Sözleşmeli Subay Dönemi” (Türkiye, 14 Haziran 2001: 13) başlığını kullanmıştır. Düzenlemeye geniş yer veren gazetelerden Cumhuriyet; “Profesyonel Orduya Doğru” (Cumhuriyet, 14 Haziran 2001: 19), Hürriyet ise; “Profesyonel Askerler Geliyor” (Hürriyet, 14 Haziran 2001) başlıklarıyla haberi okuyucularına duyurmuştur. Düzenlemeye kısaca değinen Sabah ise; “Profesyonel Orduya İlk Adım” (Sabah, 14 Haziran 2001: 33) başlığını kullanmıştır.

Düzenlemenin okuyucuya aktarılması noktasında, dört gazetenin de profesyonel orduya geçişin ilk adımı vurgusunu yapmış olması dikkat çekmektedir. Ancak ne kadar ayrıntılı olursa olsun, haberlerin tümü yasanın içeriğine yönelik bilgi veren nesnel betimleme biçiminde hazırlanmıştır. Dolayısıyla, yazılarda profesyonel orduya geçiş vurgusu dışında ilave bir yorumun bulunmadığının altı çizilmelidir.

Sözleşmeli Erbaş ve Er Düzenlemesi

TSK’da profesyonel asker statüsündeki personel sayısının arttırılmasına yönelik hayata geçirilen en son yasal düzenleme ise, 10 Mart 2011 tarihinde kabul edilen 6191 sayılı “Sözleşmeli Erbaş ve Er Kanunu’dur”. Uzman erbaş istihdamında karşılaşılan sorunların giderilmesi ve yetişmiş personel açığının kapatılarak iç güvenlik harekâtlarındaki etkinliğin arttırılması amacıyla hazırlanan (TBMM Tutanak Dergisi, 10 Mart 2011) ve Cumhurbaşkanı’nın onayını müteakip 22 Mart 2011 tarihinde yürürlüğe giren düzenleme, sözleşmeli erbaş ve er istihdamını öngörmektedir.

Kanun tasarısının TBMM Genel Kurulu’nda kabul edilmesinden bir gün sonra (11 Mart 2011), sözleşmeli subay ve astsubay düzenlemesinde olduğu gibi, Milliyet dışındaki tüm gazetelerde konuya ilişkin haber yazıları çıkmıştır.⁹ Bu noktada Türkiye, haberi birinci sayfadan okuyucularına duyurmasıyla dikkat çekmektedir. Hürriyet gazetesi ise, düzenlemeden sadece bir cümleyle bahsetmektedir.

Bu çerçevede Türkiye, sözleşmeli subay ve astsubay düzenlemesinde olduğu gibi yeni kanunu da birinci sayfadan okuyucularına duyurmuştur. Türkiye, ilk sayfada; “Sözleşmeli Er Tasarısı Yasalaştı” (Türkiye, 11 Mart 2011: 1), devam yazısında ise; “Sözleşmeli Er Tasarısı Kanunlaştı, YAŞ’tan Atılanlar Memur Olacak” (Türkiye, 11 Mart 2011: 9) başlıklarını kullanmıştır. Düzenlemeyi iç sayfalarda okuyucularına duyuran diğer gazetelerin başlıkları ise şu şekildedir: Cumhuriyet; “Askeri Öğrenciler Kapsam Dışı” (Cumhuriyet, 11 Mart 2011: 7), Hürriyet; “Darbe Mağduru Askere Dönüş Tamam” (Hürriyet, 11 Mart 2011: 21), Sabah; “Meclis’te 12 Eylül Hamlesi”¹⁰ (Sabah, 11 Mart 2011: 29).

⁹ Milliyet gazetesinin 11 Mart 2011 tarihli nüshasında profesyonel askerlikle ilgili yapılan yasal düzenlemeye ilişkin haber olmamakla birlikte, CHP Grup Başkanvekili Akif Hamzaçebi’nin bir defaya mahsus olmak üzere, parti olarak bedelli askerliği desteklediklerine ilişkin açıklamalarının sürmanşetten okuyucuya aktarılması ilgi çekicidir (Milliyet, 11 Mart 2011: 1).

¹⁰ Sözleşmeli erbaş ve er düzenlemesinin TBMM Genel Kurulu’nun gündemine geldiği 18 Mart 2011 tarihinde, 12 Mart, 12 Eylül veya YAŞ kararıyla ordudan uzaklaştırılan personele geri dönüş veya emeklilik hakkı -iade-i itibar- sağlayan kanun tasarısı da kabul

Öte yandan, haber yazısının başlığında sözleşmeli erbaş ve er düzenlemesini öne çıkarmayan Cumhuriyet ve Sabah gazeteleri, yazı içerisinde konuya ilişkin alt başlık açmıştır. Bu kapsamda Cumhuriyet; “Sözleşmeli Erlik Kabul Edildi” (Cumhuriyet, 11 Mart 2011: 7), Sabah ise; “Sözleşmeli Er” (Sabah, 11 Mart 2011: 29) alt başlıklarını kullanmıştır. Hürriyet gazetesinde ise, ayrı bir alt başlık açılmamıştır.

Yapılan düzenlemenin okuyucuya aktarılmasında, dört gazete de nesnel betimleme biçimini tercih etmiştir. Dolayısıyla, haber yazılarında düzenlemeye ilişkin ilave bir yorum bulunmamaktadır.

SONUÇ

Soğuk Savaş'ın devam ettiği yıllarda yapılan uzman erbaş düzenlemesi ile 2000'li yıllarda hayata geçirilen sözleşmeli subay ve astsubay ve sözleşmeli erbaş ve er düzenlemelerine, yaygın basın yaklaşımında önemli farklar olduğu görülmektedir. Buna göre, 18 Mart 1986 tarihinde TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilen uzman erbaş düzenlemesi, hiçbir gazetede yer almamıştır. 13 Haziran 2001 tarihinde kabul edilen sözleşmeli subay ve astsubay ile 10 Mart 2011 tarihinde kabul edilen sözleşmeli erbaş ve er düzenlemeleriye, Milliyet dışındaki tüm gazetelerde -nesnel betimleme biçiminde de olsa- geniş yer teşkil etmiştir. Kaldı ki Türkiye gazetesi, her iki düzenlemeyi de birinci sayfadan okuyucularına duyurmuştur.

Gazetelerin profesyonel askerliğe ilişkin düzenlemeleri ele alış biçimi arasında görülen bu farklılığın, güvenlik alanındaki dönüşümle bağlantılı olduğu değerlendirilmektedir. Öyle ki, 1980'li yıllarda güvenlikle ilgili teknik konu başlıkları daha çok askeri bürokrasinin ilgi alanı olarak görülmüş ve kamuoyunun gündeminde ya yer almamış ya da çok az yer almıştır. 1986 yılında hayata geçirilen uzman erbaş düzenlemesine ilişkin gazetelerin hiçbirisinde haber bulunmaması bunun yansımasıdır. Öte yandan, 2000'li yıllarda durum değişmeye başlamıştır. Daha önceleri askerlerin ilgi alanı olarak görülen konu başlıkları bile, giderek artan oranda kamuoyunun gündeminde yer almaya başlamıştır. Nitekim 2001 ve 2011 yıllarında profesyonel askerliğe ilişkin yapılan yasal düzenlemelerin gazetelerde geniş yer teşkil etmesi de, bunun en somut göstergelerinden birisidir.

edilmiştir. TSK'yı ilgilendiren bir diğer konu başlığı olmasının etkisiyle, gazetelerde iki kanun birlikte ele alınmıştır. Türkiye dışındaki gazetelerin haber başlığında iade-i itibar düzenlemesini ön plana çıkarması bununla bağlantılıdır.

KAYNAKÇA

- Anonim. (1996). Türk Silahlı Kuvvetleri İhtiyaçlarının Önümüzdeki 25 Yılına Bir Bakış. *Savunma ve Havacılık Dergisi*, 10 (1). 22-31.
- Anonim. (1998). Güle Güle Karadayı. *Savunma Dergisi*, 1 (2). 17-25.
- Anonim. (14 Haziran 2001). Profesyonel Askerler Geliyor. *Hürriyet*. 23.
- Anonim. (14 Haziran 2001). Profesyonel Orduya Doğru. *Cumhuriyet*. 19.
- Anonim. (14 Haziran 2001). Profesyonel Orduya İlk Adım. *Sabah*. 33.
- Anonim. (14 Haziran 2001). Sözleşmeli Subay Dönemi. *Türkiye*. 13.
- Anonim. (14 Haziran 2001). Sözleşmeli Subaylık Dönemi. *Türkiye*. 1
- Anonim. (2003). Hedef: İstikrar ve Güvenlik için Güçlü Savunma, *Savunma ve Havacılık Dergisi*, 17 (98), 10-32.
- Anonim. (2006). Türk Kara Kuvvetleri'nin Zorlu Misiyonu, *Savunma ve Havacılık Dergisi*, 20 (114). 8-24.
- Anonim. (11 Mart 2011). Askeri Öğrenciler Kapsam Dışı. *Cumhuriyet*. 7.
- Anonim. (11 Mart 2011). CHP'den Bedelli Sürprizi: Meclis Kapanmadan Yaparız. *Milliyet*. 1.
- Anonim. (11 Mart 2011). Darbe Mağduru Askere Dönüş Tamam. *Hürriyet*. 21.
- Anonim. (11 Mart 2011). Meclis'te 12 Eylül Hamlesi. *Sabah*. 29.
- Anonim. (11 Mart 2011). Sözleşmeli Er Tasarısı Kanunlaştı. *Türkiye*. 9.
- Anonim. (11 Mart 2011). Sözleşmeli Er Tasarısı Yasalaştı. *Türkiye*. 1
- Akyürek, S. (2010). *Zorunlu Askerlik ve Profesyonel Ordu* (1.b.). Ankara: Bilgesam Yayınları.
- Akad, M. T. (2011). *Modern Savaşın Temel Kavramları* (1.b.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Berkan, İ. (20 Mart 2011). Zorunlu Askerlik Ne Zamandan Beri Var. *Hürriyet*. 35.
- Bir, Ç. (1992). NATO'nun Yeni Stratejisi ve Türkiye. *Savunma ve Havacılık Dergisi*, 6 (2). 16-22.
- Born, H. (2003). *Güvenlik Sektörünün Parlamenter Gözetimi: İlkeler, Mekanizmalar ve Uygulamalar* (1.b.). Çev. E. O. Kaliber ve A. Kaliber. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Cizre, Ü. (2005). *Almanac Turkey 2005, Security Sector and Democratic Oversight* (1.b.). İstanbul: TESEV Yayınları.
- Dedeoğlu, B. (2003). *Uluslararası Güvenlik ve Strateji* (1.b.). İstanbul: Derin Yayınları.

- Deutsche Welle. (1 Temmuz 2010). *EU Nations Continue to Phase Out Military Conscription*.
- Erişim Tarihi: 30 Aralık 2011, <http://www.dw.de/dw/article/0,,5749541,00.html>.
- Genelkurmay Başkanlığı. (21 Kasım 2011). *Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Mevcutları Hakkında*. Erişim Tarihi: 28 Aralık 2011, http://www.tsk.tr/10_ARSIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_10_Guncel/2011/guncel_53.htm.
- Global Security. (5 Temmuz 2011). *Division*. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2012, <http://www.globalsecurity.org/military/agency/army/division.htm>.
- Güney, N. A. (2000). AKKA'nın Yeni Koşullara Uyarlanması ve Türkiye'nin Güvenliği. G. Özcan ve Ş. Kut, (Ed.), *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar* (2.b.) içinde (165-191). İstanbul: Büke Yayınları.
- Güvenç, S. (2000). TSK'nın Sınırötesi Girişim Yetenekleri: Ulusal Güvenlik Politikasında Yeni Boyut. G. Özcan ve Ş. Kut, (Ed.), *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar* (2.b.) içinde (131-162). İstanbul: Büke Yayınları.
- Güvenç, S. (2004). Bir Dış Politika Aracı Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri: Yetenekler ve Uygulamalar. F. Sönmezoğlu, (Ed.), *Türk Dış Politikasının Analizi* (3.b.) içinde (895-933). İstanbul: Der Yayınları.
- Kundakçı, H. (2004). *Güneydoğu'da Unutulmayanlar* (1.b.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Milli Savunma Bakanlığı. (2000). *Beyaz Kitap 2000* (1.b.). Ankara: Mönch Türkiye Yayınları.
- Milli Savunma Bakanlığı Askeralma Dairesi Başkanlığı. (b.t.). *Askerlik Kanunu*. Erişim Tarihi: 27 Aralık 2011, http://www.asal.msb.gov.tr/kanun/1111_As.Kanunu.pdf.
- Oral, D. (19 Mart 2011). Her Türk Bedelli Asker Doğar. *Taraf*. 5.
- Özgen, C. (2011). Türk Silahlı Kuvvetleri'nde Profesyonelleşme Çalışmaları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13 (1). 192-208.
- TBMM Tutanak Dergisi. (18 Mart 1986). Uzman Erbaş Kanunu Tasarısı ve Milli Savunma; Plan ve Bütçe Komisyonları Raporları (1/732).
- TBMM Tutanak Dergisi. (13 Haziran 2001). Türk Silahlı Kuvvetlerinde İstihdam Edilecek Sözleşmeli Subay ve Astsubaylar Hakkında Kanun Tasarısı ve Plan ve Bütçe ve Milli Savunma Komisyonları Raporları (1/698).

TBMM Tutanak Dergisi. (10 Mart 2011). *76'ıncı Birleşim 10 Mart 2011 Perşembe*. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2012, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem23/yil5/ham/b07601h.htm>.

T.C. 1982 Anayasası.

Yükselir, S. (2 Şubat 2011). İnsanları Sahtekârlık Yapmaya Zorlamayın Kardeşim. *Sabah*. 18.

BİR KÜLTÜR TARİHÇİSİ OLARAK ALİ EMİRİ EFENDİ'NİN BİYOGRAFİ YAZARLIĞI - KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ -

*Bedri MERMUTLU**

ÖZET

Kültür tarihimizin önemli unsurlarından biri olan şehir monografileri hakkında geçmişte yapılan çalışmalar ne yazık ki sınırlı kalmıştır. Genellikle İstanbul üzerinde yoğunlaşan bu tür çalışmalar; kısmen Bursa ve Edirne gibi önemli şehirlerde devam etmişse de, ülke sınırları içindeki diğer şehir ve bölgeler yeteri kadar bu çalışmaların konusu yapılmamıştır. Anadolu topraklarının eski bir şehri olan Diyarbakır bakımından Ali Emiri Efendi'nin duyduğu bu eksiklik, onu genç yaşta bu yönde çalışmaya yönelterek kaynak ve belge toplamasına ve bu belge ve bilgileri biyografik eserler halinde ortaya koymasına yol açmıştır.

Bugün bir kısmı elimizde bulunmayan bu önemli çalışmalarda Ali Emiri Efendi'nin hangi saiklerle hareket edip nasıl bir yöntem izlediği, hangi kaynaklara başvurduğu ve bütün olarak eserinin diğer biyografik çalışmalardan hangi yönlerden farklılık gösterdiği, onun kendi ifadeleri dikkate alınarak bu makalede ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ali Emiri, Biyografi, Diyarbakır, Tezkire.*

* Yrd. Doç. Dr., UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi.

ABSTRACT

Ali Emiri Efendi's Biography Writing As a Cultural Historian –His Sources and Methods –

The past studies on the city monographs, one of the important elements of our cultural history, have been unfortunately limited. Although such studies, generally focused on Istanbul, partly continued on important cities like Bursa and Edirne, the other cities and regions in the boundaries of the country haven't been efficiently subjected to these studies. This deficiency in terms of Diyarbakır, the old city of Anatolian territories, by leading him to work in this direction and collect sources and documents has caused Ali Emiri Efendi to put forward these documents and information as biographical works at an early age.

In this article, by taking his own expressions into consideration, it has been tried to be put forth with what motives Ali Emiri Efendi acts, how he follows a method and what sources he makes references in these significant studies, which we do not have a part of them today and as a whole, in what aspects his work differs from other biographic studies.

Key Words: Ali Emiri, Biography, Diyarbakır, Collection of Biographies.

Giriş

İçinde çok sayıda şair ve edip zuhur etmesine rağmen ne yazık ki o güne kadar hiçbir kimsenin Diyarbekir ediblerine mahsus bir biyografi eseri kaleme almayı düşünmemiş olduğunu gören Ali Emiri Efendi, “Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid” yazmayı ve bundan başka “Mir’âtü'l-Fevâid fî Ahvâl-i Üdebâ ve Fuzalâ ve Meşâhîr-i Âmid” ismiyle şehrinin ulema ve fuzalâ ve san’atkârlarını mümkün olduğu kadar tahrir ve tespit etmeyi tasavvur ederek bu iki eseri kaleme almak için belge toplamaya karar vermiştir (EŞA, mukaddime). Bu kararlar harekete geçen yazarın ne gibi kaynaklara başvurduğu ve nasıl bir yöntemle hareket ettiği eserinin bütününden elde edilen izlenimle bir dereceye kadar açığa çıkarılabilirse de bu hususta daha net ve doğrudan bilgileri yazarın kendi kalemiyle ifade etmiş olduğu beyanlardan elde etmek mümkündür.

Tezkire-i Şuara-yı Âmid'deki “ifade-i mahsusa”, Esâmî-i Şurâ-yı Âmid'in mukaddimesi ve bir bütün olarak Mir’âtü'l-Fevâid'in uzun mukaddimesi bu konuda yeterince tafsilat içermektedir. Bir biyografi yazarının çalışma motif ve yöntemini bizzat kendi dilinden dinlemek, yazarın çalışma şartlarını ve kişiliğini yakından tanımaya olduğu kadar genel olarak biyografi yazarlığının sorunlarına yakından bakmaya da yardımcı olması bakımından önemlidir.

XIX. yüzyıl sonlarında bir şehir biyografisi olarak ilim hayatına adım atan genç bir yazarın giderek tarih, edebiyat ve kütüphanecilik konularında önemli girişimlere ve çalışmalarına imza atması, Ali Emiri Efendi'nin kişiliğinde rahatlıkla takip edilebilir. Biyografi yazarlığı ciddi olarak yapıldığı takdirde yolunun bu alanlara çıkması ve ortaya Ali Emiri fenomenini çıkarması son derece doğal görülecektir.

Ali Emiri Efendi'nin, teorik metodoloji tartışmalarının içine girmeden, geleneğin sevki ve kendi sağduyusunun insiyakıyla bitip tükenmez araştırma azmini birleştirerek yönünü nasıl bulduğunu tatlı bir hikâye üslubuyla kaleme aldığı anlatımlardan çıkarmak aynı zamanda bir devrin araştırma heyecan ve ilkeliliğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Sorunun Biçimlenmesi

“Diyarbakır'den zuhur etmiş olan üdeba ve şuaraya mahsus bir tezkire tertibini arzu eden” Ali Emiri Efendi bu arzusunu önce büyük amcası ve üstadı Şaban Kâmi Efendi'ye, ardından babasına açar. Her ikisinden de muvafakat almış olmakla kalmayıp, ayrıca bu konuda bildiklerini paylaşabileceklerine dair onlardan söz de almış olur (MFM : 7).

Bu sırada henüz on yedi yaşında olan Ali Emiri iki yönlü bir sevinç yaşamıştır. Birincisi, tahsiline engel olur düşüncesiyle bu çalışmadan men edilmemiş olması; ikincisi ise o sırada seksen yaşında olan pederiyle yetmiş altı yaşında olan Şaban Kâmi Efendi'nin geçmiş kişiler ve olaylar hakkında verecekleri sağlıklı bilgilerin kendisi için paha biçilmez bir kaynak olacağı içindir. Bu iki kişiden yardım sözü alan Ali Emiri Efendi üçüncü olarak Said Paşa'ya müracaat ederek durumu arz etmiş, ondan da teşvik görerek yardım sözü almıştır. Böylece Ali Emiri Efendi'nin “elmaspare-i matlabı müselles-nümâ-yı cevher-i muvaffakiyet olmaya başlar” (MFM : 8).

Böyle bir şevkle işe başlamasına rağmen Ali Emiri Efendi bir süre sonra işin zorluklarıyla karşılaşmaya başlayacaktır. Çünkü yukarıdaki isimlerden aldığı yardım ancak kendi çağdaşları olan şair ve ediplere münhasırdı. Bu da ancak bir asırlık bir zamanı içeriyordu. Ondaki önceki asırlar karanlıkta kalıyordu. Daha garibi, bir asır evvel veya pek nadir olarak daha önce Diyarbakır'den yetişmiş olan bir yazar veya şairi bilenler çıksa bile bu bilgi ancak “Diyarbakırlidir!” demekten ibaret kalıyor, daha ötesine gitmiyordu. Oysa Ali Emiri Efendi için bu bilgi son derece yetersiz olup, o kişi “*ne vakit dünyaya gelmiş, kimin oğludur, ne kadar yaşamış, ne işle meşgul olmuş, nereleri gezmiş, ne gibi ve ne kadar telifatı vardır ve ne vakit nerede vefat etmiş?.. Ve belgelenmiş olarak kendi tabiatından zuhur etmiş bulunmak şartıyla eş'arı nedir ve evlâd ü ahfâdi mevcut mudur?.. Ve kimden okuyup yazmıştır ve ne gibi me'muriyetlerde bulunmuştur?.. Ve kendisinden ne gibi zarâif veyahud akvâl-i hakîmâne zuhur etmiştir?..*” gibi soruların tümünün veya hiç olmasa bir kısmının cevap bulması gerekiyordu.

Ayrıca söz konusu kişinin şiirinden hiç değilse bir beyite ulaşmak lazımdı (MFM : 10).

Kaynaklara Ulaşma ve Sınırlar

Tasarladığı tezkire kitabı bir asırla sınırlı olmayıp, Yavuz Sultan Selim Han'ın Diyarbekir'i fethettiği zamandan başlayarak dört yüz yıllık bir geçmişi hedeflemekteyken eldeki verilerin yetersizliği karşısında ümitsizliğe düşen Ali Emiri Efendi bu andaki duygusunu şu sözleriyle ifade etmektedir: *“Zaman, üdebâ-yı sâlîfe-i Âmid'den bu hizmeti esirgemiş de bu abd-i âcize saklıyormuş gibi bî-perva işe başladığım halde hakikatın öyle olmadığını, müşkilâtın artıkça artmasıyla anladım!”*.

Bir kez başladığı işi sonuna kadar götürmeye azimli olarak “sa’y, sebat ve metanet etmeyi elzem” görmesi Ali Emiri Efendi’yi yeni yöntemler bulmaya zorlamıştır. Yedi sekiz yaşından beri pek çok şiirden beyitler ezberlemiş ve hafızasında binlerce beyit bulunan Ali Emiri Efendi birçok vukuat ve malumatın keşfinde ezberindeki bu şiirlerden yararlanma yoluna gider ve epeyce faydasını görür (MFM : 11).

Bunun yanında cami ve mescit gibi tarihi yapıların üzerinde bulunan yazıtları okumadan geçmemek gerektiğini fark ederek onlardan da kaynak olarak yararlanmaya başlar. Fakat bunların doğrudan kaynaklar olmayıp ikinci dereceden yardımcı kaynaklar olduğunu bilerek Kâmi Efendi ve Said Paşa gibi kişilerin kütüphanesinde bulunan eski mecmualar, divanlar ve edebiyata ilişkin ne kadar eser varsa tümünü alarak incelemeye başlar. Bununla da kalmayıp şehrin ileri gelenlerine müracaatla ellerinde bulunan ve üdebaya mahsus ne kadar telif olunmuş eser varsa alıp mütalaa eder. Ali Emiri Efendi’nin bu teşebbüsünü duyan şehrin tanınmış kişilerinin bu konudaki belge ve birikimlerini esirgememelerini ve yaşının gençliği dolayısıyla ona küçümseyerek bakmak yerine, tam tersine, teşvik etmekten geri durmamalarını Ali Emiri Efendi daima teşekkürle andığı bir incelik olarak görmüştür (MFM : 12-13).

Öteden beri tarihe olan merakı Ali Emiri’nin bu kaynaklarla kolayca kaynaşmasını sağlamıştır. Diğer akraba ve dostlarında olanlar bir yana, sadece büyük amcası Şaban Kâmî Efendi’nin binlerce ciltlik kütüphanesindeki tarih kitapları bile onun için önemli bir boşluğu kapatmışken bunlarla yetinmeyip *“hariçten ele geçen tevarih-i meşhureden okumadık bir kitap bırakmayıp, bu kitapların her birinde Diyarbekir’e ait görmüş olduğu vukuatı hangi tarihin hangi faslında görmüş ise hatırlamakta ve o kitaplardan serâpâ ahz eyleyip, ... velev ki bir satırlık olsun bir Diyarbekir (Âmid) vukuatına tesadüf edilir ümidiyle ele geçen bir kitabı sabahlara kadar ibtidadan intihasına değin”* gözden geçirmeden elinden bırakmamıştır (MFM : 13, 16).

XV. ve XVI. yüzyıllara ait önemli bir kaynak olduğu halde nüshası bulunmayan “Menakıb-ı Gülşenî”, Kafzâde Fâizî'nin, Vâlî-i Âmidî'nin, İbrahim Hafîd Paşa'nın divanları Ali Emiri'nin Şaban Kâmî Efendi ve Said Paşa'nın kütüphanelerinden alıp yararlanmış olduğu nadir eserlerden bazılarıdır. “Kafîle-i Şuara”, Tezkire-i Fatin”, “Tezkire-i Latîfî” gibi temel eserler de diğer hemşehrilerinin kütüphanelerinden istiare ettiği kitaplar arasındadır (MFM : 14-15). Buna rağmen gittikçe ilerleyen araştırmaları onu başka eserlere de bakmaya mecbur ederek kesesinden “birçok mebalîğ sarfetmek” suretiyle İstanbul'dan yazma “Tezkire-i Sâlim”, “Şakaik-i Numaniye”, “Zeyl-i Atâî” gibi kitaplar getirtmiştir.

Biyografi Eleştirisi

Bütün bu literatürü elden geçiren Ali Emiri Efendi'yi yine tatmin etmeyen bir şey vardı. Çünkü şimdiye kadar yazılan otuz kadar Osmanlı şuara tezkireleri umumi surette yazılmış olup, bir vilayete veya bir memlekete mahsus şuara tezkireleri yazılmamıştı (TŞA : 2). Bu biyografi kitaplarını kaleme alan müellifler Ali Emiri Efendi'ye göre önemli bir işe imza atmış oldukları halde, “o mübarekler de Derseadet'ten hariç mahallerde dünyaya gelen fuzalanın ekserisini yazmamışlardır” veya İstanbul haricinde yer verdikleri pek az ismin de doğum yerlerini müphem bir şekilde belirtmişlerdir.

Bu durumu Ali Emiri Efendi ciddi bir eleştiri konusu olarak değerlendirmekte ve şu cümlelerle eleştirisini somutlaştırmaktadır:

“Mesela bazılarına ‘Karaman’dandır’ ve ekserisine Azerbaycan mülhakatından veya Türkistan veya Kürdistan ve Horasan veyahud İran veya Acemistan’dan denilerek geçilmiştir ki bunların hudûd-ı coğrafileri her bir asırda tebeddül etmekle beraber Karaman denilen mahal bugünkü günde iki üç vilayet olup, Türkistan veya Kürdistan ve Acemistan ise hudutları meçhul ve fakat Karaman’dan daha cesim bir takım ülkelerdir. Bundan daha garip olmak üzere bazılarına ‘şark ahalisindedir’ deniliyor. Şark denilen mahal Derseadet itibariyle altı yüz milyonluk nüfusu câmi’ ve nüfusça hemen cihanın nisfına muadil koca bir Asya kıt’a-i cesimesi demek olacağından şark ahalisinden denilen zât bu kıt’a-i vasiyanın neresinden olmak lazım geleceğinin bilinmesi ancak Allâmu’l-guyûb olan Cenab-ı Hakk’a mahsusdur!” (MFM : 17-19).

Doğum yerleri bu şekilde müphem olarak yer alan pek çok ismin Diyarbakirli olduğunu araştırarak bulan Ali Emiri Efendi, Diyarbakirli olduklarını bilmediği daha pek çok isim olabileceğini haklı olarak düşünmüştür. Diyarbakirli olduğunu kesin olarak bildiği İbrahim Gülşenî'nin Azerbaycanlı, Hâmî-i Âmidî'nin ise kimi kaynaklarda “Irak bölgesinden” olarak gösterilmesini bu örneklerden ikisi olarak zikreder (MFM : 19).

Yeni Bir Kaynak: Mezarlıklar

Kendisi için “imkânın her bir kısmına müracaat eylemek elzem göründüğünden bu kitaplarla da kanaat etmeyerek daha büyük bir me’ haz keşfine muvaffak olduğu”nu görüyoruz. O me’ haz da şehir surlarının dışını dört bir yönden kuşatan mezarlıklardı. O zamanlar hâlâ yerli yerinde duran bu mezar taşlarının yazılarından kişilere ait bilgilerin yanında şehre ait bazı vukuatın bilgilerine de ulaşılabileceğini düşünerek işe başlayan Ali Emiri Efendi, başlangıçta birilerini yanına alarak mezarlıklardaki yazıları tespit etmeye çıkarken daha sonra bu çetin işi kendi başına yapmak zorunda kalmıştır. Kış yaz, yağmur çamur demeden tam bir yıl bu çalışma sürmüştür (MFM : 21-23). Hergün sabah vakitleri notlarını gözden geçirerek metin haline getirmek, sonraki saatlerde mezarlıkları dolaşmak ve geceleri de geç saatlere kadar “elde bulunan kitaplara ve divanlara müracaat eylemek” şeklinde yoğun bir çalışma programının içine girmiştir.

Mezarlıklardaki araştırmasının sonucunda Ali Emiri Efendi, düşündüğü gibi pek çok malzeme elde etmiş olduğunu şu cümlelerle dile getirmektedir: “*Hakikaten şu mezaristanı dolaşmak bendeniz için en büyük me’ haz makamına kaim oldu. Me’ mul etmediğim mahallerde pek çok fuzala ve şuara-yı sâlifenin mezar taşına tesadüfle ahz-i tevarih eylemek hususu muvaffakiyet-nümâ-yı husûl oldu.*” (MFM : 24).

Yöntem Duyarlılığı

Kitabını yazdığı zamana kadar, belli seviyede malumat sahibi olması kaydıyla, bir Diyarbekirliye bu şehirde doğmuş veya yetişmiş şairlerin isimleri sorulsa, vefat tarihini ve hayat hikâyesini bilmeksizin anacağı isimlerin sayısının yirmiyi geçemeyeceğine inanan Ali Emiri Efendi, bu çalışmalar sonucu yazdığı kitapta yüzlerce şair ve fuzala isminin yer aldığını sevinçle ve övünçle belirtmektedir. Ali Emiri Efendi, XVI. yüzyıl başlarından itibaren Diyarbekir’de yetişen bu şair ve yazarların yalnız isimlerini ve vefat tarihlerini tespitle yetinmeyip “aynı ismi taşıyan diğer şairlerden tefrik ve temyiz ederek” kimliklerini doğru şekilde ortaya koymak ve şairlerle ilgili olayları ve eserlerinin adlarını bildirmek ve eserlerinden örneklerle zenginleştirilmiş bir biyografi kitabı ortaya çıkarmak hedef ve planıyla çalışmıştır. Ancak, gerçekleştirdiği işin önem ve farklılığına rağmen Diyarbekir’den zuhur etmiş olan edip ve şairlerin bu kitapta yer alanlardan ibaret olduğunun zannedilmemesi gerektiğini ilave ederek,

“bunlar, nâm ü nişanları ve âsâr-ı aliyyeleri bu abd-i âcize vasıl olarak kendilerinin Diyarbekir’den (Âmid) oldukları tahakkuk etmiş bulunanlarıdır; Âmidî oldukları halde mürûr-ı zaman ve tekâlib-i a’sâr ve a’vâm hasebiyle maskat-ı re’sleri meçhul kalanların bu kitapta münderic bulunanların belki yirmi misline muadil olacaklarına şüphe olmadığı...”

yolunda kanaatini bildirmeyi de ihmal etmemiştir (MFM : 25).

Müellif, Diyarbekir’de dünyaya gelmiş olmadıkları halde hayatlarının önemli bölümünü Diyarbekir’de geçirmiş, bu şehirde isim yapmış veya memuriyetle gelip burada vefat ederek memleketinde “ahiret komşusu olup” ismi bu şehirle özdeşleşmiş kişilerin de bu kitapta yer alması gerektiğini düşünerek onları da listesine almış olduğunu bildirmektedir. Zikrettiği bu isimler arasında Muslihüddin-i Lârî, Aziz Mahmud Urmevî, İskender Paşa ve oğulları (Ahmed Paşa, Mehmed Paşa, Derviş Bey), Çermikli Çeteci Abdullah Paşa, Ayaşlı Esad Muhlis Paşa, Şeyhülislâm Bahâî Efendi biraderi Abdülkerim Cezmi ve Necib Efendiler gibi tanınmış simalar bulunmaktadır (MFM : 31-32, 42).

Ayrıca bazı kaynaklarda Diyarbekir, bazılarında ise başka şehirlere nispet edilen isimler üzerinde de enine boyuna tetkikler yaparak “bu gibi ihtilafları izah ederek tahrir eylediği”ni belirten Ali Emiri Efendi, Diyarbekir’den başka yerlere göçmüş ve nesilleri oralarda yerleşerek buldukları memleketlere nispet edilen isimlere de dikkat çekerek o sülaleri de takibine aldığı göstermektedir. Örneğin Mehmed Emin Tokadî, İbrahim Gülşenî, Aziz Mahmud Urmevî, Bolulu Mustafa Safî-i Âmidî’nin sülaleleri bu kabil ailelerdir (MFM : 28-32).

Ali Emiri Efendi’nin soy kütüğü merakının Mir’atü’l-Fevaid kitabını yazmaya başladığı sıralarda meydana geldiği, hatta bu merakın ilerleyerek sonunda “Âbâü’l-Akvam” adlı bir eser kaleme almasına yol açtığı bile onu tanıyanlar tarafından ifade edilmiştir. (A. Refik : 49) Ali Emiri Efendi’nin böyle bir eser yazdığına dair somut bir ipucu elde olmamakla birlikte bu eserin yazıldığı halde şimdi kayıp olduğunu ileri sürenler de vardır (Aksakal, tk.kutuphaneci.org.tr).

Ali Emiri Efendi, kaynaklarda ulaşamadığı veya bulunduğu yerde elde edemediği bilgilerin bir kısmına uzak memleketlerdeki tanıdıklarıyla yazışmak suretiyle ulaşmaya çalışmıştır. Mardin’de Kasımiye Müderrisi olan Diyarbekirli Ahmed Hilmi Efendi’nin biyografisiyle bazı şiirlerini, Bolu’da Tahrirat Müdürü olarak bulunan biraderi Akif Bey’le yazışarak; Medine’de medfun bulunan Şeyh Mustafa Safî-i Âmidî’nin ve oğlu Mehmed Faik Efendi’nin hal tercümelerini Bolu Defter-i Hakani memurluğunda bulunan diğer biraderi Ahmed Reşid Efendi ile yazışarak elde etmiştir (MFM : 33-35).

Araştırma alanını genişlettikçe ve muhtelif kaynaklarla temasa geldikçe Ali Emiri Efendi’nin önceleri sadece bir şairler tezkiresi olarak düşündüğü esere ister istemez diğer sahalarda da öne çıkmış hayli sayıda isim karışmıştır. Kuyumculukta, terzilikte, hat sanatında, çiçekçilikte, musikide, nakkaşlıkta, müzehhiplikte, mücüllilikte, astronomi ve takvim ilminde, tabiplikte, gemi mühendisliği ve matematikte ün yapmış çok sayıda Diyarbekirli... O güne kadar “[Diyarbekir’de] bir tarih ve terceme-i hal

kitabı yazılmaması hasebiyle meçhul kalmış” olanlar için, Ali Emiri Efendi, eserini bu yönde genişletme zarureti duyarak çeşitli sanat, hüner ve bilim insanlarına da ilk defa eserinde yer vermiş olduğunu kaydetmektedir (MFM : 35-38, 41).

Tanımış olduğu çağdaşı pek çok eşraf ve hayırsever kişi bulunmasına rağmen bunların tümüne kitabında yer vermek eserin hacmini kabartacağı; bir kısmına yer verip diğerlerine yer vermemek ise hakkaniyeti bozacağı için zamanındaki bu tür şahsiyetleri eserine almamayı daha uygun bulan Ali Emiri Efendi geçmiş yüzyıllarda yaşamış isimlerden ise ya az çok bir mehzada görülmüş olmak veya - şair ve diğer sanat sahibi değilse - bu kişilerin şehirde medrese, cami, mescit, çeşme kabilinden önemli bir hayır eseri yapmış olmaları kaydını ölçü olarak almıştır. Memleketin şairleri tarafından hakkında kaside yazılmak veya başka vesilelerle anılmış olmak da kişilerin eserde yer almalarının diğer bir nedeni olmuştur (MFM : 42).

Bu kriter ve özellikler göz önüne alınarak yazılan “kitabın ismi müsemmasına mutabık olmak üzere “Mir’âtü’l-Fevâid fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid” olarak belirlenmiştir (MFM : 43).

Ali Emiri Efendi, kılı kırk yararcasına dikkatli eleştiriler çerçevesinde ortaya koyduğu bu eserini yine de -mükemmeliyetçi yaklaşımından dolayı- mükemmel olarak görme niyetinde değildir. Ona göre, “*henüz yaşı yirmiye ulaşmamış, görüp okumadığı kitaplar görüp okuduklarının birkaç misli olduğuna şüphe olmayan ve Diyarbekir ulema ve şairleri hakkında yazılmış bir kitaba henüz rastlamayan bir âcizin malumat-ı kasırasından ibaret*” olan bu kitapta birçok eksiklikler bulunması tabii olup, bu kusurların “nev-hevesliğine bağışlanmasını temenni” etmektedir (MFM : 94-95, 112).

Diyarbekir gibi bir “kıt’a-ı mübareke-i kadimenin merkezi bulunan bir memleketin” alim ve şairleri hakkında yazılan bir kitabı “tamamlamış olmak gibi bir ilahi mazhariyetle be-kâm olmanın bir bahtiyarlık olduğunu tafsil ve delillendirmeye gerek bile olmadığını” ifade etmiş olmasıyla (MFM : 111-112) Ali Emiri Efendi’nin bu eserini tamamlayarak sonuçlandırdığını anlıyoruz.

Değerlendirme ve Sonuç

Son Osmanlı biyograflarından biri olan Ali Emiri Efendi’nin, memleketi Diyarbekir’den yetişmiş tanınmış isimlere yer verdiği eserlerinde tamamen ilmi bir yaklaşım sergilediğini görmek mümkündür. Eserlerinin içeriği bu yaklaşımın başarılı sonucu olarak ortada durduğu gibi bizzat kendi kalemiyle ifade ettiği çalışma tarzı da bunu desteklemekte ve ispat etmektedir. Oldukça genç yaşta bu seviyeden bir ilmi yaklaşımla çalışmış olmasında şüphesiz ki elden geçirdiği klasik biyografi kitaplarının modellik

etmiş olmasının payı inkâr edilemez. Ancak kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere bu eserlerin “müphem” ve “meçhul” bıraktığı hususları kendi eserinde tekrarlamama ilkesini bilinçli ve kararlı şekilde izlemesi onu diğer biyografi yazarlarından olumlu yönde ayıran bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul dışında yetişen şair ve diğer önemli şahsiyetlerin klasik biyografi kitaplarında yeterince yer bulmamış olması Ali Emiri Efendi’yi özellikle memleketi olan Diyarbekir yönünden ilgilendirerek motive eden önemli bir hareket noktası olmuş ve bu eksikliğin güçlü bir şekilde telafi edildiği bir eserin ortaya çıkmasına amil olmuştur.

Ali Emiri Efendi’nin kaynakları arasında hafızasındaki şiirlerin önemli bir yeri olduğu kendisi tarafından da ifade edilmiştir. Mesela Diyarbekirli şair Nigâhi’ye ait Millet Kütüphanesi’nde bulunan ve Ali Emiri Efendi’nin el yazısıyla yazılmış olan Divançe’nin tümü Ali Emiri Efendi’nin hafızasına dayanarak hatırladığı şiirlerden ibarettir. Divançe’deki bazı boşlukları “hatırlamadığı...” için bıraktığını belirten, Ali Emiri Efendi’dir. Diyarbekirli birçok şaire, yazılı kaynaklarda bulunmadığı halde hafızasındaki şiirleriyle ulaşan Ali Emiri Efendi’nin bu yolla birçok ismi ve şiiri unutulmaktan kurtardığı anlaşılmaktadır.

Ali Emiri Efendi’nin zamanındaki eski mezar taşlarından yararlanmış olmasının tarihsel öneme sahip bir yöntem olduğuna kuşku yoktur. Zira Ali Emiri Efendi’den hemen sonraki zamanlarda bu mezarlıklardan eser kalmamıştır. Diğer bir ifadeyle bu mezar taşlarına yetişen son isim olmuştur Ali Emiri Efendi. “En büyük me’haz makamına kaim olduğunu” belirtmiş olduğu mezarlıklardaki bu bilgiler onun sayesinde elimize ulaşmış bulunmaktadır. Ayrıca, şehrin “seksen doksan yaşındaki ihtiyarlarından” elde edilecek son iki asra ait sözlü tarih bilgilerini toplamak da ancak onun aklına gelmiş ve beş on sene geçse bu fırsatın bir daha ele geçmemek üzere kaybolacağını, on altı yıl sonra Muharrem 1313/ Temmuz 1895 yılında, Diyarbekir’e geldiği zaman yaşayarak görmüş ve ifade etmiştir (TŞA : 2-3).

Çalışmasının tarih olarak sınırlarını Osmanlı dönemine inhisar ettirmiş olan Ali Emiri Efendi, “bu havaliye dair vaktiyle yazılmış birçok muteber tarih kitapları söz konusu ise de Osmanlı dönemine taallukları olmadığından” eserinin kaynakları arasına bunları almadığını belirtmektedir (MFM : 97-98).

Ali Emiri Efendi’nin çalışmasında dikkate değer bir yön de aynı ismi taşıyan şairlerin karıştırılan eserlerini ayıklama ve bu isimleri doğru tarihlendirme hususunda gösterdiği titizliktir. Aile tarihine ayrı ve özel bir önem vererek başka bölgelere göçmüş olsalar bile oradaki kaynaklara da başvurmak suretiyle bu ailelerin takibi Ali Emiri Efendi’nin biyografi sahipleriyle ilgilenmesindeki derece ve derinliği göstermektedir.

Ali Emiri Efendi'nin, toplamış olduğu malzemeyi göz önünde bulundurarak eserindeki planı ona göre yeniden düzenlediği anlaşılmaktadır. Başlangıçtaki sadece şairlere ait bir tezkire kitabı yazma niyeti, toplanan malzemenin ve ihtiyacın sevkiyle daha geniş bir eserin doğmasına yol açmıştır. Kısaca *Mir'atü'l-Fevaid* olarak bilinen bu eserin 1293-1296/1876-1878 yılları arasında bin 500 sayfayı aşkın bir eser olarak yazılıp tamamlandığı Ali Emiri tarafından ifade edildiği halde (TŞA : 2) ne yazık ki tamamı elimize geçmemiştir. Altı cilt olduğu Ali Emiri Efendi tarafından belirtilen bu geniş çalışmanın şairler kısmı üç cilt halinde ayrıca düzenlenerek baskıya hazırlanmış (EŞA : Mukaddime) ve ilk cildi Ali Emiri tarafından -yazıldıktan otuz iki yıl sonra- “Tezkire-i Şuara-yı Âmid” adıyla matbu olarak 1329/1911 yılında yayınlanmıştır. Tezkire'nin diğer ciltleri yayınlanmadığı gibi yazma halindeki müsveddelerine de ulaşamamıştır.

“Tezkire-i Şuara-yı Âmid”in yayınlanan cildi, Ali Emiri Efendi'nin Mir'atü'l-Fevâid mukaddimesinde belirttiği yöntemin mükemmel şekilde gerçekleştirildiği bir çalışma olarak ele geçmeyen çalışmaları hakkında da projeksiyon yürütmeye müsait bir eserdir. Ali Emiri Efendi'nin elimizde bulunan ve kimi kayıtlarda “Diyarbakir A'yanının Menâkıb ve Eşrafının Terceme-i Halleri”, kimi kayıtlarda ise “Diyarbakirli Bazı Zevatın Terceme-i Halleri” adıyla geçen (Tayşi, II, 391) yarım kalmış eseri (Sadece elif harfini içermektedir.) Mir'atü'l-Fevâid'in ip uçlarını bulabileceğimiz bir kitap olarak varlığını korumaktadır. Ali Emiri Efendi'nin el yazısıyla yazıldığı halde üzerinde herhangi bir ünvan kaydı bulunmayan bu kitabın Mir'atü'l-Fevaid'in -mukaddimededen sonra- doğrudan doğruya ilk cildi olabileceği ihtimalden uzak değildir. Eserin 237 varaklık hacmi Ali Emiri Efendi'nin altı cilt üzerine tertip ettiğini ve bin 500 sayfa tuttuğunu söylediği Mir'atü'l-Fevaid kitabının ilk cildinin bu olduğunu düşündürecek boyutta ve içeriktedir.

Ali Emiri Efendi, yaygın olarak *Mir'atü'l-Fevaid Mukaddimesi* olarak anılan ve Millet Kütüphanesi AEEdebiyat 562 numarada kayıtlı bulunan eserinin başlığını “Mir'atü'l-Fevaid” olarak belirtmiş, ancak *mukaddime* başlığı ya da alt başlığı koymadan 113 sayfalık uzun bir giriş yazmıştır. Millet Kütüphanesi AETarih 750 numarada kayıtlı bulunan ve “Diyarbakirli Bazı Zevatın Terceme-i Halleri” olarak sonraki zamanlarda adlandırılan kitabına ise, herhangi bir başlık koymadan, alfabetik sırayla doğrudan doğruya biyografik bilgiler vererek başlamış ve elif harfini bu ciltte tamamlamıştır. Dolayısıyla bu iki kitabın birbirinin devamı olduğunu söylemekte herhangi bir yanlışlık görmüyoruz. Bu durumda -biri mukaddime niteliğinde olmak üzere- Mir'atü'l-Fevaid'in iki cildinin elimizde olduğu anlaşılmaktadır.

Mir'atü'l-Fevaid mukaddimesinde tafsilatlı dipnotlar halinde Diyarbekir şehrinin tarihi yapıları ve bunların banileri hakkında verilen bilgilerin çoğu, başka kaynaklarda rastlanmayan değerli bilgiler olarak ayrıca önem arz etmektedir. Bu yapılar dolayısıyla şehrin önemli olayları ve simaları anılarak şehir monografisine değerli katkılar sunulduğuna kuşku yoktur.

Mufassal kitapları almaya veya okumaya gücü yetmeyenler için eskiden beri o kitapların bir de muhtasarının yazıldığını ve kendisinin de bu yolu takip ettiğini belirten Ali Emiri Efendi asıl eserinin “Mir'atü'l-Fevâid” olup “Tezkire-i Şuara-yı Âmid” kitabının bu eserin şairler kısmı, “Esâmî-i Şurâ-yı Âmid”in de “Tezkire”nin muhtasarı olduğunu bildirmektedir (TŞA : 4, EŞA : Mukaddime). Böylece isteyen herkesin özet mahiyetinde de olsa bir tezkire kitabına ulaşması mümkün kılınmıştır.

Kütüphane kurarak tek nüsha nice eserleri kütüphanesinde toplayan kitap aşığı bir yazarın kendi baş eserinin ortadan yok olması talihin garip bir oyunu olarak düşünülebilir. Muhtemelen Ali Emiri Efendi'yle biraz fazla ilgili kitapseverlerin, zamanında Ali Emiri Efendi'nin kütüphanesinden çok özel ve erişilmez bir yadigâr (!) olarak kendi kütüphanelerine naklettikleri bu eserlerin, belki günün birinde, -Ali Emiri Efendi'nin Divanü Lügati't-Türk'ü bulması gibi- bir sahafta ya da bir mezatta ortaya çıkması tarihin Ali Emiri üzerinden bir tekerrürü olarak yaşanabilir.

Elde edilemeyen kitaplarına rağmen mevcut eserleriyle bile Ali Emiri Efendi doğduğu şehrin hâlâ aşılamayan bir -hatta tek- biyografi yazarı olarak tarihteki yerini almıştır.

Kaynaklar

Ali Emiri, Diyarbekir A'yânının Menâkıb ve Eşrafının Terceme-i Hâlleri (Diyarbakirli Bazı Zevatın Terceme-i Halleri), Millet Kütüphanesi–AETarih 750.

Tezkire-i Şuara-yı Âmid (TŞA), Matbaa-i Âmidî, Derseadet 1328.

Esâmî-i Şuara-yı Âmid (EŞA), Millet Kütüphanesi–AETarih 781/1.

Mir'atü'l-Fevâid (mukaddime) (MFM), Millet Kütüphanesi–AEEdebiyat 562.

Nigâhî, Divan, Millet Kütüphanesi–AEManzum464/1.

Ahmed Refik, “Ali Emiri Efendi”, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Numara 1 (78), On dördüncü sene, 1 Kânunisani 1340, İstanbul, ss. 47-51.

AKSAKAL, Ali, “Ölümünün 60. Yılında Kitap Dostu Ali Emiri Efendi”, tk.kutuphaneci.org.tr/index.php/tk/article/download/958/1915 (erişim 25.08. 2012)

TAYŞİ, Mehmet Serhan, “Ali Emiri Efendi”, DİA, C. II, İstanbul, 1989, ss. 390-391.

CUMHURİYET İLE BİRLİKTE DEĞİŞEN TÜRK AİLE YAPISI ve KADININ DURUMU

*Ayşenur BİLGE ZAFER*¹

ÖZET

Cumhuriyet ile birlikte Türk toplumunun aile yapısı önemli bir değişime uğramıştır. Genel olarak Osmanlı döneminde toplumda hâkim olan aile yapısı geleneksel, ataerkil, geniş aile yapısıydı. Kadın ise siyasi, ekonomik ve toplumsal alandan dışlanmıştı. Aile kurumu Atatürk devrimlerinin değiştirmeyi amaçladığı en temel kurumlardan birisiydi. Atatürk'ün düşüncesindeki kadının oluşumu modern çekirdek ailenin itici gücünü oluşturmuş ve geleneksel-geniş aile tipinden modern çekirdek aileye geçişe ivme kazandırmıştır.

Değişen aile yapısını incelemek aslında kadınların aile ve toplum içerisindeki değişen konumlarını incelemek demektir. Bu nedenle bu çalışmada değişen aile yapısı, kadının aile içi konumu, kadının hakları ve kadının toplumsal, ekonomik ve siyasi rolü ile birlikte değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Osmanlı, aile yapısı, kadın.

ABSTRACT

Changing Family Structure and Situation of Women with The Republic of Turkey

Turkish society and family structure has undergone a significant change with the foundation of the republic. Generally, structure of the family was traditional, patriarchal and extended during the Ottoman period. Also women were

¹ Araştırma Görevlisi, Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

isolated from the social, political and economic field. One of the most important institutions, that Atatürk reforms aimed to change, was family institution. Formation of the woman designed by Atatürk, had created the driving force of modern nuclear family and accelerated the transition to the modern nuclear family from extended and traditional family type.

The changing structure of family is actually related with the changing position of women in family and society. Therefore, in this study the changing family structure, will be evaluated along with position of women within the family, women's rights and women's social, economic and political role.

Key Words: *Turkish Republic, Ottoman, family structure, woman.*

Aile Kavramı

Genel olarak aile, akrabalık bağlarıyla doğrudan doğruya birbirine bağlanan, yetişkin üyelerin çocuklara bakma sorumluluğunu üstlendiği bir insan topluluğudur. Akrabalık bağları bireyler arasında evlilik yoluyla ya da kan bağları (anne, baba, kardeş, çocuk, v.b.) ile kurulabilir. Aile kavramı insanlık tarihinden itibaren varlığını sürdürmektedir. Toplumlardaki sürekli değişimlerle birlikte klan, boy ve aşiret gibi topluluklardan günümüzde aile topluluğuna ulaşmıştır.

Aile kavramını geniş ve çekirdek aile olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Geniş aile çok sayıda çekirdek ailenin birleşiminden doğan, akrabalık bağları kuvvetli, mekân birliğine sahip olan aile tipidir. Çekirdek aile kavramı ise karı-koca ve evlenmemiş çocukların oluşturduğu kurumdur. Ancak bu tanımlama yeterli değildir.² Çekirdek aile bağlantılı çekirdek aile ve modern çekirdek aile kavramlarını içinde barındırır, bu kavramlar anlaşılmadan Mustafa Kemal Atatürk'ün hedeflediği ve Medeni Kanun'un gerçekleştirmeyi amaçladığı Türk ailesini anlamak mümkün değildir.

Bağlantılı çekirdek aile, endüstrileşme aşamasındaki ülkelerde geniş ailenin kalıntılarının oluşturduğu, modern çekirdek aileye geçme aşamasında olan aile tipini tanımlar. Geniş aile ile modern çekirdek aile arasında kalan bir aile tipidir, zaten diğer adı da geçiş ailesidir. Modern çekirdek aile, karı-koca arasında eşitliğinin sağlandığı, karı-koca ailelerinin onlara karışmadığı, karı-koca üzerinde hak iddia edemedikleri, aile reisliği kavramını dışsallaştıran, karar verme aşamasında bu görevi karı-kocanın üstlendiği demokratik bir aile tipidir. Modern çekirdek aile içerisinde kadının önemli

² Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Zeynep Mercan, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 246-248.

bir rol oynadığı aşikârdır.³ Atatürk'ün verdiği demeçlere, yaptıklarına bakıldığında amacının modern çekirdek aile tipini kurmak olduğu açıkça görülmektedir. Özellikle kadının bu tip ailedeki konumu Atatürk'ün düşüncesindeki kadına işaret etmektedir diyebiliriz. Atatürk'ün düşüncesindeki kadının oluşumu modern çekirdek ailenin itici gücünü oluşturmuş, Cumhuriyet öncesi geniş aile tipinden modern çekirdek aileye geçişe ivme kazandırmıştır.

Cumhuriyet Öncesi Türk Aile Yapısı ve Kadın

Gelenekli Türk aile yapısı zengin bir tarihi gelişime sahiptir. Tanzimat Dönemine kadar Osmanlı Devletinde İslam hukuku yüzyıllar boyunca geçerliliğini korumuştur. Bu hukuk genel anlamda Kuran, sünnet, icma ve kıyas denilen kaynaklara dayanıyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nde kişilerarası ilişkileri düzenleyen ve kalıplaşmış nitelik taşıyan şer'i ilkelerin yanı sıra hükümdarların emir ve fermanları yoluyla düzenlemelerine de rastlanmaktadır.

Bu gelenekli aile yapısı ilk kez 1839 Tanzimat Fermanı⁴ ile yasal çizgiye çekilmek istenmiştir. Tanzimat ile Batı hukukuna dönüş başlamış ve İslami teokratik düzen değişime uğramıştır. 1868 tarihli Mecelle aile kurumu ile ilgili hükümleri de beraberinde getirmiştir.

Bu dönemde aile ve kadın haklarıyla ilgili alınan kararlar ve yasalar temel hareket noktası olarak Batılı norm ve değerler doğrultusundadır ancak laikleşme kimliğini yansıtmamaktadır.⁵

Genel olarak Osmanlı toplumunda hâkim olan aile yapısı geleneksel, ataerkil, geniş aile yapısıydı. Şeriat'a dayalı Mecelle tarafından düzenlenen Osmanlı aile hukukunda erkeğin çok eşliliğine izin veriliyordu, erkek tartışmasız olarak ailenin başı kabul ediliyordu. Kısacası Osmanlı ailesi kesinlikle ataerkil bir yapıya sahipti.⁶ Kadın siyasi, ekonomik ve toplumsal alandan dışlanmıştı. Aile içinde de düşük statülü bir durumdaydı.

Aile yapısını incelemek aslında kadınların aile ve toplum içerisindeki durumlarını incelemek demektir. Kadınların Cumhuriyet öncesi

³ Emre Kongar, "Türkiye'de Aile: Yapısı, Evrimi ve Bürokratik Örgütlerle İlişkileri", *Aile Yazıları, Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 70-75.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 12.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, ss.33-120.

⁵ Orhan Türkdoğan, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 436-438.

⁶ Nermin Erdentuğ, *Türkiye Türk Toplumlarında Kültürel Antropolojik İncelemeler*, Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 20.

durumundan bahsedecek olursak şunu söyleyebiliriz: Cumhuriyet öncesi dönemde özellikle II. Meşrutiyet ile birlikte kadınların yavaş yavaş siyasete ilgi duymaya başladığını görüyoruz. Bu dönemde kız çocuklarının sınırlı bir eğitim hakkından yararlanmaya başlaması ile birlikte aydın bir kadın grubu ortaya çıkmıştır. Ardından kadını toplumsal ve ekonomik hayata katmayı hedefleyen küçük çaplı kadın hareketleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak toplumdaki ataerkil yapı, gelenekler ve dini algılar bu hareketlerin önünde önemli bir engeldi. Bu nedenle Cumhuriyet öncesinde kadının durumunda geniş çaplı bir değişim sağlanamamıştır.⁷ Cumhuriyet dönemi ile birlikte ise Mustafa Kemal öncülüğünde bu değişim aşamalı olarak sağlanacaktır.

Osmanlı dönemi aile kurumu Atatürk devrimlerinin değiştirmeyi amaçladığı en temel kurumlardan bir tanesiydi. Aslında Atatürk'ün aile yapısını değiştirme amacının altında yatan Türk kadınına özgürleştirme düşüncesiydi. Atatürk'ün amacının ne olduğunu şu sözünden de rahatlıkla anlayabiliriz: “Daha endişesiz ve korkusuzca, daha dürüst olarak yürüyeceğimiz yol vardır. Büyük Türk kadınına çalışmamızda ortak yapmak, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, Türk kadınına ilmi, ahlaki, sosyal, ekonomik hayatta erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcısı ve koruyucusu yapmak yoludur.”⁸

Bu amaçla Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte kadınların kamusal alana girmesini sağlayan yasal ve yapısal reformlar hız kazanmıştır. Bu reformlarla birlikte toplumsal ve siyasal alandan dışlanmış olan kadının durumu değişmeye başlamıştır.

Türk Toplumunda Geleneksel-Geniş Aileden Çekirdek Aileye Geçiş

Türk toplumunda geniş aileden çekirdek aileye geçiş çeşitli adımların atılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu adımlar Meclis'te yaşanan tartışmalarla başlamış, Medeni Kanun'un kabulü, kadına başta siyasal olmak üzere çeşitli haklarının verilmesiyle devam etmiştir.

Türk Kadınına Verilecek Hakların Meclis'te Tartışılması

Türk kadını savaşlarda büyük özveri göstermiş ve bu hiç kimsenin gözünden kaçmamıştır. Bilhassa Atatürk kadın hakları ile ilgili yapacaklarını dillendirir ve uygularken Türk kadınına savaşlardaki cesaretine güveniyor,

⁷ Saime Yüceer, “Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Haklarının Tanınması”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 9, S. 14, 2008/1, s. 131-134.

⁸ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 585.

bunlardan örnekler veriyordu. Örneğin Kurtuluş Savaşı döneminde, 1919 yılında Sivas'ta 'Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti' (Anadolu Kadınları Hakları Savunma Derneği) kurulmuştu. Kadınlar, Kurtuluş Savaşı'na cephe gerisinde çalışarak aktif biçimde katılmışlardı. Kurtuluş savaşı zaferle sona erdikten sonra Mustafa Kemal Paşa kadınlara erkekle eşit statü tanımak gerektiğini, 'Yalnız erkeklerin yükselmesiyle bir millet yükselmez. Çünkü kadın aynı ölçüde ilerleme halinde değilse, erkeğin yükselmesi mümkün değildir' diyerek ifade etmiştir.⁹

Kurtuluş Savaşından itibaren gerçekleştirilen başarılarla Türk kadınının emeği oldukça önemlidir. Atatürk başka bir konuşmasında ise Türk kadınının bu emeğini şu sözleriyle dile getirmiştir: "Bu son senelerin inkılâp hayatında o hummalı fedakârlıklarla dolu mücadele hayatında milleti ölümden kurtararak istiklale götüren azim ve faaliyet hayatında her millet ferdinin çalışması, gayreti, himmeti, fedakârlığı vardır. Bu arada en çok tebci ile yâd olunacak, daima şükran ile takdir edilecek bir himmet vardır ki, o da Anadolu kadınının göstermiş olduğu çok ulvi, çok yüksek, çok değerli fedakârlıktır. Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde Anadolu köylü kadınının üzerinde kadın çalışmasını zikretmek imkânı yoktur. Dünyada hiçbir milletin kadını 'Ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi zafere ve kurtuluşa götürmekte Anadolu kadınından daha fazla çalıştım' diyemez."¹⁰ İşte Mustafa Kemal Atatürk ölene dek, emeğini takdir ettiği Türk kadınına haklarına kavuşturmak için çalışmıştır.

Savaştan sonra Türk kadını her işi yapabileceğini göstermişti. Mustafa Necati Kurtuluş savaş anılarında şöyle der: "Sırtında çocuğu, bir kağnıda mermi taşıyan bir köylü kadınının, yağmur başlayınca çocuğunun üzerindeki örtüyü kaldırıp, ıslanmasın diye, merminin üzerine örttüğü söylenir..." Prof. Dr. Afet İnan ise bir anısını anlatırken şöyle diyor: "Başkumandanlık Meydan Muharebesinin vuku bulduğu Dumlupınar ve Afyon'a, bir Zafer abidesi ve müze kurmak için gerekli bilgileri yerinde toplamak için gitmiştim. Bir gün yaşlı bir kadın yanıma yaklaşarak şöyle dedi: 'Kemalin Ankara'sında sırtında mermi taşıyan bir kadın var ya, işte o kadın benim.' Yanımdaki başka bir kadın yine aynı şeyi söyledi".

İşte bu anlatılanları o günlerde bizzat gören, yaşayan erkekler kadınların neler yapabileceklerini en iyi şekilde görmüşler ve Büyük Millet Meclisi'nde kadın haklarını savunmaya başlamışlardır. Sırtında mermi

⁹ Adnan Güriz, *Feminizm, Postmodernizm ve Hukuk*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No:521, Ankara, 1997. (<http://auhf.ankara.edu.tr/kitaplar/hukuk-tarihi-felsefesi-ve-sosyolojisi/feminizm-postmodernizm-ve-hukuk-prof-dr-adnan-guriz/>, erişim tarihi: 28.04.09)

¹⁰ Yüceer, a.g.m., s. 148.

taşıyan kadın nasıl olsun da görmezden gelinsindi. Türk kadınlarının hakları ilk defa olarak Büyük Millet Meclisi'nde 1923 yılı Nisan ayında tartışma konusu olmuştur. Tartışmaların sonucunda, kadınları da içine almak üzere her 20.000 Türk vatandaşını temsilen bir milletvekilinin seçilmesi hususu ileri sürülmüştür. Ama meclisin çoğunluğu yine de kadınlara haklar tanınmasında muhalif çizgide duruyorlardı.¹¹

Bunun üzerine Atatürk'ün isteğiyle kadınlara verilecek olan haklara ilişkin değerlendirmeyi Tunalı Hilmi yapmıştır ama mecliste bu isteklere o kadar çok muhalif vardı ki meclisten sesler yükselmeye başlamış birden bire Tunalı Hilmi'nin sözü kesilmiştir. Üyelerden birisi fikrini şöyle açıklamıştır: “Haklar alınır, verilmez”, evet bu önerme belki çoğu kişinin katılacağı bir görüştür fakat o günün koşullarında Türkiye'yi modernize etmeyi tasarlayanlara taban tabana zıt bir önermedir.¹² Kadınlara verilen haklara baktığımızda, bu hakların kadınların uzun süren mücadeleleri sonucunda değil tepeden inme bir şekilde elde edildiği çıkarımını yapabiliriz. Eğer bu kanunlar tepeden inme olmasaydı, kadınların haklarını kazanabilmeleri için onların mücadele etmesi beklense idi Türk kadınının o hakları elde etmesi imkânsız hale gelebilirdi. Çünkü Türk kadınlarının çok az bir kısmı haklarını kazanmak için çabalamışlardır. Elbette ki aydın, kentli, eğitilmiş kadınlar mevcuttu. Bunların bir takım çabaları, kadın hareketleri de vardı, ancak bunlar son derece sınırlıydı.

Kadınların bu çabalarına çeşitli örnekler verilebilir. Örneğin; 20 Kasım 1918'de İstanbul'daki Türk donanması ile İzmit Körfezi'nde bulunan Yavuz savaş gemisinin gözaltına alınmasından sonra, Kadıköy kadınları gazetelere gönderdikleri açıklamada, hükümet adına mecliste konuşan Rıza Tevfik'in 'Yenik düştük, galipler istediklerini yaparlar' sözünü şiddetle eleştirmişlerdir. 'Milli haklarımızı ve namusumuzu koruyacak hükümet ve erkek yoksa biz varız' demişlerdir.¹³

Başka bir örnek ise; 1908 yılında bir grup kadının, o devrin Mebusan Meclisi Müzakerelerini dinlemek istemesidir. Bu istek o dönemde çok garip karşılanmış, gazete haberlerine bile başlık olarak alınmıştır.¹⁴

Kıscacası şunu söyleyebiliriz ki; kadınların bazı atılımları vardı ama bunlar ne kadın hakları ile doğrudan ilgiliydi ne de bu istekler olumlu

¹¹ Perihan Onay, *Türkiye'nin Sosyal Kalkınmasında Kadının Rolü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986, s. 78-79.

¹² Onay, a.g.e., s.78-79.

¹³ Alev Coşkun, *Samsun'dan Önce Bilinmeyen Altı Ay: İşgal, Hüzün, Hazırlık*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2008, s. 115.

¹⁴ Onay; a.g.e., s. 78-79.

sonuçlar doğurmuştu. Kadın hakları konusundaki ciddi ve başarıya ulaşan adımlar Cumhuriyet’le birlikte, Mustafa Kemal önderliğinde atılmıştır.

Ayrıca, Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra kadın Türkiye’de hem ailenin hem de toplumdaki genel değişimin önemli bir aracı olmuştur. Cumhuriyet kadroları ve meslek sahipleri arasında sayıları giderek artan üniversite eğitilmiş kadınların ilk kuşağı, şüphe götürmez bir öncülük duygusu taşımışlardır. Başlangıçtaki bu seferberlik, sınıf temelli olsa da, kamusal alanda kadınların varlığının meşrulaşmasında uzun dönemli bir etki yaratmıştır.¹⁵

Tunalı Hilmi’nin meclisteki konuşmasına tekrar dönelim. Tunalı Hilmi ayaklarını yere vurarak kadınlara verilecek hakları protesto eden kadın hakları muhaliflerine şöyle demiştir: “Arkadaşlar, mübarek cihadımızın bu millete bıraktığı analar bugün erkeklerden fazladır. Ayaklarınızı vurmayınız beyefendiler, benim mukaddes analarımın, benim mukaddes bacılarımın başına vuruyorsunuz ayaklarınızı. İstirham ederim, benim anam babamdan yüksektir. Tekrar ediyorum, analar cennetten bile yüksektirler...”¹⁶

Mustafa Kemal’in kadın-erkek eşitliğini ne ölçüde desteklediğini gösteren İsmail Habip Sevük’ün anlattığı bir anı ise şöyledir: “Öğretmenler Ankara’da bir toplantı yapmışlar. Toplantıya katılan iki bayan öğretmeni ayrı bir yere oturtmuşlardır. Bayan öğretmenlerin toplantıya gelmelerini hoş görmeyen Meclis’in sarıklıları Gazi’ye şikâyete gitmişlerdir. Gazi ise bayan öğretmenlerin toplantıya katılmalarına değil, ayrı sıralarda oturtulmalarına tepki göstererek “Bayanları niye ayrı sıralara oturtunuz? Sizin kendinize mi güveniniz yok, Türk hanımının erdemine mi? Bir daha öyle ayrılık gayrılık görmeyeyim, anladınız mı?” cevabını vermiştir.¹⁷

Mecliste yaşanan bu tartışmalar elbette ki sonuçsuz kalmamıştır. Medeni Kanun’un kabulüne giden süreçte, önce, 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Öğrenim Birliği) çıkarılmıştır.¹⁸ Böylece eğitim laikleştirilerek tüm eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı’na

¹⁵ Deniz Kandiyoti, “Aile Yapısında Değişme ve Süreklilik, Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, *Türkiye’de Ailenin Değişimi, Yasal Açıdan İncelemeler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984, s. 216.

¹⁶ Onay, a.g.e., s. 78–79.

¹⁷ Cüneyt Arcayürek, *Atatürk’ten sonra bugünlere nasıl geldik?*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2008, s. 69.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt:7, İçtima Senesi:1, İkinci İçtima, 3.3.1340. (<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007002.pdf>. Erişim Tarihi: 10.10.2012).

bağlanmışır.¹⁹ Kız ve erkek çocuklarının eşit haklarda eğitim görmelerinin yolu açılmışır. Bu eğitim alanında kadınlar lehine atılan en önemli adımdır.

Eğitim alanında diğeri bir önemli adım ise 10 Haziran 1933 tarihinde atılacaktır. Bu tarihte kız çocuklarına mesleki eğitim vermek amacıyla Kız Teknik Öğretim Müdürlüğü kurulmuştur.

Medeni Kanun'un Kabulü

Atatürk'ün kafasındaki bu değışimin temelleri Cumhuriyet'in ilk yılları ile birlikte atılmaya başlanmıştır. Atatürk devrimleri modern çekirdek aile yapısını Türkiye'de kurmaya ve yerleştirmeye çalışan devrimlerdir. Türkiye'de değışen aile yapısının en önemli hukuksal temeli ise Medeni Kanun'un kabulüdür. Türk Medeni Kanunu, Atatürk devrimlerinin temeli, dinsel hukuk düzeninden laik hukuk düzenine geçişin belgesidir.

Türk Medeni Kanunu, kısaca Medeni Kanun'un geçmişı 1923 yılına dayanmaktadır. Atatürk, 1923 yılında Bursa'da halka yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir: "Yeni Türkiye, ne zamana ne de ihtiyaca uymayan Mecelle'nin hükümlerine bağılı kalmaz. En uygar uluslar derecesinde hukuk kurallarımızı da iyileştireceğiz. Yüz sene, beş yüz sene, bin sene evvel yaşayan bir toplum için yapılan yasalarla bugünkü toplumu yönetmeye kalkışmak gaflettir, cehalettir."²⁰

Batılı ülkelerin medeni kanunları incelendikten sonra Medeni Kanun'un hazırlanmasında, İsviçre Medeni Kanun'u esas alınmıştır. 1912'de yürürlüğe giren İsviçre Medeni Kanunu, dilinin basitliğı, kadın-erkek eşitliğine dayalı bir aile düzeni içermesi ve hâkime takdir yetkisi vermesi nedeniyle benimsenmiştir. Türk Medeni Kanunu Tasarısının hazırlanması için hukukçu milletvekillerinden, öğretim üyeleri, yargıç ve avukatlardan oluşan 26 kişilik bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon, İsviçre Medeni Kanunu'nu Türkçeye çevirmiş ve yeni bir metin oluşturmuştur. Medeni Kanun, 17 Şubat 1926'da TBMM'de kabul edilmiş²¹, 4 Nisan 1926 tarihli Resmi Gazete'de yayımlananmış ve 6 ay sonra, 4 Ekim 1926'de yürürlüğe girmiştir.

¹⁹ Emel Doğramacı, *Atatürk'ten Günümüze Sosyal Değışimede Türk Kadını*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1993, s. 21.

²⁰ Medeni Kanun'un Tarihçesi, <http://www.belgenet.com/yasa/medenikanun/tarihce.html>, erişim tarihi: 15.06.09.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt:22, İçtima Senesi:3, 57. İçtima, 17.2.1926.
(<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c022/tbmm02022057.pdf>.
Erişim Tarihi: 10.10.2012)

Medeni Kanun ile birlikte gerek aile mallarının yönetiminde, gerekse ölümden sonra servetin paylaşılmasında kadına erkekle eşit haklar tanınmıştır. Erkeğin çok eşli evliliği yasaklanmış ve evlilik anlaşması yasaların güvencesi altına alınmıştır.²² 1926 Medeni Kanun'u kadının statüsünü yükseltmiş ve erkekle eşdeğer bir kimlik kazanmasını sağlamıştır.²³ Dolayısıyla kadın-erkek eşitliği ve kadın hakları açısından önemli bir ilerleme kaydedildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Medeni Kanun'a genel hatları ile bakacak olursak şunu söyleyebiliriz ki; kadını ve aileyi modernleştirmiş ve oldukça önemli değişimler getirmiştir. Ailenin demokratikleşmesini esas almış Medeni Kanun kadın erkek eşitliği yolunda önemli bir kilometre taşıdır. Medeni Kanun'un Türk toplumuna getirdiği başlıca yenilikler şunlardır:²⁴ çok eşliliğin kalkması, taraflara eşit boşanma hakkı verilmesi, boşanmanın yargı önünde gerçekleşmesi, kadının mülk edinmede erkekle eşit hale gelmesi, kadın ile erkeğin aynı işte aynı maaş ile çalışabilmesi²⁵, çocukların gözetiminin ana-babanın her ikisine birden verilmesi, ölüm halinde çocuğun velayetinin geride kalan eşe verilmesi, mirasın kadın-erkek arasında eşit olarak paylaşılması, tanıklık hususunda kadının erkekle bir tutulması ve evlenme yaşının kadınlar için 17 erkekler için ise 18 olarak belirlenmesi.²⁶

Medeni Kanun çekirdek ailenin oluşumu açısından da oldukça önemlidir. Bunun için temel şart kadına özgürlüklerin getirilmesi ve kadını erkekle eşit konuma getirmektir. Yüzyıllardan beri erkeğin egemen olduğu bir toplumda kadının statüsü yükseltilmeye çabalanıyordu, bu gerçekten son derece önemli ve zor bir işti. Medeni Kanun çekirdek ailenin temelini oluşturmasına, çekirdek aileyi oluşturmayı amaçlamasına rağmen geniş aileyi vurgulayan bazı hükümler de içeriyordu. Çünkü o yıllarda ülke savaşıardan yeni çıkmıştı ve kendini toparlamaya çalışıyordu. Ayrıca henüz endüstrileşme sürecinin başındaydı. Tam olarak endüstrileşmemiş yani bu sürece daha yeni giren bir toplumda ise esas olan aile şekli geniş aileydi. Medeni Kanun'da geniş aile ile ilgili bazı hükümler şunlardır: madde 315; yardım edilmediği takdirde zarurete düşecek olan erkek ve kız kardeşe yardımdan söz ediyor ve böylece geniş aileyi ilgilendiren bir husus üzerinde durmuş oluyordu. Yani bu hükme göre akrabalara zaruri durumlarda

²² Kongar, a.g.e., s. 585.

²³ Türkdöğän, a.g.e., s. 438.

²⁴ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt:22, İçtima Senesi:3, 57. İçtima, 17.2.1926. (<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c022/tbmm02022057.pdf>. Erişim Tarihi: 10.10.2012)

²⁵ Doğramacı, a.g.e., s. 19.

²⁶ Nermin Abadan Unat, *Türk Toplumunda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1979, s. 15.

ekonomik yardım yapılması gerekiyordu. Bu şekil bir maddi yardım sadece geleneksel geniş ailelerde ve geçiş (bağlantılı çekirdek aile) ailelerinde ortaya çıkar. Madde 318 ise ev reisliğinden bahsediyordu. Oysa aile reisliği kavramı sadece tek merkezli geleneksel geniş ailelerde hayat bulabilirdi.²⁷

Ancak yukarıda örnek verilen, geniş aileyi destekleyici gözükten bu hükümler o günün şartlarından kaynaklanmaktadır. Medeni Kanun'un temelinde her ne kadar kadın erkek eşitliği, ailenin demokratikleştirilme esasları olsa da, o yıllarda kanunların halk tarafından içselleştirilmesi amacıyla kadın erkek eşitliği noktasında halkın kaldıramayacağı radikal kararlar alınamıyordu. Alınacak radikal kararlar halka ait, halkın olamayacağı. İşte bu nedenle Atatürk kadının durumunu iyileştirmek için aceleci davranıp halkı şaşkına çevirmek istememiştir. Önceleri daha yumuşak kararlar alıp halkı yapmak istediği şeylere hazırlamıştır. Örneğin kadınlara seçme hakkını vermek için 1930 yılına kadar beklemiş, bu hak başta sadece belediye seçimlerinde geçerli kılınmıştır. Kadınlara genel seçimlerde seçme seçilme hakkı ise 1934 yılında verilmiştir. Atatürk bir sözünde şöyle demiştir: 'Bir şeyi başarmak isteyen bir kimse yeri ve zamanı daima göz önünde bulundurmalıdır.'²⁸ İşte bunun için Medeni Kanun'da kadın erkek eşitliği kavramını öksüz bırakacak hükümler de vardır.

Türk Kadınına Siyasal Haklarının Verilmesi

1930'lara kadar Medeni Kanun kabul edilmiş ve Türk kadını sosyal ve ekonomik haklarına kavuşmuştur. Medeni Kanun'un getirdiği bu hakların dışında kadınlara başka haklar da verilmeliydi, bunlardan en önemlileri siyasal haklardır diyebiliriz.

1930'lardan itibaren, Mustafa Kemal'in öncülüğünde kadının siyasal haklarıyla ilgili devrimler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 1930 yılında Belediye Yasa'sı çıkarılarak kadınlara yerel seçimlerde oy kullanma ve seçilme hakkı verilmiştir. 26 Ekim 1933 tarihinde Köy Kanunu'nda yapılan değişiklik ile kadınlara köylerde muhtar ve ihtiyar meclisi seçimlerinde oy kullanma ve seçilme hakkı tanınmıştır. 5 Aralık 1934 tarihinde ise Anayasa'da değişiklik yoluna gidilerek bu haklar genel seçimleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir.²⁹ Böylece kadınlar siyasal anlamda en büyük hak olan milletvekili seçme ve seçilme hakkını kazanmışlardır. Demokrasinin önemli bir aşaması tamamlanmıştır. 1935 yılındaki seçimlerde

²⁷ Tuğrul Ansay, "Çağdaş Anayasalar ve Türk Anayasalarında Aile Kavramı", *Türkiye'de Ailenin Değişimi, Yasal Açından İncelemeler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984, s. 22.

²⁸ Onay, a.g.e., s. 82.

²⁹ Kongar, a.g.e., s. 585.

17 kadın milletvekili meclise girmiştir. 1936'da ise bu sayı 18'e yükselmiştir. Böylelikle kadın milletvekili oranıyla Türkiye, kadınların siyasal haklara sahip olduğu ülkeler listesinde ilk sıralarda yer almıştır.³⁰

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, bunların dışında atılan başka önemli adımlar da vardır. 1930 yılında kadın ve çocukların korunmasına ilişkin ilk düzenleme "Umumi Hıfzısıhha Kanunu" ile yapılmıştır. 1930 yılında doğum izni düzenlenmiştir. 8 Haziran 1936'da ise İş Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile kadınların çalışma hayatına düzenlemeler getirilmiştir.

Günümüz Türk Aile Yapısı ve Kadın

Pek çok alandaki bütün bu değişiklikler ile kadınlar eğitimde, ekonomide, siyasette ve diğer alanlarda erkeklerle eşit haklardan yararlanmaya başlamışlardır. Ülkenin sanayileşme ve kentleşme süreçleriyle birlikte bu yasal, toplumsal ve ekonomik değişiklikler, aile yapısını ve aile içindeki bireylerin durumlarını etkilemiştir. Bunun sonucunda günümüz Türk toplumunda da varlığını sürdüren anne, baba ve küçük çocuklardan oluşan çağdaş çekirdek aile yapısı ortaya çıkmıştır.³¹ Günümüz Türkiye'sinde de hem kentsel hem de kırsal alanlarda yaygın aile yapısı çekirdek ailedir.³²

Türkiye'de değişmekte olan en önemli kurumlardan biri olan aile kurumunun değişiminin esas temeli Cumhuriyet ve devrimlerle atılmıştır. Bütün bu anlatılanlardan şunu çıkarabiliriz ki; Türkiye'de aile, topluma tepeden inme aşılana yasal ve toplumsal devrimlerden etkilenmiştir. Yani günümüzdeki aile yapısının ortaya çıkmasının tek belirleyicisi toplumsal ve ekonomik gelişmeler değildir. Tepeden inme yasal değişiklikler egemen olan çekirdek aile kavramının itici gücü olmuştur. Çekirdek aile yapısı Türk toplumunda egemen olmuştur ancak yine de geleneksel geniş ailenin bazı özellikleri sürdürülmektedir.³³

Aslında Türkiye'de ailenin kendine özgü bir yapı kazandığını söyleyebiliriz. Günümüz Türkiye'si mevcut aile yapısı geleneksel ile modern aile yapılarının karışımı gibidir. Bu özel yapıyı oluşturan şey değişim sürecidir. Kentlerde de, kırsal alanda da aile hala bireyin değişen toplumsal düzene ayak uydurmasına yardımcı niteliğindedir. Yani Batı toplumlarından farklı olarak ailenin çocuklarını koruma, kollama işlevi hala geçerliliğini sürdürmektedir. Aileler bireylere güvenlik ve destek sağlar niteliktedir. Bu da kendine özgü bir çekirdek aile kavramını ortaya çıkarmıştır.

³⁰ Yüceer, a.g.m., s. 132.

³¹ Kongar, a.g.e., s. 585.

³² Beşir Atalay v.d., *Türk Aile Yapısı Araştırması*, D.P.T., Ankara, 1992, s.50-51.

³³ Kongar, a.g.e., s. 598-599.

Cumhuriyet’le birlikte kaydedilen ilerlemelere rağmen kadının hala ekonomik ve toplumsal açıdan baskı altında olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye’deki aile yapısında kadın, toplum içindeki “ikinci sınıf vatandaş” kimliğini ne yazık ki hala tam olarak atamamıştır.

Kadın hakları konusunda da Atatürk döneminden sonraki süreçte hızlı bir gerileme yaşanmıştır. Örneğin siyasal haklar konusunda. Kadınların yer aldığı ilk Meclis döneminde meclisteki kadın milletvekili açısından Türkiye pek çok çağdaş ülkeden daha ilerideyken, günümüzde gelişmiş ülkelerin gerisinde, hatta dünya ortalamasının altındadır.³⁴ Bu da Mustafa Kemal Atatürk’ten sonra kadın hakları konusunda, o dönemdeki kadar hızlı ve başarılı bir ilerleme kaydedilememiş olmasındandır. Yasalarda kadınlar lehine yapılan iyileştirmelerin hayata geçirilmesi, uygulamaya konması için çaba gösterilmelidir. Eğer Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki kararlılık günümüzde de uygulanabilirse Türk kadını hak ettiği değeri elde edebilecektir.

Sonuç

Genel olarak Osmanlı toplumunda hâkim olan aile yapısı geleneksel, ataerkil, geniş aile yapısıydı. Kadın siyasi, ekonomik ve toplumsal alandan dışlanmıştı. Aile içinde de düşük statülü bir durumdaydı. Bu durumu ortadan kaldırmaya yönelik bir takım sınırlı çabalar vardı ancak toplumdaki ataerkil yapı, gelenekler ve dini algılar bu hareketlerin önünde önemli bir engeldi. Bu nedenle Cumhuriyet öncesinde kadının durumunda geniş çaplı bir değişim sağlanamamıştır. Cumhuriyet dönemi ile birlikte ise Mustafa Kemal öncülüğünde bu değişim aşamalı olarak sağlanacaktır.

Osmanlı dönemi aile kurumu Atatürk devrimlerinin değiştirmeyi amaçladığı en temel kurumlardan bir tanesiydi. Aslında Atatürk’ün aile yapısını değiştirme amacının altında yatan Türk kadını özgürleştirme düşüncesidir. Atatürk’ün düşüncesindeki kadının oluşumu modern çekirdek ailenin itici gücünü oluşturmuş, Cumhuriyet öncesi geniş aile tipinden modern çekirdek aileye geçişe ivme kazandırmıştır.

Türk toplumunda geniş aileden çekirdek aileye geçiş çeşitli adımların atılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu adımlar Meclis’te yaşanan tartışmalarla başlamış, Medeni Kanun’un kabulü, kadına başta siyasal olmak üzere çeşitli haklarının verilmesiyle devam etmiştir. Türkiye’de değişen aile yapısının en önemli hukuksal temeli Medeni Kanun’un kabulüdür.

Medeni Kanun öncelikle kadını ve aileyi modernleştirmiştir. 1930’lara kadar Medeni Kanun kabul edilmiş ve Türk kadını sosyal ve

³⁴ Yüceer, a.g.m., s. 145–148.

ekonomik haklarına kavuşmuştur. 1930'lerden itibaren ise Mustafa Kemal'in öncülüğünde kadının siyasal haklarıyla ilgili devrimler gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Pek çok alandaki bütün bu değişiklikler ile kadınlar eğitimde, ekonomide, siyasette ve diğer alanlarda erkeklerle eşit haklardan yararlanmaya başlamışlardır. Ülkenin sanayileşme ve kentleşme süreçleriyle birlikte bu yasal, toplumsal ve ekonomik değişiklikler, aile yapısını ve aile içindeki bireylerin durumlarını etkilemiştir. Bunun sonucunda günümüz Türk toplumunda da varlığını sürdüren anne, baba ve küçük çocuklardan oluşan çağdaş çekirdek aile yapısı ortaya çıkmıştır. Çekirdek aile yapısı Türk toplumunda egemen olmuştur ancak yine de geleneksel geniş ailenin bazı özellikleri sürdürülmektedir.

Cumhuriyet'le birlikte kaydedilen ilerlemelere rağmen kadının hala ekonomik ve toplumsal açıdan baskı altında olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'deki aile yapısında kadın, toplum içindeki "ikinci sınıf vatandaş" kimliğini ne yazık ki hala atamamıştır. Eğer Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kararlılık günümüzde de uygulanabilirse Türk kadını hak ettiği değeri elde edebilecektir.

Kaynakça

- Ansay Tuğrul (1984), "Çağdaş Anayasalar ve Türk Anayasalarında Aile Kavramı", *Türkiye'de Ailenin Değişimi, Yasal Açından İncelemeler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, ss. 17–26.
- Arcayürek Cüneyt (2008), *Atatürk'ten sonra bugünlere nasıl geldik?*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- Atalay Beşir v.dğr. (1992), *Türk Aile Yapısı Araştırması*, D.P.T., Ankara.
- Atatürk Mustafa Kemal (1973), *Nutuk*, Milli Eğitim Basımevi, C.1, İstanbul.
- Coşkun Alev (2008), *Samsun'dan Önce Bilinmeyen Altı Ay: İşgal, Hüzün, Hazırlık*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- Doğramacı Emel (1993), *Atatürk'ten Günümüze Sosyal Değişimde Türk Kadını*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Erdentuğ Nermin (1972), *Türkiye Türk Toplumlarında Kültürel Antropolojik İncelemeler*, Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Giddens Anthony (2008), *Sosyoloji*, çev. Zeynep Mercan, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Güriz Adnan (1997), *Feminizm, Postmodernizm ve Hukuk*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No:521, Ankara.
(<http://auhf.ankara.edu.tr/kitaplar/hukuk-tarihi-felsefesi-ve->

- Kandiyoti Deniz (1984), “Aile Yapısında Değişme ve Süreklilik, Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, *Türkiye’de Ailenin Değişimi, Yasal Açıdan İncelemeler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.
- Kongar Emre (1990), “Türkiye’de Aile: Yapısı, Evrimi ve Bürokratik Örgütlerle İlişkileri”, *Aile Yazıları, Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 65–94.
- Kongar Emre (1998), *21. Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Onay Perihan (1986), *Türkiye’nin Sosyal Kalkınmasında Kadının Rolü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Tanör Bülent (2004), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 12.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Türkdoğan Orhan (2008), *Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Unat Nermin Abadan (1979), *Türk Toplumunda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara.
- Yüceer Saime (2008), “Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Haklarının Tanınması”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 14, s. 131–148.
- İnternet kaynağı: <http://www.belgenet.com/yasa/medenikanun/tarihce.html> (erişim tarihi: 15.06.09).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt:7, İçtima Senesi:1, İkinci İçtima, 3.3.1340.
(<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007002.pdf>. Erişim Tarihi: 10.10.2012).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt:22, İçtima Senesi:3, 57. İçtima, 17.2.1926.
(<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c022/tbmm02022057.pdf>. Erişim Tarihi: 10.10.2012)

XIX. YÜZYILDA BURSA'DA TİYATRO FAALİYETLERİ VE BURSA GAZETESİNDE BAZI TİYATRO HABERLERİ

*İbrahim İmran ÖZTAHTALI**

ÖZET

Bursa'da geleneksel Türk Tiyatrosu'nu ayrı bir yere koyacak olursak Batı tarzında Türk tiyatrosu çalışmaları, Güllü Agop ile aralarında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Bursa'ya gelen Fasulyacıyan ile hız kazandı. İlk oyunlarını açık alanlarda oynamaya çalışan Fasulyacıyan ve ekibi Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa valiliğine atanmasıyla bambaşka bir tiyatro zemini bulmuşlardır. Ahmet Vefik Paşa'nın tiyatro ve tiyatro seyircisi konusunda yaptığı çalışmalar ki bunlardan en önemlileri "Tiyatro Muhipleri Encümeni" kurması ve Bursa'ya bir tiyatro binası yaptırmasıdır, Batı tarzı tiyatronun Bursalılara ulaşmasını ve bu mekânlarda gelişmesini sağlamıştır. Ahmet Vefik Paşa, Fasulyacıyan'ın iş birliğine katkı sağlayanlardan biri de Murad Emrî Efendi'dir. Bursa gazetesinin sahibi ve aynı zamanda yazarlarından biri olan Emrî Efendi gerek Paşa ile yakın dostluğundan gerekse eğitime ve gelişmeye gönül vermiş biri olmasından Bursa gazetesinde sık sık tiyatro haberlerine yer vermiştir. Yazımızda XIX. Yüzyıl Bursa kültür yaşamında Tanzimat ile birlikte tiyatro alanında nasıl değişiklikler olduğuna ve bunların Bursa gazetesine yansımalarına yer verdik. Ahmet Vefik Paşa, Fasulyacıyan ve Murad Emrî Efendi Batı tarzı tiyatronun Bursa'da yerleşip gelişmesine kendi güç ve imkânları çerçevesinde katkı sağlamışlardır.

***Anahtar Kelimeler:** Tiyatro, Bursa, Ahmet Vefik Paşa, Fasulyacıyan, Bursa gazetesi, Murad Emrî Efendi.*

* Uludağ Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sahne Sanatları Bölümü,
iboz@uludag.edu.tr

ABSTRACT

XIX.th Century Theatrical Activities and Various News Published in The Bursa Gazette

Apart from Traditional Turkish Theatre it wouldn't be quite wrong to say that western influenced Turkish Theatre started with Güllü Agop and Fasulyacıyan who came to Bursa because of the conflict between them. Fasulyacıyan who tried to perform his first plays in outdoor settings found a completely different set of opportunities when Ahmet Vefik Paşa was assigned as the Governor of Bursa. First of the two important contributions that Ahmet Vefik Paşa did for theatre and the theatre audience is founding the "Tiyatro Muhipleri Cemiyeti" (Theatre Lovers Club) and the second is having a theatre facility built in Bursa. He provided the Bursa audience with western theatre in those facilities he had built. Another character that contributed in Fasulyacıyan's work is Murad Emri Efendi. Both the owner and a writer at Bursa gazette Murad Emri Efendi often allowed theatre related news in the paper because of his passion for education and progress and his friendship with Ahmet Vefik Paşa. In this paper we mention the changes in theatre, Bursa's culture life in the XIX.th century and their reflections in Bursa gazette during the times of the Ottoman reforms. Ahmet Vefik Paşa, Fasulyacıyan and Murad Emri Efendi contributed in introducing and developing the western style theater in Bursa. Feraizci Mehmed Şakir Efendi is another important character who contributed in this development. An individual artical will be written about this important theatre character.

Key Words: Theatre, Bursa, Ahmet Vefik Paşa, Fasulyacıyan, Bursa gazette, Murad emri Efendi.

GİRİŞ

TANZİMAT FERMANI VE BATI TARZI TİYATROYA HAZIRLIK

Tiyatroda batılı anlayışın yerleşmesi ve gelişmesi Tanzimat devri tiyatro çalışmalarıyla başlar. Osmanlı devletinin yüzyıllardır sürdürdüğü geleneksel temaşa sanatlarının yerini, bu dönemde yavaş yavaş çerçeve sahne ve batı niteliklerine uygun gösteriler almaya başlar. Batılılaşma ve modernleşme konusundaki gelişmeler sadece tiyatro alanında değildir. Osmanlı bütünüyle bir yenileşme hareketi içine girmiştir. Fakat bu yenileşme hareketinin başlangıcı daha eskiye dayanmaktadır. 16. Yüzyılda Osmanlı devleti, gelir elde etme ve yönetim konusunda tekâmülünü sağlamış en parlak dönemlerinden birini yaşamaktadır. Avrupalı devletler, bu yüzyılın sonlarında Rönesans'la birlikte ilmî ve askeri alanda başlayan gelişmelerle Osmanlıları geride bırakırlar. Bu üstünlüğü, Osmanlı devleti, Pasarofça ve

Karlofça Antlaşmaları ile resmen kabul eder. Devletin idarecileri, Avrupalıların nasıl geliştiklerini öğrenmek istemişler, bu nedenle de Avrupa'ya sefirler göndererek gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Fransa'ya gönderilen sefirlerden biri olan Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi, Avrupa'daki izlenimlerini "Sefaretname" adlı eserinde anlatmıştır. Devlet idarecileri üzerinde son derece etkili olan Sefaretname'de, Batı'da meydana gelen değişmelerin sebebi değil sonuçları ele alınıp değerlendirilmiştir. Avrupa modernleşmeyi ve yenileşmeyi toplumsal bir ihtiyaç olarak hissederek ve yine toplumsal bir hareket olarak hazmederek algıladığı halde Osmanlı devletinde bu algı oluşmamış, yenileşmenin sebepleri yerine sonuçları esas alınarak hareket edilmiştir. Bütün bu gayretlerin sonunda yenileşme hareketi, Osmanlı devletinin en önemli sorunlarından biri olan ordunun düzenlenmesi için askerî uzmanlar getirilmesi, matbaanın kurulması ve gösterişli mimari binalarla sınırlı kalır.(ŞAHİN 2007: 1)

Osmanlı devletinin her geçen gün modernleşme konusunda arayışta biraz daha açan Batı karşısındaki yenileşme çabaları, Sultan II. Mahmud'la hızlanır. Önce Yeniçeri Ocağı'ı kapatılır, askeri ve sivil okullar açılır, sadece erkeklerin sayıldığı ilk nüfus sayımı yapılır, ilk resmi gazete olan Takvim-i Vakâyi çıkarılır. Bu tip yenilikler gerçek manada bir yenileşmeye ve batılılaşmaya kâfi değildir. Ülkenin içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik sıkıntıları gidermeye bu yüzeysel yenilikler yetmez. Öbür taraftan kültür hayatında batılılaşmaya yönelik ortaya çıkan değişimler ilerde önemli değişimlere vesile olacak Tanzimat'ın ilânına zemin hazırlamaktadır.

Mustafa Reşit Paşa, Batının da baskısıyla Sultan II. Mahmud'un ardından tahta çıkan Abdülmecid'le uzun görüşmeler yaparak yenileşme çalışmalarına devam edilmesini gerektiğini anlatır. Paşa'nın görüşmeleri meyvesini verir ve Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi hususunda padişah ikna olur. Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'nı İslâm dininin zamanla uyulmaktan düşmüş ve canlandırılması gereken esaslarına dayandırır. (AKYÜZ 1982: 3) Böylece gelebilecek tepkilerin de önünü almış olur. 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı ilân edilir. Bu büyük yenileşme ve batılılaşma adımıyla Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan azınlıkların can, mal ve namusları güvence altına alınır. Ayrıca yargılanmadan kimsenin cezalandırılmayacağı ifadesiyle padişahın yetkileri de kısıtlanmıştır.

Tanzimat yazarlarının eserlerinde dikkati çeken önemli bir hususiyet, eski ve yeni arasındaki çekişmedir. Tanzimat Fermanı ile önemli bir aşama kaydedilmiş fakat tepkiler nedeniyle sürekli orta bir yol izlenmiştir bu durum köklü değişiklikler ortaya koymaya engel olmuştur. Bu nedenle Tanzimat Fermanı, eski ile yeni, doğu ile batı arasında durmuştur. Ahmet Hamdi TANPINAR bu durumu şu cümlelerle ifade eder: "1839'dan sonraki devrin bir hususiliği de memlekette gittikçe kuvvetini artıran bir ikiliği doğurması, onun manzara ve ruh bütünlüğünü kırmasıdır. Bugün bile halk

dilinde ve hatta fikir hayatında o zamanlardan kalan 'alafranga' ve 'alaturka' (musikide olduğu gibi), 'eski' ve 'yeni' (zihniyet meselelerinde) tabiriyle ifade edilen bu ikilik realitesi Tanzimat'ın en büyük fatalitesidir."(TANPINAR 1988: 136)

Batılılaşma hareketi hem yönetim hem de kültür alanında yavaş da olsa Avrupalı devletlerin etkisi ve biraz da baskısıyla sürmektedir. 28 Şubat 1856'da Tanzimat Fermanı'nın genişletilmiş hali olan Islahat Fermanı ilân edilir. Islahat Fermanı ile azınlıklara devlet memuru olma, kendi dillerinde öğrenim görme ve isteyenlere çocuklarını devlet okullarında okutma hakkı verilmiştir.

Bu süreçten sonra batılılaşma hareketinin temelinde eğitimin ve ordunun modernleştirilmesi gerektiği düşüncesi olduğundan çalışmalar bu doğrultuda devam eder. Çünkü eğitim ve askerî konularda gerçekleştirilecek yeniliklerin, batılılaşma çabalarını hızlandıracağı düşünülmektedir. Bu nedenle hali hâzırda var olan Mühendishâne, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye gibi okullar yeterli görülmeyerek, Dârü'l-Muallimîn, Mekteb-i Mülkiye, Ziraat Mektebi gibi okullar da açılır. Kız öğretmen okulu olan Dârü'l-Muallimât ise bu okullardan yaklaşık olarak on yıl sonra açılabilmiştir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte toplumun birçok alanında görülen bireyleri duygu ve düşünce açısından etkilediği gibi sosyal hayatta da yansımaları bulan ikilik, ki sosyal yaşamdan düşünsel ve duygusal üretilere kadar kendini gösterir, batılılaşma faaliyetlerinin bir uzantısı olan tiyatro alanında da dikkati çeker. Bir yandan Geleneksel Türk Tiyatrosu (Meddah, Karagöz, Orta oyunu) dönemin meşhur mekânlarından olan Gedikpaşa'da ve Direklerarası'nda devam ederken, diğer taraftan azınlıkların ve daha sonra da Osmanlı aydınlarının desteğiyle batı tarzı tiyatro yerleşmeye başlar. Buna örnek olarak da Yedikule Ermeni Hastanesi 1825 salnamesinde yer alan Herant Asaduryan'ın makalesine göre, III. Ahmet zamanında Fransız sefarethanesinde kısıtlı bir zümreye oynanan komedyalardan sonra 1820'de Kuruçeşme'de zamanın tanınmış Ermeni zenginlerinden Düziyan ailesine küçük bir temsil verilmiştir. (SEVENGİL 1934: 12).

Osmanlı devletinde batı tarzı tiyatro anlayışının oluşmasında III. Selim'den başlayarak, II. Mahmut ve Abdülmecit gibi devletin ve toplumun yüzünü batıya çevirmek isteyen, modern devletlerle aralarındaki uçurumun her geçen gün büyüdüğünü gören yenilikçi padişahların önemli katkıları olmuştur.(AND 1999: 19). Sultan Abdülmecit Dolmabahçe Camiinin karşısına, dönemin Avrupa tiyatrolarına denk bir opera binası yaptırmıştır. Sultan hemen her fırsatta temsillere gidip, hususi locasından oyunları izlemiştir. (BİLGA 1942: 35) III. Selim döneminde de, İstanbul'da opera

oyanmış, bir tiyatro binası yaptırılmıştır. Batı tarzı tiyatro anlayışının yerleşmesinde padişahlar kadar devletin ileri gelen bürokratlarının da etkisi ve katkısı olmuştur. Adana’da Ziya Paşa’nın valiliği sırasında, Bursa’da Ahmet Vefik Paşa’nın valiliği sırasında ve 1830’da İzmir’de tiyatro binaları inşa edilerek oyunlar sahnelenmiştir (AND 2004: 91, 95).

Bütün bu batılılaşma faaliyetleri yabancıların Osmanlı topraklarında bilhassa da İstanbul’da daha rahat hareket edebilmesini sağlamıştır. Tanzimat Fermanı’yla birlikte Avrupa’dan gelen yabancı gezgin tiyatro gruplarının İstanbul’da yaptıkları gösterilerin ilgi çekmesi üzerine birçok yabancı tiyatro grubu buraya gelmeye başlamıştır. İstanbul’daki oyunlar yabancı dilde oynanıp sınırlı bir izleyici kitlesine hitap ediyordu. İstanbul halkının dikkatini ve ilgisini daha çok çekmek amacıyla oyun, önce gazetelerde Türkçe olarak özetlenmiş, daha sonraki dönemlerde ise oyunun tamamı Türkçe olarak gazetelerde yer almıştır. Örnek olarak 1842 yılında çıkan bir Cerîde-i Havâdis nüshasında, Beyoğlu’nda bir tiyatrodan oynanan İtalyanca piyesin Türkçe tercümesinin satıldığı ilanı vardır (ÖZÖN 1930: 202). Oyunları Türkçe oynama fikri, 1857’de temsil edilen eserlerden Müsebbip ve Riyakâr isimli piyeslerin Türkçeye tercüme edilerek bastırılması ve rağbet görmesiyle ortaya çıkmıştır. Böylece Naum Tiyatrosunda İstevan Ekşiyân’ın idaresinde Bedros Mağakyan, Çamaşırıyan, Matmazel Fani gibi oyuncuların oluşan bir Ermeni tiyatro topluluğu, İtalyancadan tercüme edilmiş Don Grigoryo isimli üç perdelik bir oyunla Odun-Kılıç isimli bir komediye, Sultan Abdülmecit’in huzurunda Türkçe olarak temsil etmişlerdir (SEVENGİL 1934: 18).

Tanzimat’la birlikte tiyatro ve seyirci anlayışı değişmiş, her geçen gün tiyatroya olan ilgi artmıştır. Bu ilgi tiyatro ile ilgili oturma yerlerinin numaralandırılması, abone yöntemi gibi bazı kuralların da oluşmasını sağlamıştır. Batı tarzı Osmanlı tiyatrosunun yerleşmesine büyük katkılarda bulunmuş Güllü Agop, Gedikpaşa’daki Osmanlı Tiyatrosunda Türkçe oyunlar sahnelerken genellikle Ermeni oyunculara yer vermiş, fakat bu oyuncuların Türkçeyi yeteri kadar iyi bilmemeleri büyük sorun olmuştur. Tiyatroya gösterilen ilgi arttıkça dağılan tiyatro toplulukları yerine Şark Tiyatrosu, Asya Kumpanyası, Opera Tiyatrosu gibi yeni oluşumlar meydana gelmiştir (AND 2004: 68-72). Cevdet KUDRET, üç döneme ayırdığı Türk tiyatrosunda II. Devir olarak nitelendirdiği 1869-1908 arasında ortaya çıkan bu toplulukları “Osmanlı Tiyatrosu (1869-1882)”, “Bursa Tiyatrosu (1882-1885)”, “Osmanlı komedi ve Dram Kumpanyası (1885-1889)”, “Operet (1874’ten sonra)”, “Tulûat Tiyatroları” adıyla beş başlık altında toplar (SOLOK 1933: 28).

BURSA TİYATROSU VE AHMET VEFİK PAŞA

Ahmet Vefik Paşa 1823 yılının Temmuz ayında aydın, kültürlü bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya gelir. Büyükbabası, Yahya Naci Efendi; babası, Ruhittin Efendidir (TEKEREK 2010: 208.) Her iki atası da iyi derecede yabancı dil bilmekte ülke sınırlarını aşan çalışma alanlarıyla özellikle de Batı ile sürekli ilişki içindedirler. Ahmet Vefik Paşa böyle bir aileye mensup olmanın avantajlarını hayatının her aşamasında kullanmış, Osmanlı hükümeti başvekilliğine kadar yükselmiştir. Başvekillikten ayrıldıktan sonra Hüdâvendigâr Vilâyeti Valiliğine atanmıştır. Ahmet Vefik Paşa, devletin çeşitli kademelerinde görev yapmakla kalmamış, Osmanlı'nın bilim ve sanat alanında da öncülük etmiş, özellikle tarih ve tiyatro konularında önemli katkılar sağlamıştır. Paşa'nın 1879'da Bursa'ya gelmesiyle birlikte, Bursa için olduğu kadar, Türk tiyatrosu için de önemli sayılan bir aşama gerçekleşmiş olur.

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Bursa'da iki önemli yapı dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki, tamamen geleneksel bir Osmanlı kültürü yaşayan ve dini inançları etrafında eğitim ve öğretimini sürdürenler; diğer tarafta da batılı ülkelerin konsolosluklarının, Levanten ve yerli azınlıklarla, kimi Osmanlı aydınlarının oluşturdukları bir seçkinler topluluğunu... İkinci grubun varlığı, Ahmet Vefik Paşa'dan önce de çağın modern tiyatrosunun bu şehirde tanındığını; yeterli olmasa bile Bursa'da tiyatro oynanmaya elverişli mekânların bulunduğunu göstermektedir (ŞAHİN 2007: 8).

Daha önce de belirtildiği gibi Güllü Agop, Tanzimat Dönemi tiyatrosunun önemli kişilerinden hatta Osmanlı'da Batı tarzı tiyatronun yerleşmesinde en etkin rollerden birini üstlenen kişidir. İstanbul'da tiyatroya olan ilgi artınca bu uğraştan maddi kazanç elde edenler arasında da sorunlar baş göstermiştir. Bu sorunlardan birinde Osmanlı Tiyatrosu'nda, 1877 yılında Güllü Agop'la Fasulyacıyan'ın araları açılmış, Fasulyacıyan, İstanbul dışında tiyatro yapmaya elverişli bir ortam aramış, birkaç arkadaşıyla birlikte Bursa'ya gelerek Melek-zat Bahçesinde temsiller vermiştir. Fasulyacıyan'ın Bursa'ya gelişiyle Ahmet Vefik Paşa'nın başvekillikten ayrıldıktan sonra Hüdâvendigâr Vilâyeti valiliğine getirilmesi aynı zamanlara denk gelmektedir. Bursa'da Batı tarzı tiyatroyu ilk oynayanlardan biri olan Ahmet Fehim (1856-1930) Batı tarzı tiyatronun Bursa'ya nasıl geldiğini anılarında şöyle anlatır: "... Nihayet altı ay sonra Fasulyacıyan'la birlikte Bursa'ya gittik. Kumpanyada Triyans, Tospatıyan, Binemeciyan, Holasiyan, Canıkyan, kadınlardan da Madam Fasulyacıyan, Hiranuş, Şirinyan, Virjinya, Zağakiyan ve Sofi vardı.

... Bursa valisi Ahmet Vefik Paşa idi. Daha İstanbul'da iken Paşa hakkında birçok güzel şeyler işitirdim: Paşa, çok tiyatro meraklısı imiş.

"Moliere'i çok seviyormuş. Bursa'da ilk oyunu oynadığımız gece Paşa'yı uzaktan, locasında gördüm. Oyunun sonunda yakından. Paşa, kısa boylu, dolgunca, çember sakallı, yüzünün çizgileri muntazam, güzel. Sırtında Osmanlı setresi, başında Tunus fesi, gözünde monokl. Sevimli, asil. Aynı zamanda çok kafalı bir adam. İnsana dâima saygı telkin ediyordu. Paşa'ya yaranmak için önce Gedikpaşa'da oynanmış olan "Merakî" ile "Zor Nikâhı"nı oynadık..." (ALPMAN 1977: 13, 14) Bir sonraki gün Paşa, Fasulyacıyan ve oyuncularını valiliğe çağırmıştır. Bursa'ya bir tiyatro binası yaptıracağını, bu tiyatrodaki oyunları da onların oynamasını istediğini belirtir. Ayrıca tiyatroya kira vermeyeceklerini; yalnız Gureba Hastanesi menfaatine senede iki oyun vereceklerini, bu temsillerin bütün hâsılatının hastaneye kalacağını söyler. Kısa sürede Bursa'nın ilk tiyatro binası, Hisar Mahallesinde, şu anda Tophane Endüstri Meslek Lisesi olarak kullanılan binanın karşısında yapılmıştır. Bursa'da yaptırılan bu tiyatro binasında ilk olarak 15 Eylül 1879'da, Ahmet Vefik Paşa'nın Moliere'den dilimize uyarladığı Merakî piyesi oynanmıştır.

Ahmet Fehim, Tanzimat Döneminde İstanbul dışındaki ilk Batı tarzı tiyatroyu ve Ahmet Vefik Paşa'nın tiyatroyla ilgisini anılarında oldukça samimi bir dille şöyle anlatmıştır: "*Trupumuz basbayağı bir kumpanya şeklinden çıkmış, âdeta resmî bir tiyatro şeklini almıştı. Bizler maaş alırdık. Benim maaşım iki altın lira idi. Yılda dokuz ay oyun oynardık. Üç ayımız, da tatille geçirdi. İlk seneyi hastalıkla geçirdiğim için iyi çalışmıyor, tabiatıyla rollerimde başarılı olamıyordum. Henüz kendime bir ün kazandırılmamıştım. Nihayet 'Merakî'de 'Tâmiz Liyâneti' rolü imdadıma yetişti. Zâten gariptir: Bu rolü oynayan herhangi bir aktöre şöhret kapıları ardına kadar açılır. Paşa merhum, beni o gece çok beğenmiş, hediye olarak da on altın lira göndermişti. Bursa'da bulunduğumuz dört buçuk sene zarfında Paşa'nın Moliere'den gerek adapte, gerek tercüme ettiği otuz dört eserini oynadık. Lâkin doğrusunu söyleyeyim: Bursa ilk zamanları bu tarz eserleri yadırgamış, zevkine varamamıştı. Çünkü bir kısmı manzum olan eserlerin Bursa gibi bir muhitte hemen hazmı kolay olamazdı. Hattâ biz bunu bildiğimiz için Paşa'nın etrafı teftişe çıkışında melodramları oynamaya başladık. Kendisi de işin farkındaydı. Giderken: 'Hazır ben yokken pis oyunlarınıza devam edin de kurtlarınızı dökün!' der, gülümserdi. Sonraları Bursa halkı Paşa'nın eserlerinden başkasına ilgi göstermemeğe başladı. Yalnız kısa olan Moliere komedilerine başka taraflardan ufak komediler ilâve ettiğimiz olurdu. Vefik Paşa merhum hakkiyle dürüst bir adamdı. Yaptığı işlerde tam bir fikir isabet ve sağlamlığı vardı. Fakat ekseriya Bâb-ı Âli'nin birbirine zıt emirleri karşısında isyan eder, boyun eğmezdi. Sonunda Sadrazam Said Paşa tarafından tekrar tekrar sorulan bir suâl cevap vermeyince İstanbul'a çağırıldı. Sonra da azledildi. Biz, bu vaziyet karşısında Bursa'da Paşa'nın aleyhtarları arasında sarılmış bir kafile gibi*

kalmıştık. Bize oyun oynatmadılar, bir yere de koyvermediler... Nihayet Paşa sadrazam olunca biz de kalktık, olduğumuz gibi Filibe'ye geçtik.” (ALPMAN 1977: 15-19)

Ahmet Vefik Paşa bir süre sonra “Tiyatro Muhipleri Encümeni” adıyla tiyatro sevenler komitesini kurar. Bu komitenin amacı, Batı tarzı tiyatronun Bursa’da yerleşmesi ve gelişmesi için konsolosluk temsilcilerinden kentin eşrafına halkın her kesiminden insanları örgütleyerek desteklerini almaktır. Komitenin başkanlığını bizzat Ahmet Vefik Paşa yapar. Komitede: Fransa’nın Bursa konsolosu Jemargi, bu konsolosluğun Türkçe çevirmeni Gregoir Baille, Avusturya-Macaristan Konsolosu Falgeyen, Âşar Nâzırı Vizantel, eşraftan sonra paşa olan Rasim Bey, Kız Mektebi muallimlerinden Hoca İbrahim Efendi ve Hüdâvendigâr gazetesi ile Vilayet Matbaası’nın yöneticisi Ferâizcizâde Mehmet Şâkir Efendi bulunmaktadır.

Ahmet Vefik Paşa, tiyatronun yaşayabilmesi için seyircinin gerekliliğine yürekten inanmış, bunun sağlanabilmesi, Tiyatro seyircisinin eğitilebilmesi için elinden geleni yapmış, zaman zaman kapı kapı dolaşarak bilet dahi satmıştır. Kasım 1882’de Ahmet Vefik Paşa görevden alınır. Paşa’nın tiyatroyla ilgili çabaları, Hüdâvendigâr Vilâyeti valiliğinden azlinde önemli bir gerekçe olarak gösterilir. Paşa’nın tiyatro eserleri Mustafa Nihat Özön tarafından bir araya getirilerek “Moliere’den Ahmet Vefik Paşa Külliyyatı” adıyla 4 cilt olarak 1933’te yayımlanmıştır.

12 Kasım 1950’de Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan “Bizim Tiyatro Binalarımız” adlı makalede Reşat Nuri GÜNTEKİN, Ahmet Vefik Paşa’nın kurduğu tiyatronun bir yangında yanıp kül olduğunu belirterek, bu binanın ülkemizde yapılmış en sevimli tiyatro binalarından biri olduğunu söylerken daha sonra yaptırılan bugün adı “Tayyare Kültür Merkezi”ne dönüşen yapının, bu eski tiyatro binası yanında hazin bir gerileme örneği gibi kaldığını da yazar. GÜNTEKİN, Bursa’nın Paris modeli eski tiyatrosunu şöyle anlatır: *“Yirmi sene evveline kadar Bursa’da Hisar Camisi (Şahadet Camisi) civarında eski cezaevi karşısında küçük ve şirin bir tiyatro vardı. Muhsin Ertuğrul, Behzat ve Galip (Arcan) ve daha birçok arkadaşları henüz gepegenç amatör çocuklar olarak, bir yaz orada galiba ilk oyunlarını vermeye gelmişler ve Bireux, Courteline gibi şöhretli yeni birkaç Avrupa müellifinin adapte ve tercümelerini oynamışlardı. Büyük Bursa yangınında yanan bu zavallı tiyatronun Yeşil Cami ve Hüdâvendigâr Türbesi gibi ayakta kalmasını çok isterdim. Çünkü o da hâline göre bir tarihi. Onu tiyatromuzun ilk galiba da son büyük adamı olan Ahmet Vefik Paşa Bursa Valisi iken meydana getirdiği ilk trupa, kendi Moliere adaptelerini oynamak için yaptırmıştı. Gözümde kalmış hatırasına göre Paşa’nın bu tiyatroyu, Paris tiyatrolarının modeline ve ince hesaba göre yaptırdığına bence şüphe*

yoktur. Bursa'nın buğday silolarına benzeyen şimdiki hantal, kullanışsız ve sevimsiz yeni binası, onun yanında ne hazin bir gerileme misali gibi görünüyor. Keşke Ahmet Vefik Paşa birkaç büyük vilâyeti dolaşsaymış. Tiyatro denince daima büyüğünü ve gösterişlisini anlamayarak bunları kullanmaya alışsaydık, belki tiyatromuzun bugünkü çehresi biraz başka türlü olurdu..." (GÜNTEKİN 1950: 4)

Ahmet Vefik Paşa'yla can bulan Bursa'nın tiyatro macerası yine Paşa'nın Bursa'dan ayrılmasıyla son bulmuştur. Bursa Osmanlı Tiyatrosu dağılmış, tiyatro binası dönemin valisi Zühtü Paşa tarafından 1302 (1886) tarihinde İslahhaneye yani Hamidiye Sanayi Mektebine verilmiştir. Daha sonra Mahmud Celâleddin Paşa 1889'da Bursa Valiliğine atanmış, tiyatro binasını boşalttıranak yeniden sanat etkinliklerine açmışsa da Bursa Osmanlı Tiyatrosu'nu canlandırmak mümkün olmamıştır.

Bursa tiyatro konusunda Ahmet Vefik Paşa gibi bir zenginliği yeteri kadar iyi değerlendirme fırsatı bulamamıştır. Zaman zaman salnamelerde Bursa tiyatrosunun adı geçmektedir. 1310 H. (1894) Salnamesi'nde ise iki tiyatro binası kaydedilmiştir. Bunlardan biri Paşa'nın yaptırdığıdır. Kâzım Baykal 1950'de yayımladığı Bursa ve Anıtları adlı eserinde, Murat Emri Efendi'nin 9 Teşrinievvel 1322 (22 Ekim 1906) tarihli Bursa gazetesini kaynak göstererek, Gemlik yolunun başında, bugün İnönü Caddesi'nin başlangıcıdır, Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı tiyatro binasından söz etmektedir. Ayrıca yazımıza konu olan Bursa gazetesindeki tiyatro haberlerinde de hükümet binasının karşısındaki tiyatro binasından sık sık bahsedilmektedir. Bu belgeye göre Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı binadan başka bir tiyatro binasının daha varlığından bahsetmek gerekir. Fakat daha sonraki 1900 ve 1906 tarihli salnamelerde bir tiyatro binasından bahsedilir.

MURAD EMRİ EFENDİ VE BURSA GAZETESİ

Sanayi devriminden sonra hız kazanan modernleşme süreci Osmanlı Devleti'nde de her alanda olduğu gibi basın yayın alanında da kendini hissettirmiştir. İstanbul başta olmak üzere XIX. Yüzyılın sonlarında Bursa'da basım yayın faaliyetleri yoğunlaşmış, devletin ilk teşebbüsü olarak 1869'da resmî *Hüdâvendigâr* gazetesi çıkarılmıştır. Ardından da ilk özel teşebbüs olarak Murad Emri Efendi'nin 1890 çıkardığı *Bursa* gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Halk gözüyle olayların değerlendirilmesini, halkın güncel ve sosyal konularda da aydınlatılmasını temel amaç olarak belirleyen *Bursa* gazetesi 1890-1912 yılları arasında zaman zaman kesintiye uğrasa da XIX. Yüzyıl Bursa kültür hayatını aydınlatmayı sürdürmüştür.

Bursa'da ilk özel süreli yayın, 1869'da *Hüdâvendigâr*'ın yayımlanmasından yaklaşık on yedi yıl sonra, 1 Rebiülevvel 1305 (9 Aralık

1886)da Ferâizcizâde Mehmet Şakir Efendi tarafından kendi matbaasında basarak yayımlamaya başladığı *Nilüfer* dergisidir (Mülâzım Abdülkadir: 2008, 20). Ferâizcizâde, 1880’te Bursa’nın ilk özel basımevini kurmuş (Mülâzım Abdülkadir: 2008, 203) ve bu basımevinde kendi eserlerinin basımını yapmaya başlamıştır. *Ferâizcizâde Matbaası*, Alacamescit mahallesinde, günümüzde kendi adıyla anılan Ferâizcizâde sokağında kurulmuştur (Mülâzım Abdülkadir: 2008, 203; Kaplanoğlu: 2006, 128). 1974’te *Bursa Hâkimiyet* gazetesinin ilk sayılarında yayımlanan bir araştırmada, basımevinin “litograf” taşlarının bir duvar kenarında durmakta olduğundan söz edilmekte ve bu taşların bir fotoğrafına yer verilmektedir (ÖZTAHTALI 2012: 224)

Bursa’da gazetecilik ve yayıncılık alanında sözü edilecek en önemli kişiliklerden biri de 1850 yılında, bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Larissa (Yenişehir Fenar)’da doğan Murad Emrî Efendi’dir. Murat Emrî Efendi, 1878 Berlin Antlaşması’nın ardından 1882’de ailesiyle birlikte Bursa’ya göçmüştür. Okumaya ve kitaba düşkün bir karakter sergileyen Murad Emrî Efendi, çok istemesine rağmen düzenli bir eğitim görememiştir.¹ Bu eksikliği, on binden fazla kitaptan oluşan şahsi bir kütüphane oluşturup okuma ve yazma faaliyetiyle gidermeye çalışmıştır. Bursa’ya göçünden sonra eğitim konusundaki girişimleri bu eksikliğin bir telafisi olarak karşımıza çıkmıştır. Çok yönlü bir entelektüel olarak Murad Emrî Efendi, Bursa’da önce bir kütüphane kurarak *Kütüphane-i Emrî*’yi Bursalıların hizmetine sunmuştur. Çok geçmeden de *Kitaphane-i Emrî*’yi açarak modern bir kitapçı olarak Bursa kültür hayatının önemli bir parçası olmuş, İstanbul’da çıkan kitapları çok zaman geçmeden Bursa’da okuyucularla buluşturmuştur.² Emrî Efendi’nin Bursa’ya gelişiyle hem onun hem de XIX. Yüzyıl Bursa’sında farklı bir dönem başlamıştır. Murad Emrî Efendi Hüdavendigâr Matbaası’nda bastırmaya başladığı *Fevâ'id*’le gazetecilik mesleğine ilk adımını atmış, bu adım, Murad Emrî Efendi’ye Bursa’nın ilk sivil gazetecisi unvanını da kazandırmıştır. Murad Emrî Efendi’nin önemli bir yönü de matbaacı kimliğidir. Ferâizcizade Matbaası’ndan sonra Bursa’nın ikinci özel matbaasını 1885’te Murad Emrî Efendi kurmuştur (Mülâzım Abdülkadir: 2008, 203). Önce *Fevâ'id*’i daha sonra Bursa’nın resmi olmayan ilk gazetesi *Bursa*’yı ve ilk ekonomi dergisi olan *Sanayi*’i de kendi matbaasında basarak Bursa kültür hayatına kazandırmıştır.

¹ *Bursa* gazetesi, 1. nüsha, Mukaddine, Matbaa-i Emrî, Bursa 1306, s.1.

² Bursa’nın ilk modern kitapçısı ve kütüphanesi 1910 yılına kadar Vilâyet binasının karşısında faaliyetini sürdürmüştür.

Bursa'nın bilinen en eski gazetecisi ve Bursa basın tarihinin kurucusu olarak kabul edilen Murat Emrî Efendi, 6 Teşrinisani 1306 - 18 Kasım 1890'da "*Bursa*" adı ile haftalık bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Gazete, haftada bir, perşembe günleri yayımlanmaktadır. Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 5578 numarada kayıtlı olarak I. sayıdan itibaren üç cilt halindeki koleksiyonu gayet iyi muhafaza edilmiştir. Ankara'da Milli Kütüphane'de 1956 SC 12'de muhtelif nüshalarının kayıtlı olduğu tespit edilmişse de, yaptığımız araştırmada bu kayıta gazeteye ulaşılamamıştır (Duman: 2000, 192).

Bursa gazetesinin her sayısında Bursa ve civarından haberler verilmiştir. Bu haberler "Vilayet Havadisı" başlığıyla gazetede yer almıştır. Bursa'da gerçekleşecek olan kültürel olaylara dair haberlere de yer verilmektedir. Bunlar arasında tiyatro haberleri dikkat çekicidir. Murad Emrî Efendi'nin dönemin valisi Ahmet Vefik Paşa ile ilişkisi son derece iyidir.³ Gazetede Osmanlı Tiyatrosu, Osmanlı Dram Tiyatrosu, Komik Hasan Efendi Tiyatrosu'yla ilgili ilan ve haberlere de yer verilmiştir. Bu haberlerden biri 140. Nüshada şöyle duyurulmuştur: "*Salı günü akşamı yani çeharşembe gecesı 'Salıncak Cezası' gülünçlü oyun 4 perde 1. Perde: komedy 2. Perde: kanto Peruz Hanım tarafından İstanbul'dan gelen meşhur mösyö Toni'nin 8 kişiden mürekkep orkestra takımı icra-yı ahenin edecektir. Cuma gecesı "Hayırlı nasihat" şarkılı oyun..."*

XIX. yüzyıl Bursa kültür hayatını yansıtan en önemli kaynaklardan biri *Bursa* gazetesidir. Gazetede yer alan haberler Bursalıların günlük yaşamını, süreç içindeki eğilimlerini ve değişimlerini yansıtmaktadır. Tarih, edebiyat ve hayatın her köşesindeki günlük yaşam *Bursa*'nın konusu olmuştur. Bursa konulu araştırmaların temel kaynaklarından birini *Bursa* gazetesi oluştururken Bursa basın tarihinin de ilk resmi olmayan gazetesi olmuştur. Hemen hemen tüm haberlerde olaylarla ilgili halkın gözünden objektif değerlendirmeler yapılmış, kaynağı belli olmayan haberlere yer vermemeye özen gösterilmiştir.

Gazetecilik mesleğinin temelini oluşturan önemli niteliklerden biri de okumaya olan düşkünlüktür. Murad Emrî Efendi, okumaya olan hevesi, müteşebbis yapısı, hoş görülü fakat tarafsız tutumu ve hepsinden önemlisi mensubu olduğu millete hizmet etme çabasıyla yola çıkmıştır. Bu çaba, onun 1887'den 1912'ye kadar Bursa'yı aydınlatan bir kandil olarak Bursalıların duygu ve düşüncelerine tercüman olmasını sağlamıştır (ÖZTAHTALI 2012: 236).

³ Murad Emrî Efendi'nin ikinci kuşaktan torunu Tunç ALADAĞLI'nın ifadesine göre Ahmet Vefik Paşa'nın odasına kapıyı çalmadan giren tek kişi Murad Emrî Efendi imiş.

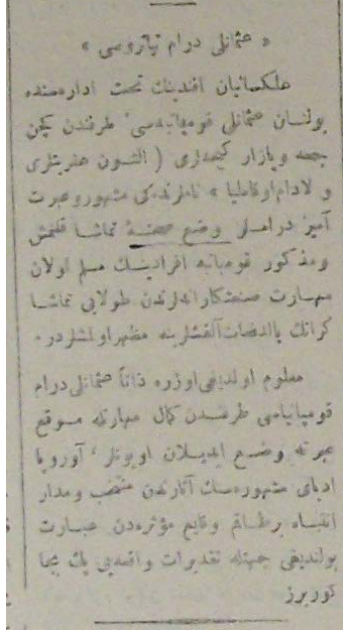

Bursa-73. Nüsha-s.5-süt.1-2-3

Yazımızın bu bölümünde Bursa gazetesinde Ahmet Vefik Paşa dönemi ve sonrasında Bursa’ında yayımlanan tiyatro haberlerinden bazıılarını paylaşacağız. Haberlerin orijinal hallerini de vermeye çalışacağız.

Birinci haber, Bursa gazetesinin 73. Nüshasının 5. Sayfasında 1, 2, 3. Satırlarında yer almaktadır. İstanbul’da faaliyet gösteren tiyatro topluluklarından biri Bursa’ya gelmiştir. Muhtemeldir ki bazı Tiyatro toplulukları İstanbul’da tutuştukları çıkar çatışmalarından kaçarak daha bakir olan Bursa’da kendilerine yer aramaktadırlar. Murad Emrî Efendi bu topluluklardan biri olan Mütenevvi’ a-i Revnak’ın bir oyununu izler. O sırada etrafında olup bitenleri ve oyuna gelen tiyatro seyircisini değerlendirir. Yazının başlığı “Biraz Tiyatrodan Bahsedelim”dir. Murad Emri Efendi değerlendirme yazısına şöyle başlar: “Şüphesiz İstanbul’da idâre-i dolab lu’biyat edemeyeceğini anlayarak Burusa’nın tenhâlığına katlanan ve kendisine “Mütenevvi’ a-i Revnak” namını takan tiyatroya dün gece bendeniz de gitdim. Etrafıma göz gezdirdim belli başlı kimseyi göremedim. Başka yerde tiyatro seyretmemiş kimseler ile birtakım çolukçocuk kalabalığı gördüm. Demek bu çocukların babaları tiyatroların mekteb-i edeb (ahlak okulu) sayıldığını gazetelerde okumuşlar da bu tiyatroyu da mekteb-i edeb

(ahlak okulu) saymışlar da evladlarını yollamışlar. Heyhat! Ah hey'et-i zabıta ve polisin himmetlerini meşkur eylesin eğer bunlar gördüğüm vechle tiyatroya giren ve çıkanların silah ve bıçaklarını zabt etmeseler her gece sade orada pek çok uygunsuzlukların meydan bulacağı anlaşılmaqda ve çünkü müşterilerin çoğu islahâ taşir takımından bulunmaqdadır. Çocuklar burada hiç bir fenalık öğrenmeseler ma'şukaları dâma düşürmek ve serhoşlukların enva'ı çeşitlerini öğrenmek mazaratları bir çocuğun istiklalini duçar-ı tehlike etmeğe kafidir...

Bursa-104.Nüsha-s.5-süt.2

İkinci haber, de gazetenin 104. Nüshasında 5. Sayfanın 2. Sütununda yer almaktadır. Bu haber Osmanlı Dram Tiyatrosu hakkındadır:

“‘Osmanlı Dram Tiyatrosu’ Aleksanyan Efen’ dinin taht idâresinde bulunan Osmanlı Kumpanyası tarafından geçen Cuma ve Pazar geceleri Altun İfritleri ve Lâdâm Okamlıya (?) namlarındaki meşhur ve ibret-âmiz dramlar vazı’-ı sahne-i temâşâ kılınmış ve mezkûr kumpanya efrâdının Müslim olan mahâret-i sanatkârânelerinden dolayı temâşâ-gerânın biddefa’ât alkışlarına mazhar olmuşlardır.

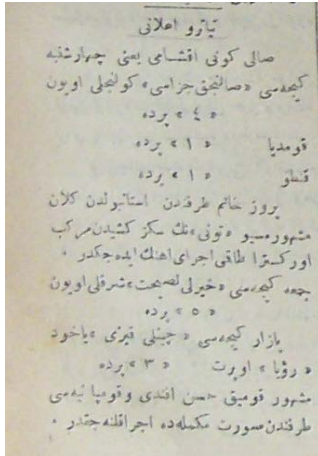
Malum olduğu üzere zâten Osmanlı Dram Kumpanyası tarafından kemâl-i mahâretle mevki’-ı ibrete vazı’ edilen oyunlar Avrupa edibbâ-yı meşhuresinin asârından müntesib ve medâr-ı intibâh bir takım vekâyi’-i mü’essireden ibâret bulunduğu cihetle takdirât-ı vâkı’ayı pek beca görürüz.”

Üçüncü haber, *Bursa* gazetesinin 114. Nüshasında 4 ve 5. Sayfanın 4/3 ve 5/1 sütunlarında yer almaktadır. Bu ilanın konusu Osmanlı Tiyatrosu'dur:

Bursa 114.Nüsha-s.4-5,süt 4/3-5/1

“Bursa’da Osmanlı Tiyatrosu” Osmanlı Tiyatrosunun kadim ü mâhir aktörlerinden Aleksyanyan Efendi’nin taht idaresinde bulunan Osmanlı Dram Kumpanyasının şehrimizde mazhar olduğu rağbetden ve sanatkârânın maharetlerinde bi’d-defa’at bahs etmiş olduğumuz ra’bet ve e’fanın devamından tezyîd ü gayretle ramazan-ı şerifde dahı Bursa’da icrâ-yı san’at etmek üzre temdîd-i ikâmet eden mezkûr kumpanya efrâdının vuku’ bulan istirahatları üzerine tiyatro binasının canib-i belediyeden tevsi’ne ibtidâr olunarak localara dört adet daha ilâve olunmuş ve yeni güzel perdeler tersim ü i’ mâliyle beraber tiyatrosunun her ciheti nazar-rubâ bir suretde telvin edilmiştir.

Bursa 140. Nüsha s.3 süt.3

Dördüncü haber, gazetenin 140. Nüshasında 3. Sayfa 3. Sütununda yer alır. Bu bir tiyatro oyunu ilanıdır:

“Tiyatro İlanı” Salı günü akşamı yani çarşamba gecesi ‘Salıncak Cezâsı’ gülünçlü oyun:

4 perde, komedy 1 perde, kanto 1 perde. Peruz Hanım tarafından İstanbul’dan gelen meşhur mösyö “Toni”nin sekiz kişiden mürekkep orkestra takımı icrâ-yı ahenîn edecektir. Cuma gecesi “Hayırlı Nasihat” şarkılı oyun: 5 perde

Pazar gecesi ‘Cinli Kızı’ yahud ‘Rüya’ operet 3 perde Meşhur Komik Hasan Efendi ve kumpanyası tarafından suret-i mükemmelede icrâ kılınacaktır.

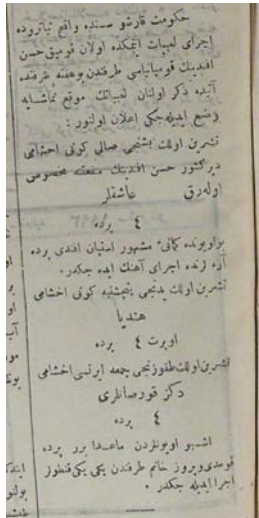
Beşinci haber, Bursa gazetesinin 142. nüshası 7. Sayfasının 1. Satırında yer alır, şöyledir:

“Hükûmet karşısında vâki tiyatrodâ icrâ-yı la’biyât etmekte olan Komik Hasan Efendi’nin kumpanyası tarafından bu hafta zarfında anide zikr olunan la’biyâtın mevki’-ı temâşâyâ vaz’ edileceği ilan olunur:

Teşrin-i evvelin beşinci Salı günü aḡşamı direktör Hasan Efendi’nin menfaatine mahsus olarak ‘Âşıklar’ 4 perde. Bu oyunda Kemânî-i meşhur İstipan Efendi perde aralarında icrâ-yı âhenîn edecektir. Teşrin-i evvelin yedinci pençşembe günü aḡşamı ‘Hindiyâ’ operet 4 perde

Teşrin-i evvelin dokuzuncu Cumaertesesi aḡşamı ‘Deniz Korsanları’ 4 perde

İşbu oyunlardan ma’da birer perde komedi ve Peruz Hanım tarafından yeni yeni kantolar icrâ edilecektir.”

Bursa 142.nüsha s.7 süt 1

Altıncı haber, *Bursa* gazetesinin 144. Nüshasının 7. sayfası 1 ve 2. Sütunlarında yer alır:

“*Hükümet karşusunda vakı’ tiyatrodâ icrâ-yı lu’biyât etmekte olan Komik Hasan Efendi’nin kumpanyası tarafından bu hafta zarfında atide zikr olunan lu’biyâtın mavkı’-ı temâşâyâ vaz’ edileceği ilan olunur: Salı günü ahşamı ya’ni çeharşenbe gecesı Peruz Hanım’ın menfa’atine ‘Elmas İfritleri’ dram, komedi 5 perde 2 tablo. Pencşembe günü ahşamı Cuma gecesı Gülhanyan Efendi’nin menfa’atine ‘Penbe Kız’ nam şarkılı oyun 2 perde. Cumaertesi günü ahşamı Pazar gecesı ‘Seksen Günde Devr-i Âlem’ 16 perde.*”

Yedinci haber, gazetenin 145. Nüshasının 7. sayfasında 1 ve 2. Sütununda bulunmaktadır. Tiyatro binasındaki oyunların ilanı yapılmıştır:

“*Yarınki salı günü ahşamı dâ’ire-i hükümet karşusunda vakı’ tiyatrodâ vaz’-ı sahne-i temâşâ edileceği bâlâda ilân olunan ‘Laylâ ile Mecnûn’ nam millî fâcia, şâir ateş-zebân Fuzûlî merhûm tarafından nazmen hikâyeye ve tasavvur edilmiş ve müşâhir-i edibbâ-yı asrdan atufetlü Ekrem Bey hazretleri ma’rifetiyle tiyatro haline kalb olunmuşdur.*

Bu oyunda hissiyât-ı âşikânenin netice-i fâciası aşk-ı hakîkatın fazîlet-i sermediyesi müesser ve ibret-âmiz bir sûretde gösterilmiş ve eser zâten müşarünileyhe münâsib olmak üzere gâyet latif bir zeminde yazılmış olduğundan leyle-i mezkûrede tiyatroyu teşrîf edecek ma’arif-perverânın memnun olacakları bi-iştibahdır.”

حکومت قارشوسنده وانغ تيارووه
اجراي لبيات ايتكده اولان قوبوق حسن
افنديك قوميايئسي طرفندن بو هفته طرفندن
آيتده ذكر اولان لبيات موقع قاشايه
وضع ايده چكي اعلان اولور:
صال كوني افشاي بني چهارشنبه
كجهسي

باريسكي صال كوني افشاي داره
حکومت قارشوسنده وانغ تيارووه وضع
معه تماشا ايده چكي بالاده اعلان اولان
« لایلا ایله مجنون » نام ملی فاجعه شاعر

روزه
بروز خانم سلامت
المان غفریتری
درام قومی ۵ پرده ایکی طبلو
بئشه کونی افندی جمه کجهسی
کولطایان افنديک منغده
شده قیظم شرقلی اوچون
رده
جمه کونی افندی بازار کجهسی
مدرسه کونک کولطه دور عالم
۱۶ پرده

آتش زبان فتولی مرحوم طرفندن اتمسا
حکایه ونصیر ایداش ومشاهیر ادبی
عصردن عیونلاری اکریم پت افندی حضرت
نثری معرقله تیارو حاله قلب اولغشدره
پروا یونده حسیات باشقالت کتیل
فاجعهسی عشق حقیقک بئشلیق مره بیهیسی
مؤثر وهول ایدر ر مشورنده کومشاش
واتر ذاتا بئشده هیهه سلسله اوبوق اوزده
غایت لایق سینه ایش اولدینسندن
ایله مذکورده تیاروی حضرت ایله حکن
مدرسه ورانک برده ایدر حقیقک ایله ایدر.

Bursa 144. Nüsha s.7 süt1-2 Bursa 145.Nüsha s.7 süt1-2

SONUÇ

Sonuç olarak yukarda izah edilmeye çalışılan konularla birlikte Bursa gazetesindeki tiyatro haberleri de dikkate alındığında Pay-i taht İstanbul'da Tanzimat Fermanı ile yavaş yavaş yerleşmeye başlayan Batı tarzı tiyatronun vücut bulduğu ilk kentlerden biri Bursa'dır. Elbette ki kentin bu fırsatı yakalamasının yegâne sebebi Ahmet Vefik Paşa gibi bir aydının Hüdavendigâr vilayeti valiliğine atanmış olmasıdır. Bursa'ya gelişiyle birlikte tiyatro ve tiyatro seyircisinin gelişimi için görevinden azledilmeyi dahi göze alan bu aydın, Türk tiyatrosuna büyük katkılarda bulunmuş, sanata ve sanatçıya sahip çıkarak kısa bir süre de olsa Bursa'da tiyatroyu yaşatmıştır. İstanbul'dan gelen topluluklara kucak açarak Bursalıların modern tiyatro ile tanışmasını sağlamıştır. Bursa gazetesindeki haberlerle Fasulyacıyan ve tiyatro topluluğunun Bursa'da bulunduğu tarihler örtüşmektedir. Muhtemeldir ki bahsi geçen oyunlarda yer alan oyuncuların bir kısmı onlardandır. Bu haberlerde dikkat çeken hususiyetlerden biri, oyunlarda müslüman Türk oyuncuların da yer almasıdır. İkinci haberde Osmanlı Dram Tiyatrosu'ndaki Müslüman oyuncuların oldukça beğenildiği belirtilmektedir. Haberlerde dikkat çeken oyunlardan biri de Seksen Günde *Devr-i Âlem*'dir. İlanda bu oyunun 16 perde olduğu vurgulanmıştır. Oyunun süresi hakkında bir malumat yoktur. Fakat ne kadar sürdüğü merak uyandırmaktadır. Haberlere konu olan on bir oyun:

Altun İfritleri

Lâdâm Okamliya(?)

Salıncak Cezâsı (Gülünçlü oyun)

Hayırlı Nasihat

Cinli Kızı yâhud Rüyâ (operet)

Hindiyâ (opere)t

Deniz Korsanları

Elmas İfritleri (dram, komedi 5 perde 2 tablo)

Penbe Kız (şarkılı oyun 2 perde)

Seksen Günde Devr-i Âlem (16 perde)

Laylâ ile Mecnûn

adlarını taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- “Ahmed Vefik Paşa”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 1, MEB.
- 1927 Bursa Vilayeti salnamesi (1927), Vilayet Matbaası, Bursa.
- AKYÜZ, Kenan, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, Mas Matbaacılık ve Aksesuarları, Ankara, 1982 (IV. Baskı)
- ALPMAN, Hafî Kadri (Hazırlayan); Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.
- AND, Metin, "Türkiye'de Moliere", Tiyatro Araştırmaları Dergisi, Sayı 5, s. 49-63, Ankara, 1975.
- AND, Metin, "Duru yazmış Bir Türk Moliere'i", Türk Dili, sayı 228, 8 Eylül 1970.
- AND, Metin, Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi, İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2004.
- AND, Metin, Osmanlı Tiyatrosu, Dost Kitabevi, Ankara, Şubat 1999, (II. Baskı)
- Bilâl N., Türk Yazı Devrimi, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1992.
- BİLGA, S. Nahit, "Tanzimat ve Tiyatro", Servet-i Fünun, c.XCII, sayı 2415, 1942, s. 33, 35.
- BORA, Oğuz, "Bursa'da İlk Dergi", Bursa Hâkimiyet, 17 Ocak 1975
- BORA, Oğuz, Feraizcizade Mehmet Şâkir ve Bursa Tiyatrosu, Devlet Tiyatrosu Yayınları, Ankara, 1987.
- Bursa gazetesi 1-150. Nüshalar (1890-1893), Matbaa-i Emrî Bursa.
- Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, Bizim Büro Basım yayını Dağıtım San. Tic. Ltd. Şti., Ankara, 2000.
- DUMAN Hasan (2000), Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri 1828-1928, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri, "Bizim Tiyatro Binalarımız", Cumhuriyet Gazetesi, 12 Kasım 1950, s. 4.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, Son Asır Türk Şairleri, MEB Yayınları, İstanbul, 1970.
- KAPLANOĞLU Raif (2006), Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'te Bursa (1876-1926), Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul.
- KAPLANOĞLU Raif (2008), Bursa'nın Alâmet-i Fârikaları, Bursa Araştırmaları Vakfı, Ankara.
- Mülâzım Abdülkadir (2008), Bursa Tarihî Kılavuzu, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul.
- OKAY, Orhan, Servet-i Fünûn Şiiri, (Yayınevi yok), Erzurum, 1988.

- ÖZÖN, Mustafa Nihat, Metinlerle Muâsır Türk Edebiyatı Tarihi, Devlet Matbaası, I. Cilt, İstanbul, 1930.
- ÖZTAHTALI, İbrahim İmran (2010), Bursalı Murad Emrî ve Divanı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış doktora tezi), Ankara.
- ÖZTAHTALI, İbrahim İmran (2012), Bursa'nın İlk Gazetecisi Murad Emrî ve Bursa Gazetesi TÜBAR (Türklük Bilimi Araştırmaları) Dergisi, Journal of Turkology Research, 31. Sayı - Bahar 2012, s.223-237.
- SEVENGİL, Refik Ahmet, (1934) Türk Tiyatrosu Tarihi, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul.
- SEVÜK, İsmail Habip, Edebi Yeniliğimiz, Remzi Kitabevi, 3. basım, İstanbul.
- SOLOK, Cevdet Kudret, (1933) *"Türk Tiyatrosunun Devirlere Taksimi"*, Varlık, s. 133.
- ŞİNASI, Şair Evlenmesi, (Hazırlayan: Şemsettin KUTLU), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999 (4. basım)
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, (1988) 19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, (7. Baskı)
- TEKEREK, Nurhan (2010), Geçmişten Geleceğe, Oyundan Seyirciye, UÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Sahne Sanatları Bölümü Yayınları, Yayın no:1, Bursa.
- TUNCEL, Prof. Bedrettin, 1965, *"Vefik Paşa Tiyatrosu"*, Cumhuriyet Gazetesi, 29.09.1957, s.3 Yayınları, İstanbul.

BURSA BALKAN GÖÇMENLERİ AĞIZLARINDA İSİM İŞLETME EKLERİ*

*Mustafa ULUOCAK***

*Şükrü BAŞTÜRK****

*Erol OGUR*****

*Süleyman EROĞLU******

*Hatice ŞAHİN******

ÖZET

Anadolu'da göçmen iskânının önemli merkezlerinden biri olan Bursa, 18. Yüzyıldan başlayarak 20. Yüzyılın sonlarına kadar farklı coğrafyalardan pek çok göç almış ve buna bağlı olarak da Bursa'da yeni yerleşim birimleri kurulmuştur. Bursa'ya gelen göçmenler, başta il merkezi olmak üzere İnegöl, İznik, Gemlik, Karacabey, Mudanya, Mustafakemalpaşa, Orhangazi ve Yenişehir ilçelerine yerleştirilmişlerdir. Bursa yöresine gelen göçmenler kültürel zenginliklerini de

* Uludağ Üniversitesi UAP(F)-2010/54 "Bursa Balkan Göçmenleri Ağızlarının Derlenip İncelenmesi" adlı proje kapsamındaki çalışmalardan üretilmiştir. 27-29 Ekim 2011 tarihlerinde Trakya Üniversitesi tarafından düzenlenen IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayında sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,
muluocak@uludag.edu.tr

*** Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,
basturk@uludag.edu.tr

**** Yard. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,
ogur@uludag.edu.tr

***** Yard. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,
seroglu@uludag.edu.tr

***** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
hatices@uludag.edu.tr

beraberinde getirmişlerdir. Bu kültürel zenginliklerin başında da dil gelmektedir. Bu açıdan Bursa, yerlisiyle göçmeniyle zengin bir ağız çeşitliliğine sahiptir. Bursa'nın yerli ağızlarının derlenip incelenmesi daha önce tarafımızdan yapılmış olmasına rağmen Bursa ağızlarıyla ilgili çalışmalar ancak Bursa göçmen ağızlarının da buna dahil edilmesiyle tamamlanmış olacaktır. Bu incelemenin ilk adımı olarak "Bursa Balkan Göçmenleri Ağızlarının Derlenip İncelenmesi" adlı proje kapsamında derleme ve çözümleme çalışmaları yapılmıştır. Bu bildiri Bursa Balkan göçmenleri ağızlarındaki isim işletme ekleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağızları, Bursa Balkan Göçmenleri, Ad İşletimi.

ABSTRACT

Noun Inflection Suffixes in the Dialects of Bursa Balkan Immigrants

Bursa, which is one of the important centers of the immigrant settlement in Anatolia, let in a lot of immigrants from different geographies starting from the 18th century until the end of the 20th century and, depending on this, new settlement units started to be established in Bursa. Immigrants coming to Bursa were settled primarily in the city center and in the districts of Inegol, İznik, Gemlik, Karacabey, Mudanya, Mustafakemalpaşa, Orhangazi and Yenisehir. Immigrants coming to the vicinity of Bursa brought along their cultural riches, too. In the lead of these cultural riches comes language. From this perspective, Bursa with its local people and immigrants has a range of accents. This article aims to reveal the nature of noun inflections in the accents of Bursa Balkan immigrants.

Key Words: Turkey Turkish accents, Bursa Balkan immigrants, noun inflection.

Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlardaki savaşlarda yenilip toprak kaybetmeye başlamasıyla Anadolu'ya doğru göçler de başlamıştır. Bu göçler öncelikle savaş alanlarına yakın işgal edilmemiş yerlere doğruyken daha sonra en güvenli yer olarak görülen iç bölgelere doğru yönelmiştir. Bu güvenli bölgelerin başında da hiç şüphesiz Anadolu toprakları görülmüştür. Balkanlardan gelen göçmenler son yerleşme alanı olarak da Anadolu'ya akın etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu çeşitli coğrafyalardan gelen Türk, Müslüman hatta gayri Müslimleri şefkatle karşılayarak onları barındırmaya, iskân etmeye seferber olmuştur. Gelen bu göçmenler iskân politikası gereği 93 Harbine kadar imparatorluğun Avrupa topraklarına yerleştirilirken bu tarihten sonra göçmenlerin Anadolu'ya yerleştirilmelerine öncelik verilmiştir. Bunun sebebi Anadolu'nun son sığınak olarak görülmesi ve Türk İslam nüfusunun yoğunlaştırılması politikasıdır. Osmanlı imparatorluğu

döneminde başlayan bu göçler Türkiye Cumhuriyeti döneminde de devam etmiştir.

Anadolu'da göçmen iskânının yapıldığı en önemli merkezlerden biri de Bursa'dır. Kafkaslar ve özellikle Balkanlar başta olmak üzere hemen her yerden Bursa'ya göçmenler yerleştirilmiştir. Bu göçler genel olarak altı ana tarihte toplanabilir:

1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası göçler.
2. 1912-1913 Balkan Savaşları ve sonrası göçler.
3. 1923-1929 Mübadele göçleri.
4. 1950-1951 göçleri.
5. 1968-1978 göçleri.
6. 1989-1990 göçü.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Rusya'nın Türk ve Müslüman nüfusa yönelik etnik temizleme hareketine girişmesiyle, Rumeli ve Kafkaslardan öncekilerle mukayese edilemeyecek kadar büyük bir göç dalgası yaşanmıştır (İpek 1994: 14). Bu savaşlarda 1,5 milyon kadar göçmen Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır (Karpat 2002: 118).

1912-1913 Balkan Savaşları ve sonrasında, Bulgar orduları ve onlara yardım eden Bulgar komiteleri Trakya ve Makedonya'da katliamlar yapmışlardır. Bu sistematik katliamlar sonucunda yüz binlerce göçmen canlarını kurtarabilmek için Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır. Balkan Savaşı göçmenlerinin kesin sayısı hakkında bilgi yoktur (Selimoğlu 2009: 128).

1923-1929 yılları arasında, Batı Trakya dışında Yunanistan'dan Müslüman göçmenler gelmişlerdir. Bu göçmenlere mübadil denmektedir (Selimoğlu 2009: 197).

1950-1951 göçlerinde, Cumhuriyet Dönemi'nde Bulgaristan'dan Türkiye'ye yapılan en yoğun göç yaşanmıştır. Bulgaristan 10 Ağustos 1950 tarihinde, 1925 tarihindeki Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi'ne dayanarak iki yüz elli bin kişinin Türkiye'ye gönderileceğini ve bunların üç ay içinde kabul edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu tarihte 154.393 göçmen bütün paralarını, malını ve hayvanlarını bırakarak Türkiye'ye gelmiştir.

1968-1978 göçlerinde, 1951 yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin bir çoğunun ailesi gelememiş ve birçok aile parçalanmış olduğundan 1968'de imzalanan Türkiye-Bulgaristan Yakın Akraba Göçü Anlaşması'yla parçalanmış ailelerin birleşmesi sağlanmıştır (Selimoğlu 2009: 199).

1989-1990 göçü de 1970 yılından itibaren Bulgaristan'daki Komünist rejimin Bulgarlaştırma politikaları sonucunda yaşanmıştır (Selimoğlu 2009: 200).

Yukarıda başlıca altı döneme ayırabileceğimiz ve 18. Yüzyıldan başlayarak 20. Yüzyılın sonlarına kadar devam eden bu süreçte, farklı Balkan coğrafyalarından pek çok göç almış şehirlerin başında Bursa gelmektedir. Bursa'da başta merkez olmak üzere çeşitli ilçelerde çok sayıda göçmen köyü ve mahallesi oluşturulmuştur. Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla 185 göçmen köyü ya da mahallesi bulunmaktadır (Demirel 2008: 45). Bu yerleşim yerlerinin yüzden fazlası Rumeli göçmenleridir. Bursa'ya gelen göçmenler, başta il merkezi olmak üzere İnegöl, İznik, Gemlik, Karacabey, Mudanya, Mustafakemalpaşa, Orhangazi ve Yenişehir ilçelerine ve köylerine yerleştirilmişlerdir.

Bursa yöresine gelen bu göçmenler kültürel zenginliklerini de beraberinde getirmişlerdir. Bu kültürel zenginliklerin başında tabii ki dil gelmektedir. Bu açıdan Bursa, yerlisiyle göçmeniyle zengin bir ağız çeşitliliğine sahiptir. Bursa'nın yerli ağızlarının derlenip incelenmesiyle ilgili çalışmalar daha önce tarafımızdan yapılmış olmasına rağmen Bursa ağızlarıyla ilgili çalışmalar ancak Bursa göçmen ağızlarının da buna dahil edilmesiyle tamamlanmış olacaktır.

Bu kapsamda 2010 yılında Uludağ Üniversitesi destekli "Bursa Balkan Göçmenleri Ağızlarının Derlenip İncelenmesi" adlı proje kapsamında ağırlıklı olarak köylerden olmak üzere 115 yerleşim yerinden 163 ses kaydı derlenmiştir. Çalışmamızda derlenen ve çözümlenen bu kayıtlardan hareketle Bursa Balkan göçmenleri ağızlarındaki isim işletme ekleri üzerinde durulacaktır.

ÇOKLUK EKİ +lAr, +nAr, +lĀ, +nĀ

Bursa göçmen ağızlarında çokluk eki, yazı dilimizdeki gibi +lAr şekliyle kullanılmakla beraber bazı ses olayları sonucu bu ekin +nAr, +lĀ, +nĀ şekilleri de görülmektedir.

Çokluk ekindeki l ünsüzü, birçok örnekte korunmuştur.

mandalar, küpler (Sultaniye-İnegöl); çeltikler (Fındıklı- Orhangazi), isanları (Camandar-Mustafakemalpaşa); zeytinleri (Drazali-İznik).

Birçok örnekte çokluk ekindeki r sesinin kendisinden önceki ünlüyü uzatarak düşüme uğratdığı görülür.

kōlülē<köylüler (Camandar-Mustafakemalpaşa); şēlē<şeyler (Nüzhetiye-Kestel), dünürçülē<dünürçüler (Osmaniye-Mustafakemalpaşa).

Çokluk ekindeki l ünsüzü genellikle ilerleyici benzeşme sonucu n sesine dönüşür.

zittinnē<zeytinler (Drazali-İznik); ónnar<onlar (Sultaniye-İnegöl); bunnar<bunlar (Fındıklı-Orhangazi); zamannar<zamanlar, onnā<onlar (Nüşhetiye-Kestel); ónnāla<onlarla (Orhaniye-İznik); ayvannā<hayvanlar (Aliseydi-Mustafakemalpaşa); yılannar<yılanlar (Orhaniye-Mudanya); adamnā<adamlar (Nüzhetiye-Kestel).

1. teklik kişi iyelik ekinden önce gelen çokluk ekindeki r sesi düşmüş ve ünlü uzamıştır.

benim olluklāmı<oluklarımı, ayaklāmın<ayaklarımın (Aliseydi-Mustafakemalpaşa).

Bursa göçmen ağızlarında tespit ettiğimiz bazı örneklerde +gil ekinin işlevini yüklenen -in, -il, +ilin eklerinin çokluk eki işleviyle, aile anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bazı Anadolu ağızlarında ve Edirne ili ağızlarında da aynı kullanım vardır. (Ersöz 2008: 369; Kalay 1998: 63)

bubamini (Süleymaniye-Yenişehir); dedemini (Fındıklı-Orhangazi), dedemil (Nüzhetiye-Kestel); dedemilin (Osmaniye-Mustafakemalpaşa), anneminin (Çavuşköy-Mustafakemalpaşa).

İYELİK EKLERİ

1. Teklik Kişi İyelik Eki +(I)m

1. teklik kişi iyelik ekinin Bursa göçmen ağızlarında kullanımı yazı diliyle paralellik gösterir. Ekin yardımcı ünlüsü ünlü uyumlarına uyar.

ābeyim<ağabeyim (Kurtul-Gemlik); āhetlīm<ahiretliğim (Kocakonak-İnegöl); gülüm (Sultaniye-İnegöl); çocūm<çocuğum (Lütfiye-Kestel); evlēm<evlerim (Aliseydi-Mustafakemalpaşa).

1. teklik kişi iyelik eki bir örnekte +(I)n şeklinde kullanılmıştır.

Kardeşların<kardeşlerim (Sultaniye-İnegöl).

2. Teklik Kişi İyelik Eki +(I)n

2. teklik kişi iyelik eki yazı diliyle paralellik göstermekle birlikte bazı ses olayları neticesinde farklı kullanımlar da sergilemektedir.

kardaşın<kardeşin (Camandar-Mustafakemalpaşa); āyilen<ailen (Nüzhetiye-Kestel); kızını (Nüzhetiye-Kestel); canın (Reşadiye-Yenişehir); hānen (Fındıklı-Orhangazi); patatisini (Soğukdere-İnegöl); elbisen (Orhaniye-İznik).

Sonu n ile biten kelimelere 2. teklik kişi iyelik eki eklendiğinde ses tekrarından dolayı kelime kökündeki n sesi ile beraber iyelik ekinin yardımcı ünlüsü düşmektedir.

senin yāndan<yanından (Osmaniye-Mustafakemalpaşa).

-Dlk sıfat-fiil ekinden sonra, 2. teklik kişi iyelik eki geldiğinde -Dlk ekindeki k sesi ötümlüleşerek düşer ve iyelik ekinin yardımcı ünlüsüyle -Dlk ekinin ünlüsü kaynaşarak uzar.

dedinden<dediğinden (Aliseydi-Mustafakemalpaşa); gittin<gittiğin (Nüzhetiye-Kestel)

3. Teklik Kişi İyelik Eki +(s)I

3. teklik kişi iyelik eki, yazı diliyle paralellik göstermekle birlikte bazı ses olayları neticesinde farklı kullanımlar da sergilemektedir.

kurusu (Soğukdere-İnegöl); bobası (Kurtul-Gemlik); böberini (Soğukdere-İnegöl); âylesi<ailesi (Sultaniye -İnegöl); samanı (İznik-Drazali).

Sonu k sesi ile biten kelimelere 3. teklik kişi iyelik eki eklendiğinde k sesi ötümlüleşerek düşüme uğrar. 3. teklik kişi iyelik eki düşen k sesinin öncesindeki ünlü ile kaynaşır ve uzar. Böylece k sesinden önceki ünlü iyelik eki işlevini de yüklenir.

çöre<çöreği (Camandar-Mustafakemalpaşa); ekmekli<ekmekliği (Gölkıyı-Karacabey); yaptı<yaptığı (Reşadiye-Yenişehir); elek ekmē<elek ekmeği (Fındıklı-Orhangazi), kepē<kepeği (Orhaniye-Mudanya); hepsicini, ayaklı<ayaklığı (Orhaniye-İznik), istedi<istediği (Çamlıca-Karacabey).

Sonu ğ ve y sesi ile biten kelimelerde 3. teklik kişi iyelik eki +I olması gerekirken bu seslerin düşmesiyle beraber ek +sI şeklinde kullanılmıştır.

yāsı<yağı(Orhaniye-İznik); yāsını<yağını (Drazali-İznik); şēsi<şeyi (Fındıklı-Orhangazi; Osmaniye-Kemalpaşa); orhāniye kūsü<orhaniye köyü (Orhaniye-Mudanya).

3. teklik kişi iyelik eki ünsüzle biten kelimelerde +I, ünlü ile biten kelimelerde ise +sI biçiminde eklenmektedir. Ancak bazı örneklerde bu ekin ünsüzle biten kelimelere de +sI şeklinde eklendiği görülür.

bu yansı (Fındıklı-Orhangazi); evelsi (Kocakonak-İnegöl).

Bazı örneklerde 3. teklik kişi iyelik ekine durum eki eklendiğinde vurgusuz orta hecedeki iyelik eki düşüme uğramıştır.

ēlne<eline (Fındıklı-Orhangazi, Osmaniye-Kemalpaşa); yānna<yanına (Fındıklı-Orhangazi); yānda<yanında (Orhaniye-İznik), avırın önde<ahırın yanında (Ortasarıbey-Karacabey); ālem yānda<alem yanında (Çavuşköy-Mustafakemalpaşa).

1. Çokluk Kişi İyelik Eki +(I)mIz, +(I)mIs

1. çokluk kişi iyelik eki yazı diliyle paralellik göstermektedir. bubamız (Kocakonak-İnegöl); dēdemis (Fındıklı-Orhangazi).

Sonu k sesi ile biten kelimelere 1. çokluk kişi iyelik eki eklendiğinde k sesi ötümlüleşerek düşüme uğrar. 1. çokluk kişi iyelik ekinin yardımcı ünlüsü, düşen k sesinin öncesindeki aslı ünlü ile kaynaşır ve uzar.

ekmēmiz<ekmeğimiz (Soğukdere-İnegöl); küçümüz<küçüğümüz (Sultaniye-İnegöl); çocuklümüzda (Drazali-İznik); yidimiz<yediğimiz (Süleymaniye-Yenişehir).

2. Çokluk Kişi İyelik Eki +(I)nIz

2. çokluk kişi iyelik eki, sonu k ünsüzüyle biten kelimelere eklendiğinde k ünsüzü ötümlüleşerek düşer. Sonra k sesinin öncesindeki aslı ünlü ile iyelik ekinin yardımcı ünlüsü kaynaşarak uzar.

köşecēzine<sizin köşeçeğinize (Drazali-İznik).

3. Çokluk Kişi İyelik Eki +lā, +lArI, +nā, +nArI

3. çokluk iyelik ekinin kullanımı yazı diliyle paralellik göstermekle birlikte bazı ses olayları neticesinde farklı kullanımlar da göstermektedir.

yüzbaşları (Gemlik-Kurtul); kabakları (Drazali-İznik); tarihleri (Hürriyet-Karacabey); bunnarın isimneri (Camandar-Mustafakemalpaşa); kēndi isannarı<kendi insanları (Gölkıyı-Karacabey); yānnarına (Karaman Mahallesi).

3. çokluk kişi iyelik ekine durum ekleri eklendiğinde ekin I ünlüsünün düştüğü görülmektedir.

ferecelerni<ferecelerini (Fındıklı-Orhangazi); büyüklerni<büyüklerini (Osmaniye-Mustafakemalpaşa); alaflarnı<alaflarını (Kocakonak-İnegöl).

3. çokluk kişi iyelik +lArI ekindeki r sesinin düşmesi sonucu ekin +A ünlüsü +I ünlüsü ile kaynaşarak uzar.

çamırlānı<çamurlarını (Aliseydi-Mustafakemalpaşa); isimnēni<isimlerini, (Soğukdere-İnegöl); yemnēni<yemlerini (Camandar-Mustafakemalpaşa); atlānı<adlarını (Orhaniye-İznik); üstlēnde<üstlerini (Orhaniye-Mudanya).

DURUM EKLERİ

TAMLAYAN DURUM EKİ +(n)In

Tamlayan durum eki yazı diliyle paralellik göstermekle birlikte bazı ses olayları neticesinde farklı kullanımlar da sergilemektedir.

ekinnerin içine (Lütfiye-Kestel); gökkün yüzüne (Fındıklı-Orhangazi); ācın dibine (Kurtul-Gemlik).

Sonu k sesi ile biten kelimelere tamlayan eki geldiğinde k sesi ötümlüleşerek düşer ve tamlayan ekinin ünlüsü k sesinden önceki ünlüyle

kaynaşır ve bu ünlü uzar. Bu birleşme bazen kalın ünlüde olması gerekirken ince ünlüde de olabilir.

odunnān<odunların (Çavuşköy-Mustafakemalpaşa) tabān içine<ekmeğin içine (Orhaniye-İznik); ekmēn mayası<ekmeğin (Soğukdere-İnegöl); mayaladın gibi <mayaladığın gibi (Sultaniye-İnegöl); ocaklın içine<ocaklığın (Drazali-İznik).

1. kişi zamirlerinde tamlayan eki +Im olarak kullanılırken bir örnekte +In şeklinde kullanılmıştır.

bizin örda<bizim (Camandar-Mustafakemalpaşa).

Ünlü ile biten kelimelerde tamlayan ekinin yardımcı ünsüzü n olarak kullanılırken bir örnekte y şeklinde kullanılmıştır.

avluyun<avlunun (Kocakonak-İnegöl).

Tamlayan eki r ve k sesiyle biten kelimelere eklendiğinde bu seslerin düşmesiyle tamlayan ekinin ünlüsü, düşen sestem önceki ünlüyle kaynaşır ve uzar.

onnān dēdeleri <onların dedeleri, sokān yolunu<sokağın yolunu (Fındıklı-Organgazi); keşkēn<keşkeğin (Orhaniye-Mudanya).

Bir örnekte, tamlayan ekinde yan yana bulunan benzer ya da eş hecelerden birinin düşmesi sonucunda hece düşmesine rastlanmıştır.

ōnçine<< onun içine (Drazali-İznik).

BELİRTME DURUM EKİ +(y)I, +(n)I

Belirtme durum eki Bursa göçmen ağızlarında standart dildeki biçimiyle kullanılmakla birlikte bazı ses olaylarına bağlı olarak farklı kullanımlara da rastlanmıştır.

Ceppeyi (Kurtul-Gemlik); duzunu<tuzunu (Kocakonak-İnegöl); munu<bunu (Camandar-Mustafakemalpaşa); güşü<gücü (Nüzhetiye-Kestel).

Kelime sonundaki r ve ötümlüleşen k sesinin düşmesiyle belirtme durum ekinin ünlüsü, düşen sestem önceki ünlüyle kaynaşmış ve uzamıştır. Böylece kelimenin son ünlüsü ā, ē, ī, î şeklinde belirtme durum eki işleviyle de kullanılmıştır.

sandī<sandığı (Aliseydi-Mustafakemalpaşa); ekmē<ekmeği (Sultaniye-İnegöl; Kocakonak-İnegöl); topṛā<toprağı (Karaman Mahallesi-Saffet Şen); īşimī<ekşimiği (Kocakonak-İnegöl, Orhaniye-İznik); (Sultaniye-İnegöl); keşkē<keşkeği (Orhaniye-Mudanya).

Bazı örneklerde belirtme durum ekinin yönelme durum eki işleviyle kullanıldığı görülmüştür.

ūredidi bizi<bize (Soğukdere-İnegöl); küfeleri<küfelere zeytin toplarlardı (Drazali-İznik).

Bir örnekte iyelik ekinden sonra gelen belirtme durum eki düşmüş ve iyelik n'si belirtme durum eki göreviyle kullanılmıştır.

ēpsin<hepsini (Bahariye-Mustafakemalpaşa).

YÖNELME DURUM EKİ +(y)A

Yönelme durum eki, yazı diliyle paralellik göstermekle birlikte bazı ses olayları neticesinde farklı kullanımları da tespit edilmiştir.

dünyeye<dünyaya, mâleye<mahalleye, sâma<sağıma (Kocakonak-İnegöl); âbeyme<ağabeyime (Kurtul-Gemlik).

Yönelme durum eki genel olarak büyük ünlü uyumuna uygun kullanılırken bazı örneklerde uyumsuzdur.

bureya<buraya (Camandar-Mustafakemalpaşa); orē< oraya (Aliseydi-Mustafakemalpaşa); burē<buraya (Gölkıyı-Karacabey;Orhaniye-İznik).

Yönelme durum eki, sonu k sesi ile biten kelimelere eklendiğinde k sesi ötümlüleşerek düşer. Yönelme durum eki, eklendiği kelimenin son ünlüsüyle kaynaşır ve uzar. Bunun sonucunda kelimenin son ünlüsü ā, ē şeklinde yönelme durum eki işleviyle kullanılır. Aynı durum sonu ünlüyle biten kelimelerde kaynaştırma ünsüzü y'nin düşmesiyle de görülür.

almā<almaya (Kurtul-Gemlik); çolā çocā<çoluğa çocuğa (Drazali-İznik); sandā<sandığa (Karaman Mahallesi.-Saffet Şen); ekmē<ekmeye (Orhaniye-Mudanya); yapmā<yapmaya (Gölkıyı-Karacabey); basmā ayaklık<basmaya ayaklık (Orhaniye-İznik); olmamā<olmamaya (Ortasarıbey-Karacabey).

Bir örnekte yönelme durum eki düşüme uğramış ve yönelme işlevini kelimenin uzayan son ünlüsüyle y yardımcı ünsüzü üstlenmiştir.

burēy<buraya (Gölkıyı-Karacabey)

Bazı örneklerde de yönelme durum eki, bulunma durum eki işleviyle kullanılmıştır.

ülen namazları kıldine<kıldığında bī çıkım çıkālādı (Sultaniye-İnegöl); yımīta da kīdnna<kırdığında çok iyi olur (Lütfiye-Kestel); Kızlā gelecek olduyna<olduğunda yapverin (Sultaniye-İnegöl); burē gēldine<geldiğinde pek içmez (Osmaniye-Mustafakemalpaşa).

Yönelme durum ekinin yalın durumu olarak da işlev gördüğü tespit edilmiştir.

ufakmış açlara<ufakmış ağaçlar (Fındıklı-Orhangazi).

Yönelme durum eki belirtme durum eki işleviyle de kullanılmıştır.

annelerimiz böle bunnara<bunları ürenin dēdilē (Kocakonak-İnegöl).

Yönelme durum eki bulunma durum eki işleviyle kullanılmıştır.
nerē istēsen giyēsın<nerede istersen giyersin, yīsın koca kışa<yersin
koca kıšta (Orhaniye-İznik).

Yönelme durum eki çıkma durum eki işleviyle kullanılmıştır.
lokantanın yemeklēne<yemeklerinden bıktık (Camandar-
Kemalpaşa); geldine<geldiğimizde (Orhaniye-İznik).

Yönelme durum eki yalın durumu işleviyle kullanılmıştır.
sirasına gēldi mi<sırası gēldi mi (Orhaniye-İznik)

BULUNMA DURUM EKİ +DA

Bu ek genel olarak yazı diliyle paralellik göstermektedir.

borda<burda (Camandar-Mustafakemalpaşa), dāda<dağda
(Camandar-Mustafakemalpaşa, Osmaniye-Mustafakemalpaşa); ateşte
(Lütfiye-Kestel); kašta (Nüzhetiye-Kestel); ōrda (Fındıklı-Orhangazi).

Bulunma durum ekinin ünsüz uyumuna uymadığı örnekler de mevcuttur.

işde (Orhaniye-İznik)

Bulunma durum ekinin yönelme durum eki işleviyle kullanımı da
tespit edilmiştir.

farkında<farkına varmassın (Hürriyet-Karacabey).

ÇIKMA DURUM EKİ +DAn

Çıkma durum yazı diline paralel bir kullanım özelliğine sahiptir.

gemnikten, sōnadan (Kurtul-Gemlik); çatırıktan (Aliseydi-
Mustafakemalpaşa); ōrdan, ōtlardan (Camandar-Mustafakemalpaşa);
kouktan (Fındıklı-Orhangazi).

ARAÇ DURUM EKİ +In, +(I)lA, +(y)lA, +(n)nA, +(I)lAn, +(I)nAn

Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan araç durum eki +In, Bursa
göçmen ağızlarında yazı dilinde olduğu gibi kalıplaşmış bazı örneklerde
kendini göstermektedir. Bu ağızda araç durumunu karşılamak için ile
edatının ekleşmiş biçimi +(I)lA ve onun genişletilmiş biçimi +(I)lAn ile
ilerleyici benzeşmeyle oluşmuş +(I)nAn biçimi sık olarak da +(I)nA
kullanılmaktadır. Ek kalınlık-incelik uyumuna uymakla birlikte l sesinin
incelticilik özelliğinden dolayı bu uyuma girmeyen örneklerle sıkça
karşılaşılmaktadır.

+(I)n

sabāhın (Kurtul-Gemlik).

+(I)lA

bıçakla (Sultaniye-İnegöl); sītla<sırtla (Fındıklı-Orhangazi).

Bazı örneklerde ünlü ile biten kelimelere eklenen araç ekinin y ünsüzü eklendiği kelimenin son ünlüsünü uzatarak düşer.

boyēle<boyayla (Reşadiye-Yenişehir); onbaşıla<onbaşıyla (Kurtul-Gemlik).

+(y)lA, arabeyle (Kocakonak-İnegöl); mistafayla (Kurtul-Gemlik); çendeyle (Soğukdere-İnegöl); sodeyle (Sultaniye-İnegöl); nēyle (Orhaniye-İznik).

+(T)lAn

öklālan, gütmēlen, suvācılālan, onnālan<< onlar ile+n (Drazali-İznik); Kızlan (Sultaniye-İnegöl); küntlēlen, suvācılālan (Fındıklı-Orhangazi); sırēlen (Camandar-Mustafakemalpaşa); kazannālan<kazanlarla (Orhaniye-Mudanya).

+(T)nA

tōnna< ta onunla, (Kocakonak-İnegöl); çitenne (Drazali-İznik).

+(n)nA

zırāt banḲasının yardımınna<yardımyla (Hürriyet-Karacabey); öküz arabalarınna<arabalarıyla (Kurtul-Gemlik, İnkaya-Karacabey); ortancasınna<ortancasıyla (Kocakonak-İnegöl).

+(T)nAn

arabasınnan (Soğukdere-İnegöl); ādınnan (Fındıklı-Orhangazi); tütünnen (Karaman Mahallesi); ōnnan (Orhaniye-İznik); ōretmennen (Çeşnigir-Karacabey); süvennen (Gölkıyı-Karacabey).

EŞİTLİK DURUM +CA

Türkiye Türkçesinde eşitlik durum eki +CA kalıplaşarak zarf göreviyle kullanılmaktadır. Bursa göçmen ağızlarında da bu ek aynı işlevde kullanılmakla birlikte birkaç örnekte bu ekin yapım eki işleviyle kalıplaştığı görülür.

evelce<evvelce, güzelce, büyüdükçe ortancasınna (Kocakonak-İnegöl); icene<iyicene (Sultaniye-İnegöl); güzēlcene (Orhaniye-Mudanya); yannışçaçık (Drazali-İznik) ōrtanca (Osmaniye-Mustafakemalpaşa); ayrıcana (Reşadiye-Yenişehir).

YÖN GÖSTERME DURUM EKİ +Ā, +ArI, +rA

Bu ek Türk dili tarihinde +GARU ve +rA biçiminde kullanılan ve daha sonra yerini doğru edatına bırakan ekin özellikleri Bursa göçmen ağızlarında kalıplaşmış bazı örneklerde korunmakta ve işlek olarak doğru edatıyla karşılanmaktadır.

öte dōru (Sultaniye-İnegöl); üst başına dōru (Aliseydi-Mustafakemalpaşa); içeri, üzerinden (Drazali-İznik); yukarı (Camandar-Mustafakemalpaşa); sōna, ora (Kurtul-Gemlik); sōna (Lütfiye-Kestel).

Bu ekin ses olayları neticesinde +Ā biçiminde kullanımına da rastlanmaktadır.

yukāda durē<yukarıda duruyor (Orhaniye-İznik)

SORU EKİ +mI

Bursa göçmen ağızlarında soru eki +mI şekli yanında ilerleyici benzeşmeyle +nI biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına uymaktadır.

anadın mī (Nüzhetiye-Kestel); geçirilē mi (Aliseydi-Mustafakemalpaşa); ānadın nı (Camandar-Mustafakemalpaşa).

KAYNAKÇA

- DEMİREL, Muammer (2008), "XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İskânı", Editör: DÖRTOK ABACI, Zeynep, Bursa'nın Zenginliği Göçmenler, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- ERSÖZ, Serpil (2008), "Bazı Türkiye Türkçesi Ağızlarında Topluluk/ Aile Adı Yapan Bir Ek: +ēni / +īni" Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/3 Spring 2008, s. 356-377
- İPEK, Nedim (1994), Rumeliden Anadoluya Türk Göçleri (1877-1890), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KALAY, Emin (1998), Edirne İli Ağızları, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARPAT, Kemal H. (2003), Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Rumeliden Anadoluya Türk Göçleri (1877-1890) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Çev: Bahar Tırnakçı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SELİMOĞLU İsmail, "Cumhuriyet Döneminde Bursa'ya Mübadele Sonrası Göçler", Editör: DÖRTOK ABACI, Zeynep, Bursa'nın Zenginliği Göçmenler, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- SELİMOĞLU, İsmail, "Balkan Savaşları ve Göçler", Editör: DÖRTOK ABACI, Zeynep, Bursa'nın Zenginliği Göçmenler, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları.

ANTİK KAYNAKLARA GÖRE BITHYNIA'DAKİ CIVITAS'LAR

*Kamil DOĞANCI**

ÖZET

Antikçağda Anadolu'nun kuzeybatısı Bithynia olarak adlandırılmaktaydı. Kuzeyinde Pontus Euxenius, batısında Hellespontus ve Rhyndakos (=Kocaçay), güneyinde ise Sangarios (=Sakarya) nehirleri bölgenin sınırlarını belirliyordu. Doğu sınırının tam olarak nerede sona erdiğini söylemek oldukça zordur. Antik kaynaklar Bithynia'daki civitas'lar hakkında farklı bilgiler vermektedirler. Yaşlı Plinius Historia Naturalis adlı eserinde Bithynia'da 12 tane civitas olduğunu belirtmekte ve bunları batıdan doğuya doğru şu şekilde sıralamaktadır: Caesarea-Germanice, Apamea, Prusa, Prusias ad Mare, Nikaia, Nikomedia, Prusias ad Hypius, Iuliopolis, Bithynium-Claudiopolis (=Bolu), Creteia-Flaviopolis, Khalkedon ve Byzantium. Eyaletin başkenti Nikomedia idi. Khalkedon ve Byzantium civitas libera (hür ve özgür) statüsündeki kentlerdi. Amasyalı ünlü coğrafyacı Strabon'un eserinde ise Cretia-Flaviopolis, Prusias, Iuliopolis ve Caesarea-Germanice gibi Bithynia civitas'larının isimleri geçmez.

Anahtar Kelimeler: Bithynia, civitas, Strabon, Plinius, Roma imparatorluğu.

ABSTRACT

The Civitates in Bithynia According to the Ancient Sources

North western Anatolia was known as Bithynia in antiquity. At the North Pontus Euxenius, at the west Hellespontus and Rhyndacus (=Kocaçay), on the south Sangarios (=Sakarya) river determine the borders of the region. It is difficult to say

* Öğr. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

exactly where the Eastern boundary is ended. The ancient sources are to give different information about the civitates of Bithynia. In his *Historia Naturalis* the Elder Pliny also stated that there were 12 civitates in Bithynia as follows: Caesarea-Germanice, Apamea, Prusa, Prusias ad Mare, Nicaea, Nikomedia, Prusias ad Hypium, Iuliopolis, Bithynium-Claudiopolis, Creteia-Flaviopolis, Chalcedon and Byzantium. Nicomedeia was the capital of the province. Chalcedon and Byzantium were in the status of free cities. The famous geographer Strabo of Amaseia never mention the names of Cretia-Flaviopolis, Prusias, Iuliopolis ve Caesarea-Germanice cities in his *Geographika*.

Key Words: Bithynia, civitas, Strabo, Plinius, Roman Empire.

Civitas (çoğ. *civitates*) Cumhuriyet döneminde “Roma Yurttaşları” anlamında kullanılan bir terimken, imparatorluk döneminden itibaren Grekler’deki *polis* sözcüğünün yerine kullanılmaya başlanmıştır.¹ Ancak kelimenin tam anlamı belirsiz olup; devlet, site, vatan, ülke anlamlarına da gelmekteydi. Cicero’ya göre *civitas*, bir birlik halinde örgütlenmiş yurttaşlar topluluğudur ve onların hukuki durumunu ifade eder; diğer bir ifadeyle yurttaşlık anlamına gelir.² Başka bir tanıma göre *civitas*, yurttaşların çoğunluğunun üzerinde ikamet ettiği yerdir.³ Buna göre *civitas*’lar imparatorlukta şehirleri ifade etmektedir. Biz de makalemizde *civitas*’ı bu tanıma uygun olarak kullanacağız. *Civitas*’ların da *polis*’ler gibi kendi *demos*, *ekklesia* ve *boule* gibi meclisleri ve buralarda görevli *magistrat*’ları vardı. Ancak *civitas*’lardaki memuriyet görevlerini sadece zengin vatandaşlar üstlenebiliyordu.⁴ Yaptıkları görevler için hiçbir ücret almıyorlar ve bunun karşılığında ömür boyu kent *boule*’sinin üyesi oluyorlardı.⁵ Eyalet valisine karşı sorumluydular. Roma’ya ödenecek vergi miktarı eksik ise tamamlamak, kamu harcamaları, caddelerin ve suyollarının bakımı, oyunların düzenlenmesi, dini festivallerin organizasyonu vb. gibi pek çok sorumluluk kentteki bu zengin sınıfa yüklenmişti.⁶

Roma *civitas*’larının Yunan *polis*’lerinden temel farkı egemenlik unsuruna sahip olmamalarıydı. *Civitas*’lar kendi meclisleri olan otonom yapıları gibi görünseler de aslında tamamen Roma’nın eyalet valisinin denetimi altında idiler. Roma’nın özellikle M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren

¹ Long, 1875, s. 291.

² “...*quid est enim civitas nisi iuris societas civium?*”(Civitas aynı hukuka tabi yurttaşlar topluluğu değil de nedir?) Cic. *pub.* I.49; Küçük, 2005, s. 22.

³ Küçük, 2005, s. 22.

⁴ Plin. *epist.* X 79; Magie, 1950, s. 641. Prusa kentindeki zengin vatandaşlar için bkz. Magie, 1950, s. 589; Jones, 1978, s. 1 vd.

⁵ Plin. *epist.* X 112-113.

⁶ Magie, 1950, s. 643.

doğudaki Yunan polislerini egemenlik altına almasıyla birlikte *polis*'lerin yerini *civitas*'lar almaya başlamıştır. Her *civitas* ordunun yürüyüşü sırasında ihtiyaçlarının karşılanması, vergilerin toplanması, yolların bakımı ve yapımında önemli rol oynar. Eyaletlerdeki yolların yapım ve onarımı bizzat imparatora karşı sorumlu olan *procurator*'ların yetkisinde olduğundan *civitas*'lar böyle durumlarda *procurator*'lara her türlü yardımı yapmak zorundaydılar.⁷ *Civitas*'lar gerektiğinde Senatus'a yada imparatora sorunlarını iletmek için kentin ileri gelen vatandaşlarından elçiler seçip gönderip sorunlarına çözüm aramışlardır.

Civitas terimini bu şekilde açıklığa kavuşturduktan sonra ele alacağımız Bithynia bölgesinin sınırları, coğrafi durumu ve tarihi hakkında kısa bir giriş yapmanın faydalı olacağını düşünüyorum. Roma öncesi yerleşim yerlerinin tespiti bize Roma dönemi yerleşmeleri hakkında önemli ipuçları verecektir. Ayrıca *civitas* olarak nitelendirilebilecek yerleşmelere de ışık tutacaktır. Bir yerleşime *civitas* denilebilmesi için bazı şartları yerine getirmiş olması gerekiyordu: kentin sorunlarının görüşülüp karara varıldığı meclislere sahip olmak, sikke basmak, tiyatro, agora gibi kamu binalarının bulunması, vb. Bithynia bölgesindeki *civitas*'ları değerlendirirken de antik dönemdeki kriterleri sağlayıp sağlamadıklarına bakacağız.

Bithynia M.Ö. 74 yılında Roma'nın miras yoluyla devraldığı Hellenistik krallıklardan biridir. Kuzeybatı Anadolu'nun dağlık coğrafyasında yer alır. Kuzeyinde Pontus Euxenus (=Karadeniz), batısında Hellespontus⁸ ve Rhyndakos⁹ (=Kocaçay), güneyinde ise Sangarios (=Sakarya) nehri tarafından sınırlandırılmıştır.¹⁰ Doğusunda Paphlagonia, güneyinde Phrygia ve Galatia, batıda ise Mysia bölgeleriyle komşudur. Bithynia topraklarının doğuda tam olarak nerede son bulunduğunu söylemek oldukça güçtür. Kıyı kesiminde Bithynia'nın Herakleia (=Karadeniz Ereğlisi) topraklarına kadar uzanması mümkün görünmemektedir.¹¹ Kabaca ana hatlarını verdiğimiz bu sınırlar dönem dönem değişikliklere uğramıştır. Özellikle yayılcı politikalar izleyen Bithynia kralları bu sınırların çok ötesine geçmişlerdir. Ancak siyasal sınırlar zaman zaman değişmiş olsa da coğrafi olarak yukarıda sınırlarını verdiğimiz bölge Bithynia olarak

⁷ Mitchell, 1993, s. 124 vd.; Magie, 1950, s. 547.

⁸ Strab. XII 3.2.

⁹ Plin. nat. V 142: "... *Horisius et Rhyndacus, ante Lycus vocatus; oritur in stagno Artynia iuxta Miletopolim, recipit Maceston et plerosque alios, Asiam Bithyniamque disternans.*"

¹⁰ Strab. XII 4.1: "*Bithynia doğuda Paphlagonialılar, Mariandialılar Epiktetoslar, kuzeyde Pontus Denizi, batıda Propontis, güneye doğru Mysia ve Phrygia Epiktetos ile sınırlanmıştır.*"

¹¹ Xen. *anab.* VI 4.1; Strab. XII 3.2; IGR III 79.

adlandırılmıştır. Bithynia terimi siyasal değil daha çok coğrafi bir anlam ifade etmektedir.

M.Ö. 3. yüzyılın ortalarında Bithynia kralı Ziaelias tarafından ele geçirilen Cretia (=Gerede) ve Paphlagonia sınır bölgesindeki Bithynium (=Bolu) kentleri Bithynia sınırları içinde idi.¹² I. Prusias (M.Ö. 232-M.Ö.183) Herakleia sınırları içerisindeki Kieros ve Tieion'u Bithynia topraklarına katmıştır.¹³ Ardından Bithynia'nın sınırlarını Rhyndakos Irmağı (Kocaçay) ile Olympos'a (=Uludağ) kadar genişletmiştir.¹⁴ Karadeniz kıyısındaki Herakleia kentinin kültürel açıdan Paphlagonia veya Pontus bölgelerinden birine verilmesi daha uygun olsa da bu kenti farklı bir yere koymak gerekir.

M.Ö. 74 yılında IV. Nikomedes'in krallığını Roma'ya miras bırakmasıyla Bithynia bölgesi Roma sınırları içerisine alınmıştır. Pontus kralı VI. Mithridates bu oldubittiği kabul etmeyerek Roma'ya savaş açmıştır. Bunun üzerine Roma Senatosu Pompeius'u VI. Mithridates ile savaşmak üzere Küçük Asia'ya göndermiştir. VI. Mithridates'i yenen Pompeius bölgede yeni düzenlemeler yapmıştır. *Lex Pompeia* adı verilen bu düzenlemelere göre Pontus Krallığı topraklarının büyük bölümü Bithynia'ya dahil edilmiş ve Bithynia-Pontus eyaleti oluşturulmuştur.¹⁵

II. Triumvirlik ile Doğunun tek hakimi olan Marcus Antonius doğudaki birçok bölgeyi birbirinden ayırarak yeni düzenlemeler yapmıştır. Buna göre daha önce *Lex Pompeia* ile Bithynia eyaleti sınırları içerisine almış olan Pontus toprakları; Pontus Polemoniacus ve Pontus Galaticus olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu toprakların bir daha asla Bithynia-Pontus eyaleti ile birleşmediğini ifade etmek gerekir. Sözü geçen bölgenin bu şekilde tanzim edilmesi sonrasında Eupoteria-Magnapolis, Caberia-NeoCaesarea, Zela, Megalopolis-Sebasteia ve Phazimos-Neapolis kentlerinin Bithynia-Pontus eyalet birliğinden ayrıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶

Augustus (M.Ö. 27-M.S. 14) birçok alanda olduğu gibi eyalet yönetiminde de köklü değişiklikler yapmıştır. Roma'da Cumhuriyet döneminde Senato tarafından seçilen *proconsuller* tarafından yönetilen eyaletler M.Ö. 27 kabul edilen bir *Senatus Consultum* ile Senato eyaletleri ve

¹² Meyer, 1897, s. 517; Brandis, 1897, s. 524 vd.; Bosch, 1935, s. 67.

¹³ Magie, 1950, s. 309 vd.; Lewis, 1973, s. 9.

¹⁴ Strab. XII 4.3; Magie, 1950, s. 306; Doğanç, 2003, s. 75.

¹⁵ Kaya, 2000, s.124; Radice, 1969, s. 18; Ridley, 1987, s. 209; Kaya, 1998, s. 165 vd.; Freeman, 2003, s. 405.

¹⁶ Bosch, 1935, s. 71.

imparator eyaletleri olarak iki gruba ayrılmıştır.¹⁷ Bununla birlikte Bithynia-Pontus eyaleti eskiden olduğu gibi yine Senato idaresine bırakılmıştır.¹⁸

İmparator Domitianus *civitas*'ların ekonomik durumunu denetlemek amacıyla *curator*'larını göndermiştir. Böylece görünüşte otonom olan *civitas*'ların içişlerine müdahalede bulunmuştur. Roma imparatorları Traianus (M.S. 98-117) ve Hadrianus (M.S. 117-138) yeni bir eyalet politikasının temellerini atmışlardır. Bu politika değişikliğinin temel nedeni eyalet şehirlerinin aşırı harcamaları ve bunun neticesinde içine düştükleri mali çöküntüdür.¹⁹ Traianus Bithynia'daki *civitas*'ların mali durumlarını düzeltmek amacıyla da birtakım tedbirler almıştır. Öncelikle Bithynia-Pontus eyaleti geçici olarak imparator eyaleti statüsüne alınmış ve Plinius tek yetkili olarak eyalete vali olarak gönderilmiştir.²⁰ Bithynia-Pontus eyaleti hakkındaki bilgilerimizin çoğunu Plinius'un eyalet valisi olduğu dönemde imparator Traianus'a yazdığı ve imparatorun da bunlara verdiği cevabi mektuplara borçluyuz. Bu mektuplar eyaletin idaresi, sosyo-ekonomik durumu, adli yapısı, eyaletteki *civitas*'lar ve statüleri, *civitas*'lar ile eyalet valisi arasındaki ilişkiler, eyaletin sınırları vb. gibi konularda önemli bilgiler vermektedir.

Antik kaynaklar Bithynia'daki *civitas*'lar hakkında farklı bilgiler vermektedirler. Bu bilgiler ancak nümizmatik ve epigrafik malzemelerle desteklenirse güvenilir sonuçlara ulaşılabilir. Çünkü bazen antik yazarların bahsetmediği bazı yerleşimlerin sikke bastıklarını, siyasal organlara sahip olduklarını nümizmatik ve epigrafik malzemeler yardımıyla öğreniyoruz. Bir nevi *civitas* olan bu yerleşimlerden antikçağ yazarlarının bahsetmemiş olmaları da diğer bir soru işareti olarak kalmaktadır. Biz öncelikle antikçağ yazarlarının eselerinden yola çıkarak Bithynia *civitas*'ları hakkındaki görüşlerine değineceğiz. Daha sonra da bu yerleşimleri teker teker ele alıp nümizmatik, epigrafik ve arkeolojik malzemeler yardımıyla *civitas* olma kriterlerini sağlayıp sağlamadıklarını inceleyeceğiz.

Bir yerleşim yerine *civitas* denilebilmesi için orada mutlaka bir *boule*'nin bulunması gerekiyordu. Roma döneminde *boule* imparatorun özel onayıyla veya yerel *ensor*'lar tarafından seçilen varlıklı insanlardan oluşmaktaydı.²¹ Bu meclisin üyelerine *bouleitai* denilmekteydi. *Lex Pompeia*'da yerel meclisteki senatörlerin *ensor*'lar tarafından bu görevi

¹⁷ Strab. III 5.20; Brunt, 1984, s. 432; Harris-Ryde, 1980, s. 875; Scullard, 1982, s. 217 vd.; Demircioğlu, 1970, s. 450.

¹⁸ Strab. XVII 3.24; Dio Cass. LIII 12.2-5.

¹⁹ Berger, 1991, s. 379; McFayden, 1921, s. 49.

²⁰ Magie, 1950, s. 596; Richardson, 2001, s. 75; *ILS* 2927; Brunt, 1984, s. 432.

²¹ Plin. *epist.* X 70; X 122; X 39; Dion Chr. XLV 9.

ömür boyu üstlenmek üzere seçildikleri ve bu kişilerin ancak belirli nedenlerden ötürü görevlerinden azledilmelerinin mümkün olduğuna işaret eden bir takım maddeler yer almıştır.²² *Boule* kentin resmi yönetim organıydı. Burası kent siyasetinin şekillendiği ve vatandaşlık sorunlarının görüşüldüğü bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. *Boule*'nin Roma açısından en önemli işlevi *civitas*'tan toplanan vergilerin eyalet valisine ulaştırılması idi.²³

Harita 1: Roma Döneminde Bithynia²⁴

Bithynia'da ele geçen *cursus* yazıtları kentlerdeki kamu görevlileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kentlerdeki en düşük kamu görevlileri *Augusteia Antoninia* oyunlarının *agonothetes*'i ve *dekaprotos* idi.²⁵

²² Langer, 1981, s. 24.

²³ Abbott-Johnson, 1926, s. 113.

²⁴ Nielsen, 2008, s. 18.

²⁵ *IGR* III 60, 61, 63, 67; Dörner, 1952, nr. 5, 10.

Dekaprotos'un görevi öncelikli olarak finansal konularla ilgiliydi.²⁶ Bu görevlinin yaptığı işler kentin finansal işleriyle ilgilenen *agoronomos* tarafından denetlenmekteydi. *Agoronomos* kentin mali işlerini yürüten en üst makamdı. Bu görevi başarıyla yürüten kimseler bir üst göreve, yani *grammateus* veya *boule* sekreterliğine getirilirdi.²⁷ Bu memuriyetleri yerine getiren kişiler *boule* üyesi olurlardı. *Boule* içindeki diğer bir memuriyet ise *poleitographon* idi. Bu görevlinin kayıt tutan bir memur veya *grammateus*'a bağlı bir çeşit sekreter olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca çok ayrıcalıklı bir memuriyet olan *ensor* (*timetes*) şehir yönetimindeki en yüksek makamdı. *Boule* üyelerini seçmek, üyelikten çıkarmak, vatandaş listelerini gözden geçirerek gereken düzeltmeleri yapmak vb. gibi önemli görevleri yürütüyordu.²⁸ Eyalet şehirlerindeki en yüksek memuriyet ise *arkhon*'luk idi.

Bithynia coğrafyası ve buradaki *civitas*'lar hakkında bilgi veren antikçağ yazarlarının başında Amasyalı ünlü coğrafyacı Strabon gelir. Strabon *Geographika* adlı eserinde Bithynia'daki Nikaia, Nikomedia, Prusa, Apameia, Khalkedon, Kios gibi belli başlı *civitas*'lardan bahsetmektedir. Strabon'a göre imparator Tiberius döneminde (M.S. 14-37) Bithynia ile ilintili olan Pontus ise şu *civitas*'lardan oluşuyordu: Herakleia, Tios, Amastris, Abonoteishos, Sinope ve Amisos.²⁹ Strabon eserinde Cretia-Flaviopolis, Prusias, Iuliopolis ve Caesarea-Germanice gibi Bithynia *civitas*'larından bahsetmez.

Bithynia'daki *civitas*'lar hakkında bilgi veren diğer antikçağ yazarı Yaşlı Plinius'tur. M.S. 77'de yazdığı *Historia Naturalis* adlı eserinde Bithynia'da 12 tane *civitas* olduğunu belirtmektedir.³⁰ Plinius bu *civitas*'ları batıdan doğuya doğru şu şekilde sıralanmaktadır: Caesarea-Germanice, Apamea, Prusa, Prusias ad Mare, Nikaia, Nikomedia, Prusias ad Hypius, Iuliopolis, Bithynium-Claudiopolis (=Bolu), Creteia-Flaviopolis, Khalkedon ve Byzantium.³¹

Şimdi antikçağ yazarlarının *civitas* olarak nitelendirdikleri veya nitelendirmedikleri bu yerleşimleri teker teker ele alıp makalemizin başında belirttiğimiz *civitas* olma şartlarını taşıyıp taşımadıklarına bakacağız. Burada öncelikle Bithynia'daki kentlerin kuruluş dönemleri ve statülerine değinmek

²⁶ Abbott-Johnson, 1926, s. 94-95; *IGR* III 60.

²⁷ *IGR* III 69.

²⁸ Plin. *epist.* X 112; X 114; *IGR* III 60.

²⁹ Strab. XII 3.

³⁰ Plin. *nat.* V 143; Mitchell, 1984, s. 123.

³¹ Plin. V 143; Harris-Ryde, 1980, s. 880.

gerekir. Khalkedon, Kios³² ve Herakleia eski Grek yerleşimliydi. Deniz kıyısında kurulmuş olan bu kentler Bithynia krallık döneminden önce sikke basma hakkına sahiptiler.³³ Bithynia krallık döneminde bunlara ek olarak Nikomedia, Nikaia, Apameia, Prusa, Bithynium, Cretia ve Prusias kentlerini görüyoruz. Ancak bu kentlerin hiç biri krallık döneminde sikke basmamıştır.

Neticede antikçağ yazarlarının eserlerindeki eksiklikleri epigrafik ve nümizmatik malzemeler yardımıyla tamamladığımızda Bithynia’da *civitas* özelliği taşıyan oniki adet yerleşim olduğu sonucuna ulaşıyoruz. Bu *civitas*’lar şunlardır: Nikomedeia, Nikaia, Prusa, Kios, Khalkedon, Byzantium, Bithynium, Apameia, Caesarea-Germanice, Cretia-Flaviopolis, Prusias ad Hypius, Iuliopolis.

Nikomedia kenti Bithynia kralı I. Nikomedes tarafından kurulmuş ve krallığın başkenti yapılmıştır.³⁴ M.Ö. 74’den itibaren de Roma’nın Bithynia eyaletinin başkenti olmuştur.³⁵ Cumhuriyet döneminde *Lex Pompeia* ile *civitas* statüsü verilen kent sikke basmaya başlamıştır.³⁶ İlk bronz sikkeler M.Ö. 47’de eyalet valisi olan Gaius Vibius Pansa döneminde basılmıştır.³⁷ Yazıtlar kentte önemli meselelerin görüşüldüğü bir *boule* olduğunu teyit etmektedir.³⁸ Ayrıca eyaletin başşehri olarak kentte *koinon* (eyalet meclisi) binası da bulunuyordu.³⁹ Nikomedia, *neokoros* unvanını alarak Roma’nın dostu ve müttefiki olmuştur.⁴⁰ Augustus döneminde “Roma ve Augustus” kültü önem kazanmıştır.⁴¹ Kent, imparatorluk döneminde Claudius’dan Hadrianus’a kadar olan zaman diliminde kendi adına sikke basmıştır.⁴²

³² Strab. XII 4.3; Plin. *nat.* V 144: “...*amnes Hylas et Cios cum oppido eiusdem nominis...*”; Ptol. *geogr.* V 1.

³³ *RG*, s. 290-297, nr. 1-44 (Khalkedon); *RG*, s. 311-315, nr. 1-20 (Kios); *RG*, s. 345-355, nr. 1-61 (Herakleia).

³⁴ Strab. XII 4.2; Plin. *nat.* V 148.

³⁵ *RG*, s. 519-520, nr. 29-35. Nikomedia’nın Bithynia eyaletinin *metropolis*i olduğunu gösteren ilk sikkeler imparator Claudius döneminde bastırılmıştır. (*RG*, s. 516, nr. 14).

³⁶ *RG*, s. 514-5, nr. 1-9 (Nikomedia). Bu sikkeler üzerinde eyalet valisi C. Papirius Carbo’nun (M.Ö. 62-59) ismini görüyoruz.

³⁷ Macro, 1980, s. 665 vd.

³⁸ Dörner, 1941, nr. 23-24.

³⁹ Magie, 1950, s. 1231, nr. 34; Macro, 1980, s. 665; Jones, 1971, s. 159.

⁴⁰ Harris-Ryde, 1980, s. 895; Jones, 1971, s. 324; Ridley, 1987, s. 387.

⁴¹ Dio Cass. II 20.7.

⁴² *RG*, s. 235, nr. 1-5 (Claudius); *RG*, s. 236, nr. 7-8 (Vespasianus); *RG*, s. 237, nr. 12-13 (Titus); *RG*, s. 238, nr. 19-21 (Domitianus); *RG*, s. 239, nr. 27-28 (Traianus); *RG*, s. 239-240, nr. 29-33 (Hadrianus).

Yazıtlardan kentte *protos arkhon*⁴³ ve *gymnasiarch* gibi memurların kent yönetiminde etkin roller üstlendikleri anlaşılmaktadır.⁴⁴

Nikaia, Askanios Gölü kıyısında kurulmuş eski yerleşimlerden biridir. İlk olarak Ancore veya Helicore olarak adlandırılmış, Hellenistik dönemde İskender'in generallerinden Antigonos burayı Antigoneia adıyla yeniden kurmuştur.⁴⁵ Daha sonra Lysimakhos kentin adını Nikaia olarak değiştirmiştir.⁴⁶ M.Ö. 4.-3. yüzyıllardan itibaren Askanios Gölünün doğusundaki verimli topraklardan elde ettiği ürünlerle ve Kios üzerinden yaptığı ticaretle zenginleşmiştir.⁴⁷ Strabon tarafından *metropolis* olarak adlandırılmakla birlikte hiçbir zaman resmi olarak bu unvanı kullanmamıştır.⁴⁸ *Lex Pompeia* ile *civitas* statüsü verilen Nikaia Roma Cumhuriyet döneminden itibaren sikke basmıştır.⁴⁹ M.Ö. 47'de eyalet valisi olan Gaius Vibius Pansa döneminde kente bronz sikke basma hakkı verilmiştir.⁵⁰ Kentte bir *boule* ve demos'un varlığını biliyoruz.⁵¹ Yazıtlara göre kentteki en yüksek yönetim organı *Arkhon*'lar Kurulunun başkanı *protos arkhon* olarak adlandırılmaktaydı.⁵² Bithynia valisi Genç Plinius imparator Traianus'a yazdığı mektuplarda Nikaia'nın yanlış inşaat projeleri ve Nikomedia ile arasındaki rekabet yüzünden mali açıdan çok kötü durumda olduğundan bahsetmektedir.⁵³ Plinius kentin mali durumunun düzeltilmesi için tedbirler almıştır.

Prusa kenti Mysia Olympos'unun kuzeybatı yamaçlarında Hannibal'in tavsiyesiyle Bithynia kralı I. Prusias tarafından kurulmuştur.⁵⁴ M.Ö. 74'de Roma'nın Bithynia eyaletinin bir parçası olmuştur. Cumhuriyet döneminde *Lex Pompeia* ile *civitas* statüsü kazanan Prusa aynı dönemde sikke basma hakkı kazanmıştır. Bronz olan bu ilk sikkeler eyalet valisi C.

⁴³ *IGR* III 7; Dörner, 1941, nr. 126; Schneider-Karnapp, 1938, nr. 30.

⁴⁴ Schneider-Karnapp, 1938, nr. 20; Dörner, 1941, nr. 126.

⁴⁵ Strab. XII 4.7.

⁴⁶ Strab. XII 4.7.

⁴⁷ Storey, 1998, s. 35.

⁴⁸ Strab. XII 4.7.

⁴⁹ *RG*, s. 397-8, nr. 2-10 (Nikaia).

⁵⁰ Macro, 1980, s. 665 vd.

⁵¹ *CIG* 3745; Langer, 1981, s. 57.

⁵² M.S. 3. yüzyıla ait bir yazıt Nikaia'da *protos arkhon*'luk yapmış Onesimos adlı bir kişiden bahsetmektedir. (*IGR* III 7; Dörner, 1941, nr. 126; Schneider-Karnapp, 1938, nr. 30; Sherk, 1992, s. 233; Ameling, 1984, s. 24-25.

⁵³ Plin. *epist.* X 31; X 37; X 39; X 40; X 83; X 84.

⁵⁴ Strab. XII 4.3; Plin. *nat.* V 148: "...intus in Bithynia Prusa ad Hannibale sub Olympo condita."; Harris-Ryde, 1980, s. 861; Rawson, 1982, s. 360.

Papirius Carbo tarafından M.Ö. 61'den itibaren basılmaya başlanmıştır.⁵⁵ Prusa, M.Ö. 47'de eyalet valisi olan Gaius Vibius Pansa döneminde de bronz sikke basmaya devam etmiştir.⁵⁶ Caesar'ın öldürülmesinden sonra patlak veren iç savaş döneminden itibaren sikke basmayan kentin Nero (M.S. 54-68) döneminden itibaren yeniden sikke basımına başladığı anlaşılmaktadır.⁵⁷ Prusa Traianus'dan (M.S. 98-117) Gallienus (M.S. 253-268) dönemine kadar bir dizi kent sikkesi basmıştır.⁵⁸ *Lex Pompeia* kentteki *boule*'yi kalıcı hale getirmiştir.⁵⁹ Traianus ekonomik nedenlerle kent *boule*'sine yeni üyeler alınmasına izin vermiştir.⁶⁰ Plinius'un mektupları kentte yoğun bir imar faaliyetinin olduğunu da göstermektedir. Bu dönemde kütüphane ve hamam gibi kamu binaları inşa edilmiştir.⁶¹ Prusa'nın eyaletteki önemli *civitas*'lardan biri olduğunu gösteren diğer bir kanıt da kentin sahip olduğu mahkeme düzenleme hakkıdır (*conventus*).⁶²

Kios Gemlik Körfezinin doğu ucunda kurulmuş bir liman yerleşimidir. Kentin kuruluşu Arganoutlara kadar dayanmaktadır.⁶³ M.Ö. 4. yüzyılda zenginleşmiş ve ilk altın *stater*'lerini basmıştır.⁶⁴ Hellenistik dönemde Makedonya Kralı V. Philip kenti ele geçirip Bithynia kralı I. Prusias'a vermiştir. Kral da kentin ismini Prusias olarak değiştirmiştir.⁶⁵ Diğer Bithynia kentleri gibi Kios da M.Ö. 74'de Roma'nın Bithynia eyaletinin bir parçası durumuna gelmiştir. *Lex Pompeia* ile birlikte başta Kios olmak üzere eski yerleşimlerden birkaçına sikke basımı ile ilişkili bir takım sınırlamalar getirilse de⁶⁶ M.Ö. 47'de eyalet valisi Gaius Vibius Pansa döneminde tekrar bronz sikke basma hakkı verilmiştir.⁶⁷ Kentle ilgili

⁵⁵ *SNG Copenagen*, nr. 584; *RG*, s. 576, nr. 1 (Prusa).

⁵⁶ Macro, 1980, s. 665 vd.

⁵⁷ *RG*, s. 577, nr. 5-6.

⁵⁸ *RG*, s. 577-8, nr. 7-16 (Traianus); *RG*, s. 578, nr. 17 (Marcus Aurelius); *RG*, s. 579-583, nr. 18-58 (Commodus); *RG*, s. 584, nr. 61-65 (Pertinax); *RG*, s. 585-7, nr. 68-84 (Septimus Severus); *RG*, s. 588-590, nr. 93-108 (Caracalla); *RG*, s. 590-1, nr. 109-118 (Geta); *RG*, s. 591-2, nr. 119-123 (Macrinus); *RG*, s. 592, nr. 124-128; *RG*, s. 593-4, nr. 135-137 (Severus Alexander); *RG*, s. 601, nr. 185-185 (Gallianus).

⁵⁹ Dörner, 1941, nr. 26; Jones, 1971, s. 159; Magie, 1950, s. 1231, nr. 34; Macro, 1980, s. 665.

⁶⁰ Plin. *epist.* X 39; Dion Chr. XLV 3.

⁶¹ Plin. *epist.* X 23; Ridley, 1987, s. 477; Radice, 1962, s. 160.

⁶² Dion Chr. XL 10; XL 33; XLV 6; XLV 10.

⁶³ Strab. XII 4.3; Storey, 1998, s. 31.

⁶⁴ *RG*, s. 311, nr. 1-2.

⁶⁵ Polyb. XV 22; XV 23; Strab. XII 4.3; Harris-Ryde, 1980, s. 861; Rawson, 1982, s. 359.

⁶⁶ *RG*, s. 309-310 (Kios).

⁶⁷ Macro, 1980, s. 665 vd.

sorunların görüldüğü bir *boule* bulunuyordu.⁶⁸ Yazıtlarda kentte görevli *gymnasiarch*'lerden bahsedilmektedir.⁶⁹

Bithynium kenti Nikomedia'dan başlayıp Paphlagonia üzerinden Pontus'a giden yol üzerinde kurulmuştur. Bithynia kralı I. Nikomedes tarafından kurulduğu düşünülen kent⁷⁰ Bithynia'nın en doğusundaki yerleşimlerden biridir.⁷¹ *Lex Pompeia*'dan önce burası tam bir *civitas* değildi. *Lex Pompeia* ile *civitas* statüsü kazanan kent sikke basmaya başlamıştır.⁷² Bitynia eyaleti valisi Gaius Vibius Pansa döneminde M.Ö. 47'de bronz sikke basmaya devam etmiştir.⁷³ İmparator Claudius'un Bithynium için oldukça uğraş verdiği anlaşılmaktadır.⁷⁴ Kent halkı da imparatora olan minnettarlığını ifade etmek için kentin ismini Claudiopolis olarak değiştirmiştir.⁷⁵ Bithynium Hadrianus'un gözdesi olan Antonius'un doğum yeri olması nedeniyle imparatorun özel ilgisine mahzar olmuş ve *Hadriane* unvanını almıştır.⁷⁶ Bu dönemde basılan kent sikkeleri üzerinde Antonius'a yer verilmesi de bununla ilgili olmalıdır.⁷⁷ Bithynium bir *civitas* olarak kent meselelerinin konuşulup karara bağlandığı bir *boule*'ye sahipti.⁷⁸ Ayrıca yazıtlarda kentte görevli *gymnasiarch*'lerden bahsedilmektedir.⁷⁹

Prusias ad Hypius⁸⁰ ilk olarak Cierus adıyla bugünkü Düzce yakınlarındaki Konuralp/Üskübü yöresinde kurulmuştur.⁸¹ Bithynia kralı I. Prusias burayı ele geçirmiş ve Prusias ad Hypius adıyla yeniden kurmuştur.⁸² Ptolomaios Prusias ad Hypius'u *civitas* olarak nitelendirmekte ve söz konusu yerleşimin Bithynia-Pontus eyaleti sınırları içinde olduğunu ifade

⁶⁸ IGR III 22; CIG 3726; Magie, 1950, s. 1231, nr. 34; Jones, 1971, s. 159.

⁶⁹ Schneider-Karnapp, 1938, nr. 20; Dörner, 1941, nr. 126.

⁷⁰ Plin. nat. V 148; "... *ceterum intus in Bithynia colonia Apamena, Agrippenses, Iuliopolitae, Bithynion...*"; Harris-Ryde, 1980, s. 880; Jones, 1971, s. 151.

⁷¹ Strab. XII 4.7; Magie, 1950, s. 307 ve s. 1190, nr. 22; Harris-Ryde, 1980, s. 880.

⁷² RG, s. 268, nr. 1-3 (Bithynium-Claudiopolis).

⁷³ Macro, 1980, s. 665 vd.

⁷⁴ Marek, 2003, s. 45; Haris-Ryde, 1980, s. 880.

⁷⁵ Harris-Ryde, 1980, s. 880; Marek, 2003, s. 45;

⁷⁶ RG, s. 270; Harris-Ryde, 1980, s. 895.

⁷⁷ RG, s. 270, nr. 13-18; Dio Cass. LXIX 11.2.

⁷⁸ IGR III 74-75; CIG 3804; Jones, 1971, s. 159; Magie, 1950, s. 1231, nr. 34.

⁷⁹ Schneider-Karnapp, 1938, nr. 20; Dörner, 1941, nr. 126.

⁸⁰ Plin. nat. V 148: "...*quae prius Olbia et Prusias, item altera sub Hypio monte.*"; İlk kurulduğunda kentin ismi Kieros idi. Bithynia kralı I. Prusias kentin adını Prusias ad Hypium olarak değiştirmiştir. (Harris-Ryde, 1980, s. 861 vd.).

⁸¹ Plin. nat. V 148; Storey, 1998, s. 39; Taşlıkılıçlı, 1955, s. 81 vd.

⁸² Plin. nat. V 148: "...*sub Hypio monte...*"; Harris-Ryde, 1980, s. 861.

etmektedir.⁸³ Kent imparator Vespasianus döneminden itibaren sikke basmıştır.⁸⁴ Kentte kamu yaşamı hakkında bilgi veren birçok yazıt bulunmuştur. *Cursus* yazıtları kentte *agonothetes* ve *dekaprotos* gibi kamu görevlilerinin olduğunu göstermektedir.⁸⁵ Ayrıca yazıtlarda gördüğümüz *boule* ve *demos*'un *grammateus*'u olarak adlandırılan memuriyet kentte siyasal meselelerin görüşüldüğü bir *boule* bulunduğunu açıkça göstermektedir.⁸⁶ Yazıtlar yardımıyla Prusias kentinde en yüksek memurluk olan *arkhon*'luk kurumunun varlığını kesin olarak biliyoruz.⁸⁷

Iuliopolis Bithynia'nın iç bölümünde doğudan gelip Nikaia'ya giden anayol üzerinde kurulmuştur.⁸⁸ Hem Yaşlı Plinius hem de Genç Plinius tarafından Bithynia kentleri arasında gösterilmektedir.⁸⁹ İlk olarak Gordiu Come adıyla kurulan kent Augustus döneminde Bithynia eyaletine katılmış ve Iuliopolis adını almıştır. Ancak fazla büyümemiş ve Plinius'un tabiriyle “*prexeigua civitas*” olarak kalmıştır.⁹⁰ Iuliopolis, imparator Vespasianus (M.S. 69-79) döneminde sikke basma hakkı kazanmıştır.⁹¹ Ptolemaeus bu yerleşimin Bithynia-Pontus eyaleti içindeki bir *civitas* olduğunu ifade etmektedir.⁹²

Cretia-Flaviopolis (=Gerede) Bithynium'un doğusunda aynı yol güzergahı üzerinde kurulmuştur.⁹³ Bithynia kralı Ziaelas tarafından Bithynia topraklarına katılmıştır.⁹⁴ Krallık döneminde adı çok fazla duyulmasa da doğuya giden yolların kavşak noktasında bulunması nedeniyle imparator Vespasianus'un dikkatini çekmiştir. Vespasianus burayı Flaviopolis adıyla yeniden kurmuş ve kent bu dönemden itibaren *civitas* statüsünü kazanmıştır.⁹⁵ Vespasianus ile birlikte *boule*'ye sahip olma hakkını elde etmiştir. Bir

⁸³ Ptol. *geogr.* V 1.

⁸⁴ *RG*, s. 603-614, nr. 1-79 (Prusias).

⁸⁵ *IGR* III 60, 61, 63, 67; Dörner, 1952, nr. 5, 10.

⁸⁶ Dörner, 1952, nr. 1-4.

⁸⁷ *IGR* III 65, 67; Sherk, 1992, s. 243.

⁸⁸ Plin. *nat.* V 148; Plin. *epist.* X 77; Harris-Ryde, 1980, s. 877.

⁸⁹ Plin. *nat.* V 143: “*..nunc sunt XII civitates inter quas Gordiu Come, quae Iuliopolis vocatur.*”; Plin. *epist.* X 77: “*Dispice an etiam Iuliopolitanis simili ratione consulendum putes, quorum civitas, cum sit perexigua...*”; Plin. *epist.* X 78: “*Iuliopolitanis succurrendum eodem modo putaverimus, onerabimus nos exemplo; plures enim eo quanto infirmiores erunt idem petent.*”.

⁹⁰ Plin. *epist.* X 77.

⁹¹ *RG*, s. 385, nr. 2 (Iuliopolis).

⁹² Ptol. *geogr.* V 1.

⁹³ Harris-Ryde, 1980, s. 880.

⁹⁴ Polyb. III 2.5.

⁹⁵ Harris-Ryde, 1980, s. 880.

civitas olarak Antoninus Pius döneminden itibaren sikke basmaya başlamıştır.⁹⁶ Yaşlı Plinius Cretia-Flaviopolis'i Bithynia *civitas*'ları arasında saymamaktadır. Ancak Plinius'un bahsettiği Agrippenses'in Cretia-Flaviopolis olması muhtemeldir. Cretia-Agrippenses eşleşmesini öneren görüşü kabul edersek Cretia-Flaviopolis'in Plinius'un 12 Bithynia kentinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Ptolemaios kenti Bithynia *civitas*'larından biri olarak göstermektedir.⁹⁷

Caesarea-Germanice imparatorluk döneminde Bithynia'da kurulan üç kentten biridir. Augustus döneminde M.Ö.20'de kurulmuştur. Daha sonra Germanicus M.S. 17-19 yıllarında doğuya yaptığı gezi sırasında kenti yeniden kurmuş ve bu nedenle kent *Germanice* unvanını almıştır.⁹⁸ Antik yazarların kent hakkında verdikleri bilgiler yetersizdir. Yaşlı Plinius kentin Rhyndakos (=Kocaçay) ile Apameia arasında bir yerde kurulduğunu belirtmiştir.⁹⁹ Ptolemaios ise Caesarea'yı iç kısımdaki kentler arasına yerleştirir.¹⁰⁰ F.W. Hasluck Caesarea'nın lokalizasyonu için Prusa'nın 15 km. batısında Olympos'un eteklerindeki Tahtalı Köyünü önermektedir.¹⁰¹ Hasluck'a göre kent liman olarak Trigleia'yı (=Tirilye) kullanmıştır. *Civitas* statüsü kazanan kentin geçici de olsa hemen sikke basımına giriştiği saptanmıştır.¹⁰² Strabon'un eserini kaleme aldığı tarihte bu yerleşimin çoktan kurulduğunun bilinmesine karşın yazarın kentin varlığından henüz haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

Myrleia Prusa'nın kuzeybatısındaki Kios Körfezinde Kolophonlular tarafından kurulmuştur.¹⁰³ Makedonya kralı V. Philip Pergamon Krallığı ile yaptığı savaşta kenti ele geçirmiş ve kayıbiraderi olan Bithynia kralı I. Prusias'a vermiştir. I. Prusias kenti yeniden inşa etmiş ve kentin adını Apamea olarak değiştirmiştir.¹⁰⁴ Prusalı hatip Dion Chrysostomos Apameia'nın gemi yapımı ve ticaret sayesinde zenginleştiğini ve Prusa'ya

⁹⁶ *RG*, s. 333-334; nr. 1-4.

⁹⁷ Ptol. *geogr.* V 1.

⁹⁸ *RG*, s. 281; Harris-Ryde, 1980, s. 877; Jones, 1940, s. 69.

⁹⁹ Plin. *nat.*, V 143: "...et intus Helgas oppidum, quae Germanicopolis..."; Haris-Ryde, 1980, s. 877.

¹⁰⁰ Ptol. *geogr.* V 1.14.

¹⁰¹ Hasluck, 1910, s. 187 vd.

¹⁰² Caesarea Germanice bundan sonra da aralıklarla sikke basmaya devam etmiştir. *RG*, s. 281, nr. 1 (Tiberius); *RG*, s. 281, nr. 2 (Vespasianus); *RG*, s. 281, nr. 3-4 (Hadrianus); *RG*, s. 281-2, nr. 5-9 (Pescennius Niger); *RG*, 282, nr. 10-12 (Septimus Severus); *RG*, s. 283, nr. 16 (Caracalla).

¹⁰³ Plin. *nat.* V 148.

¹⁰⁴ Strab. XII 4.3; Haris-Ryde, 1980, s. 861.

liman olarak hizmet ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁵ Pompeius'un Doğudaki düzenlemelerinden sonra sikke basmaya başlamıştır.¹⁰⁶ M.Ö. 47'de Gaius Vibius Pansa'nın eyalet valiliği sırasında bronz sikke basmaya devam etmiştir.¹⁰⁷ Apameia'ya Roma döneminde Caesar tarafından *colonia* statüsü verilmiş¹⁰⁸ ve M.Ö. 44 yılından itibaren *Colonia Iulia Concordia Apameia* adını almıştır.¹⁰⁹ Apameia *coloniae* olarak gerek politik gerekse vatandaşlarına sunduğu haklar bakımından eyaletin diğer kentlerinden farklı bir statüye sahipti.¹¹⁰ Bir *colonia* olarak *Ius Italicum*'a tabii idi ve bu yasa eyalet görevlilerinin müdahalesine karşı yerel yönetime belli bir derece yerel yargılama yetkisi veriyordu. Kent imparator Traianus dönemine kadar eyalet valilerinin denetiminden muaftı. Ancak imparator Traianus eyalet valisi olan Plinius'un kenti mali konularda denetleyebileceğini belirtmiştir.¹¹¹ Kentte sorunların görüldüğü bir *boule* de bulunmaktaydı.¹¹²

Khalkedon ve Byzantium Bithynia eyaletindeki *civitas libera* (hür ve özgür) statüsündeki kentlerdi.¹¹³ Khalkedon M.Ö. 7. yüzyılda Bosphorus'ta Byzantium'un karşısında Megaralılar tarafından kurulmuştur.¹¹⁴ M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda geniş bir özgürlük ve bağımsızlığa sahipti. Bu statüsünü Bithynia kralları zamanında da korumuştur.¹¹⁵ Kent M.Ö. 74'de Nikomedes'in ölümünden sonra kurulan Bithynia eyaletine *civitas libera* olarak dahil edilmiştir. Pompeius'un Bithynia'daki düzenlemelerinden sonra sikke basmaya başlamış ancak sikkelerde *civitas libera* unvanını kullanmamıştır. Kentin vatandaşları eyalet valisinin başkanlık ettiği *conventus* mahkemelerine tabi değildi. Genç Plinius mektuplarında kent hakkında bilgi vermez.

¹⁰⁵ Dion Chr. XL 30-33.

¹⁰⁶ RG, s. 340-341, nr. 28-31.

¹⁰⁷ Macro, 1980, s. 665 vd.

¹⁰⁸ Haris-Ryde, 1980, s. 873; Macro, 1980, s. 675.

¹⁰⁹ Strab. XII, 4.3; Magie, 1950, s. 306 vd.

¹¹⁰ Plin. *epist.* X 47/48; Plin. *nat.* V, 143: "...sicut Apamea, quae nunc Myrlea Colophoniorum."; Plin. *nat.* V, 149: "...ceterum intus in Bithynia colonia Apamena,..."; Ptol. *geogr.* V 1; Sherwin-White, 1973, s. 320; Erdemir, 2004, s. 175.

¹¹¹ Plin. *epist.* X 47-48.

¹¹² Magie, 1950, s. 1231, nr. 34; Macro, 1980, s. 665; Jones, 1971, s. 159.

¹¹³ *Civitas libera* statüsündeki kentlerin bağımsız statüsü şartlı ve ancak Roma'nın tek tarafı isteğiyle oluyordu. Roma'nın buradaki asıl amacı kentlerin Roma'ya hizmet etmelerini sağlamaktı. Şehirler ancak Roma'ya bağlı kaldıkları müddetçe bağımsızlıklarını koruyabiliyorlardı. (Erdemir, 2004, s. 172). İmparatorluk döneminden itibaren Roma imparatorları *curator* adı verilen özel temsilcileri aracılığıyla sık sık bu kentlerin iç işlerine müdahale etmişlerdir.

¹¹⁴ Strab. XII 4.2.

¹¹⁵ Harris-Ryde, 1980, s. 860.

Byzantium kenti *Lex Pompeia* ile Bithynia-Pontus eyaletine bağlanmıştır. Biçimsel olarak eyalet valisinin denetimi altındadır ancak toprak egemenliğine de sahiptir. Kendi kamu görevlileri, *boule*'si ve mahkemeleri vardır.¹¹⁶ Augustus döneminde otonom tipte gümüş sikkeler basmıştır.¹¹⁷ İmparatorlar kentin güvenliğini sağlamak amacıyla sınırları içine bir garnizon yerleştirilmesini de içeren bir dizi önlemler almışlardır.¹¹⁸ Byzantium'un önemli yolların kesişme noktasındaki konumu bağımsızlık statüsü tanınmasında etkili olmuştur.¹¹⁹ Bosporus'un Avrupa yakasında olmasına rağmen Byzantium kenti idari açıdan Bithynia'ya bağlıydı.¹²⁰

Sonuç olarak Bithynia'da bir kısmı eski Grek döneminden kalma, bir kısmı Bithynia krallarının kurduğu, diğer bir kısmı da Roma döneminde kurulmuş toplam 12 tane *civitas* olduğunu söyleyebiliriz. Bu sonuca antikçağ yazarlarının verdikleri bilgileri epigrafik ve nüvizmatik malzemelerle destekleyerek ulaştık. Bithynia eyaletindeki *civitas*'ları bu şekilde sıraladıktan sonra genel bir değerlendirme yapmanın faydalı olacağına inanıyorum.

Roma'nın *civitas*'lara karşı uyguladığı politikalar dönem dönem farklılık göstermiştir. Cumhuriyet döneminde yeni kurulan eyaletlere siyasi ve ekonomik açıdan yararlanılması gereken birer unsur olarak bakılmıştır. İmparatorluk döneminde ise Roma'nın eyaletlere bakış açısı tamamen değişmiştir. İmparatorlar, Cumhuriyet döneminin eyaletleri bir sömürü unsuru olarak gören politikasını terk etmiş ve eyaletlerdeki *civitas*'ların ekonomik bakımdan kalkındırılması ve idari açıdan geliştirilmesi için çaba harcamışlardır. Bu amaçla *civitas*'lardaki bayındırlık faaliyetlerine büyük katkıda bulunmuşlardır. Örneğin imparator Vespasianus döneminde Prusa, Tieuim ve Sinope gibi birbirinden oldukça uzak mesafedeki kentlerde bulunan mil taşları imparatorun eyaletteki ulaşım ağına ne derece önem verildiğinin bir işaretidir.¹²¹ M.S. 2. yüzyıldan itibaren Bithynia'daki *civitas*'ların büyük miktarda sikke basmış olmaları eyaletteki refah seviyesinin yükseldiğini göstermektedir. Eyaletteki bütün *civitas*'lar M.S. 3. yüzyılın ikinci yarısına kadar sikke basmaya devam etmişlerdir.¹²²

¹¹⁶ Dürüşken-Özbayoğlu, 2001, s. 83, nr. 75.

¹¹⁷ Grant, 1946, s. 476.

¹¹⁸ Plin. *epist.* X 77-78; Langer, 1981, s. 48.

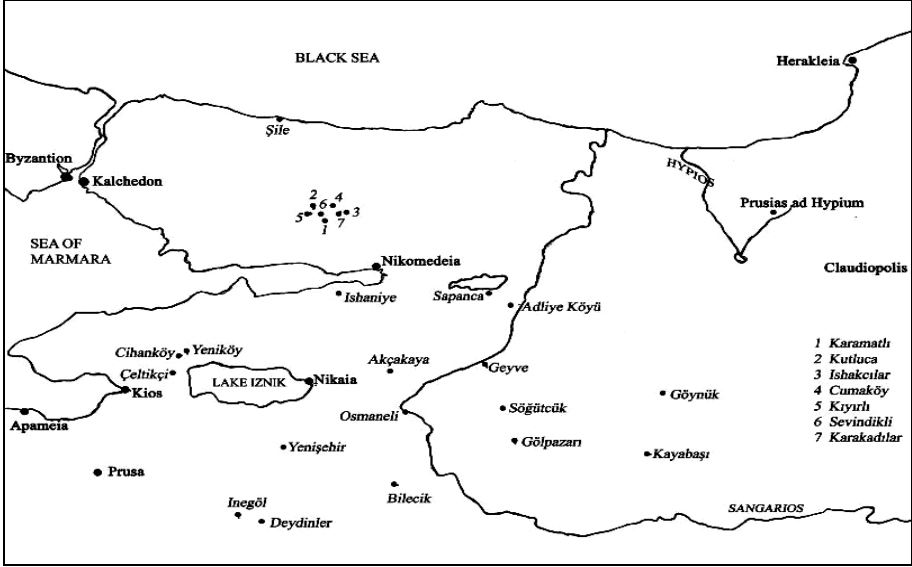
¹¹⁹ Erdemir, 2004, s. 174.

¹²⁰ Plin. *epist.* X 77.

¹²¹ Şahin, 1981, s. 150a, nr. 1008.

¹²² Bithynia eyaletinde sikke basan *civitas*'lar için bkz. *RG*, s. 603-614, nr. 1-79 (Prusias ad Hypius); *RG*, s. 576-601, nr. 1-187 (Prusa); *RG*, s. 397-511, nr. 1-873 (Nikaia); *RG*, s. 514-572, nr. 1-421 (Nikomedia); *RG*, s. 247-264, nr. 1-123 (Apamea); *RG*, s. 268-279, nr. 1-72 (Bithynium); *RG*, s. 281-287, nr. 1-41 (Caesarea Germanice); *RG*, s. 290-308, nr. 1-

Roma normal koşullar altında kentleri yerel idarede serbest bırakmıştır. Ancak gerek gördüğünde de müdahale etmekten çekinmemiştir. Özellikle M.S. 1. ve 2. yüzyıllar boyunca *civitas*'ların özgürlükleri genişletilmiş ve yerel yönetimdeki etkinlikleri kademe kademe artırılmıştır. Ancak M.S. 3. yüzyıl ortalarından itibaren şehirlerin içine düştükleri mali krizler nedeniyle yerel yönetimlerin yetkilerinde kısıtlamaya gidilmiştir. Neticede Roma döneminde *civitas*'lar daha önceden sahip oldukları güçlerini kaybetmişler ve Roma'nın çıkarlarına hizmet etmişlerdir.

Harita 2: Roma Döneminde Bithynia *Civitas*'ları¹²³

118 (Khalkedon); *RG*, s. 311-332, nr. 1-138 (Kios); *RG*, s. 333-340, nr. 1-43 (Cretia Flaviopolis); Bosch, 1935, s. 91.

¹²³ Corsten, 2006, s. 87.

KAYNAKÇA

- Abbott-Johnson 1926 F. F. Abbott-A. C. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926.
- Ameling 1984 Walter Ameling, “Das Archontat in Bithynien und die Lex Provinciae des Pompeius”, *EA*, Heft 3, Bonn, 1984, s. 123-138.
- Berger 1991 Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1991.
- Bosch 1935 C. Bosch, *Die kleinasiatischen Münzen der Römischen Kaiserzeit*, Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart, 1935.
- Brandis 1897 Brandis, “Bithynia: Bithynien als römische Provinz”, *RE*, III, 1897, s. 524-539.
- Brunt 1984 P.A. Brunt, “The Role of the Senate in the Augustan Regime”, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 34, No. 2, 1984, s. 423-444.
- Cic. pub. Cicero, *De Re Publica (On the Republic)*, *De Legibus (On the Law)*, Translated by C.W. Keyes, ed. J. Henderson, Loeb Classical Series, London, 1928,
- CIG Corpus Inscriptionum Graecarum*, ed. by A. Boeckh, vol. I-IV, Berlin, 1828-1877.
- Corsten 2006 Thomas Corsten, “The Role and Status of the Indigenous Population in Bithynia”, *Rome and the Black Sea Region. Domination, Romanisation, Resistance*, ed. By Tonnes Bekker-Nielsen, Aarhus University Press, 2006, s. 85-92.
- Demircioğlu 1970 Halil Demircioğlu, “Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1970, s. 443-459.
- Dio Cass. Cassius Dio, *Historia Romana*, ed. By E. Carry, Loeb Classical Library, London, 1954.
- Dion Chr. Dion Chrysostomos, *Orationes*, English translation by H. L. Crosby, Loeb Classical Library, London, 1962.
- Doğancı 2003 Kamil Doğancı, “Bithynia Tarihi I (Bithynia Krallığı (M.Ö. 297-M.Ö. 74))” *Bursa Defteri*, Aralık-2003, s. 74-85.
- Dörner 1941 F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, Berlin, 1941.
- Dörner 1952 F.K. Dörner, *Bericht über eine Reise in Bithynien*, Vienna, 1952.

- Dürüşken-Özbayoğlu 2001 Çiğdem Dürüşken-Erendiz Özbayoğlu, *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Erdemir 2004 H. Palaz Erdemir, “Roma'nın Küçük Asya'da İdari Bir Meselesi: Bağimsız Şehirler”, *Adayla*, No. VII, 2004, s. 171-184.
- Freeman 2003 Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- Grant 1946 M. Grant, *From Imperium to Auctoritas: a Historical Study of Aes Coinage in the Roman Empire 49 BC-AD 14*, Cambridge, 1946.
- Harris-Ryde 1980 B.F. Haris-North Ryde, “Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism”, *ANRW*, ed. Hildegard Temporini, Berlin-New York, 1980, s. 857-901.
- Hasluck 1910 F.W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge University Press, Cambridge, 1910.
- IGR III Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, 3, ed. René Cagnat, Roma, 1964.
- ILS Hermann, Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892-1916.
- Jones 1940 A.H.M. Jones, *The Greek City (From Alexander to Justinian)*, Oxford University Press, New York, 1940.
- Jones 1971 A.H.M. Jones, *The Cities of Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford, 1971.
- Jones 1978 C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, London, 1978.
- Kaya 1998 M. Ali Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII, İzmir, 1998, s. 163-173.
- Kaya 2000 M. Ali Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 112, İzmir, 2000.
- Küçük 2005 Eşref Küçük, *Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- Langer 1981 Nancy Patricia Langer, *Power and Propaganda: Relations Between Rome and Bithynia under the Empire*, University of Virginia, Virginia, 1981.
- Lewis 1973 M.F. Lewis, *A History of Bithynia under Roman Rule (74 B.C.-14 A.D.)*, University of Minnesota, Minnesota, 1973.
- Long 1875 George Long, “Civitas”, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, ed. William Smith-John Murray, London, 1875, s. 288-293.

- Macro 1980 A.D. Macro, “The Cities of Asia Minor Under the Roman Imperium”, *ANRW*, ed. Hildegard Temporini, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1980, s. 659-695.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor I-II*, Princeton, 1950.
- Marek 2003 Christian Marek, *Bithynia et Pontus*, Berlin, 2003.
- Meyer 1897 Ed. Meyer, “Bithynia”, *RE*, III, 1897, s. 510–524.
- McFayden 1921 Donald McFayden, “The Princes and the Senatorial Provinces”, *Classical Philology*, vol. 16, No.1, Jan.-1921, s. 34-50.
- Mitchell 1984 S. Mitchell, “The Greek City in the Roman World the Case of Pontus and Bithynia”, *The Proceedings of the VIIIth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Athens, 1984, s. 120-133.
- Mitchell 1993 S. Mitchell, *Anatolia I: Land, Men and Gods in Asia Minor, The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Oxford, 1993.
- Nielsen 2008 Tonnes Bekker-Nielsen, *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia*, Black Sea Studies 7, Aarhus University Press, Aarhus, 2008.
- Plin. *epist.* Plinius, *Epistulae*, çev: Ç. Dürüşken-E. Özbayoğlu, *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları*, İstanbul, 1999.
- Plin. *nat.* Plinius d. J., *Historia Naturalis*, ed. H. R. Racham, Loeb Classical Library, London, 1947.
- Polyb. Polybios, *Historiaí*, ed. W.R. Paton, Loeb Classical Library, London, 1960.
- Ptol. *geogr.* Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, Books 1-5, ed. C. Müller, 2 vols. + maps, Paris, 1883-1901. Books 6-8, ed. C.F.A. Nobbe, Leipzig, 1833-45. Book 6.1-6.21, ed. H. Humbach and S. Ziegler, *Ptolemy Geography*, Book 6, Part 1, Wiesbaden, 1998.
- Radice 1962 B. Radice, “A Fresh Approach to Pliny’s Letters”, *Greece & Rome*, 2nd Ser., vol. 9, no.2, Oct.-1962, s. 160-168.
- Radice 1969 B. Radice, *The Letters of the Pliny the Younger*, Penguin Classics, London, 1969.
- Rawson 1982 E. Rawson, “The Life and Death of Asclepiades of Bithynia”, *The Classical Quarterly*, New Series, vol. 32, No. 2, 1982, s. 358-370.
- RG W.H. Waddington-E. Babelon-Th. Reinach, *Recueil général des monnaies grecques d’Asie Mineure: Bithynie*, Paris, 1908 vd.
- Richardson 2001 J. Richardson, *Roman Provincial Administration 227 BC to AD 177*, London, 2001.

- Ridley 1987 R.T. Ridley, *History of Rome (A Documented Analysis)*, Rome, 1987.
- Schneider-Karnapp 1938 Alfons Maria Schneider-Walter Karnapp, *Die Stadtmauer von İznik (Nicaea)*, Istanbul Forschungen 9, Berlin, 1938.
- Sherwin-White 1973 A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford University Press, New York, 1973.
- Scullard 1982 H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero*, Routledge, London, 1982.
- Sherk 1992 Robert K. Sherk, "The Eponymous Officials of Greek Cities IV", *ZPE*, vol. 93, Bonn, 1992, s. 223-272.
- SNG Copenhagen *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals: Bosphorus-Bithynia*, Danish National Museum, Copenhagen, 1944.
- Storey 1998 S. J. Storey, *Bithynia: History and Administration to the Time of Pliny the Younger*, Edmonton, 1998.
- Strab. Strabon, *Geographika*, çev. Adnan Pekman, *Antik Anadolu Coğrafyası (12-13-14)*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 1991.
- Şahin 1981 Sencer Şahin, *Katalog Der Antiken Inschriften Des Museums von Iznik (Nikaia)*, Teil II, 1, nr. 701-1210, Bonn, 1981.
- Taşlıklioğlu 1955 Z. Taşlıklioğlu, "Son Zamanlarda Bulunmuş Olan Birkaç Bithynia Kitabesi", *Belleten*, cilt: XIX, sayı:73; Ankara, 1955, s. 81-97.
- Xen. *anab.* Xenophon, *Anabasis*, çev. T. Gökçöl, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, İstanbul, 1984.

DESCARTES'DA GÖRÜ, MUHAKEME VE METOT: AKLIN İDARESİ İÇİN KURALLAR EKSENİNDE BİR ÇÖZÜMLEME

Ayşe Gül ÇIVGIN¹

ÖZET

Descartes genellikle, ünlü “cogito ergo sum” mottosuyla, modern felsefe ve epistemolojinin kurucusu olarak kabul edilir. İdrakın bu saf faaliyeti, her tür bilimsel ve felsefî sav için sağlam bir temel oluşturur.

Bu makalede, ilk olarak, sözü edilen saf idrak faaliyetinin, Descartes'in öncü eserlerinden Aklın İdaresi İçin Kurallar metninde “görü” olarak nitelendirilen faaliyete karşılık geldiği gösterilecektir. İkinci olarak, aynı metinde “görü” faaliyeti ile birlikte ele alınan “muhakeme” faaliyeti çözümlenecektir. Son olarak ise, her iki faaliyetin, Descartes'in metot düşüncesi ile olan bağı irdelenecektir. Bu şekilde, Kurallar adlı eserin, Descartes'in sonraki felsefe çalışmaları için temel oluşturduğu açığa çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Descartes, Görü, Muhakeme, Metot.*

ABSTRACT

Intuition, Deduction and Method in Descartes: An Analysis in the Context of Rules for the Direction of the Mind

Descartes is generally considered as the founder of modern philosophy and epistemology with his famous motto “cogito ergo sum”. This pure act of intellect gives a firm basis for every scientific or philosophical assertion in all aspects.

¹ Öğretim Görevlisi. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Bursa.

In this article, first of all, it will be handled that the above mentioned pure act of the intellect corresponds to the act of intuition which is described within the pioneer work of Descartes, namely, the Rules for the Direction of the Mind. Secondly, it is going to be analysed the act of deduction which is on a par with evaluated with the act of intuition in that work. Finally, Descartes' philosophical method is going to be analysed with respect to these acts. In this way, Descartes' Rules for the Direction of the Mind makes the conceptual foundation of his other mature works would strictly be revealed.

Key Words: *Descartes, Intuition, Deduction, Method.*

1. Giriş

Felsefe görüşleri ekseninde “ben”, “düşünme”, “metot”, “şüphe” gibi birçok kavramsal yapıyı ele alan ve bu yapıların sınırlarının yeniden çizilmesini sağlayan Descartes, bir bakıma Batı Felsefesi'nin “Descartes öncesi ve Descartes sonrası felsefe” denilerek bölümlenmesini mümkün kılmış bir filozoftur. Bu açıdan o, Cottingham'ın da vurguladığı üzere, modern felsefenin kurucusu olarak kabul edilir (Cottingham 1998: 1). Hiç kuşkusuz, onun felsefe tarihinde kilometre taşlarından biri olarak değerlendirilmesinin arka planını, büyük ölçüde, felsefesinin ilk bölümünü oluşturduğunu iddia ettiği metafizik hakkındaki görüşleri oluşturmaktadır. O, bu konudaki görüşleriyle, kendinden sonra gelen felsefe anlayışlarının şekillenmesinde kimi zaman bir başvuru kaynağı kimi zaman hesaplaşılması gereken, ancak hiçbir zaman vazgeçilmeyen bir filozof olarak felsefe tarihindeki yerini almıştır (Hatfield 2003: 32). Nitekim onun genelde metafizik özelde ise epistemolojiye ilişkin görüşleri ve bunların getirisiyle, çoğu zaman yaygın bir söylemle modern felsefenin ve dahası özellikle Locke'la beraber Aydınlanma düşüncesinin hazırlayıcısı olarak da anılması, düşüncelerinin felsefe tarihine olan etkisini açıkça gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte Descartes'ın görüşleriyle, sadece kendisinden sonraki felsefe anlayışları üzerinde değil, fakat aynı zamanda teolojiden etiğe, tıptan geometriye kadar pek çok alanda da derin etkiler bıraktığına şüphe yoktur. Onun analitik geometrisi, geometrideki şekillerin yerine cebir denklemlerinin kullanılmasını mümkün hale getirmiştir (Bellman 2003: 47). Gerçekten de Aczel'in de vurguladığı gibi, Descartes'in felsefeye yönelik rasyonel tutumu ile matematik hakkındaki görüşleri arasında ayrılmaz bir bağ bulunur. Zira o, yine Aczel'in ifadesiyle, Kadim Yunandan tevarüs eden matematiksel kesinlik ilkesini kendisine düstur edinmiştir (Aczel 2005: 6). Bu çalışmaların yanında, onun anatomi üzerine yaptığı incelemeler tıbbın yönünü değiştirmiş, Hipokrat'tan Rönesans'a kadar geçerli olan organizmacı, vücuttaki-ruh yaklaşımlarından vazgeçilmesine büyük katkı sağlamıştır (Damasio 2006: 257).

Descartes'ın düşünce sisteminin farklı disiplinlere olan etkisi, onun metafiziği kavrayışı ile birlikte asıl anlamını bulan “bilgelik” anlayışında karşımıza çıkmaktadır. Zira ona göre, yalnızca “basiretli olma” değil, fakat gerek “eylem” ve “beceri” alanlarında, gerekse “sağlık”la ilgili konularda, insanın bilme yeterliğiyle her şeyin tam bilgisine sahip olabilmesi “bilgelik”ten başka bir şey değildir (Descartes 1997: 5-6). Descartes, insanın bilebildiği bütün şeylerin tam bilgisi olan “bilgeligi incelemeyi” ise “felsefe” olarak adlandırır. Bir başka ifadeyle, “bilgelik”, insanın bilme yeterliğine sahip olduğu her şeyin tam bilgisi, “felsefe” ise “bilgeligin incelenmesi” anlamına gelir. Bilindiği üzere, *Felsefenin İlkeleri* adlı eserin çok sık alıntılanan bir pasajında “felsefe”, kökleri metafizik, gövdesi fizik ve bu gövdeden çıkan dallar da tıp, mekanik ve ahlak olan bir ağaca benzetilir (Descartes 1997: 17). Nasıl ki bir ağacın büyüüp gelişmesine, dallanıp budaklanmasına kaynaklık eden ağacın kökleriyse, benzer bir biçimde bütün bilimlerin gelişmesine kaynak teşkil eden de felsefe ağacının kökleri olan metafiziktir.² Metafizik ise felsefenin, Tanrı'nın başlıca sıfatları, ruhun cisimsel olmayan doğası ve insanda bulunan tüm açık ve seçik mefhumları, yani bilginin ilkeleri ya da ilk ilkeleri (*prima principia*) barındıran, ilk bölümüdür (Descartes 1997: 16-17).³ Şimdi, Descartes'ın felsefe ağacının kökü olduğunu iddia ettiği metafiziğin konusunu oluşturan “ilk ilkeler” de ise iki temel koşul bulunur: İlk koşul, “ilk ilkeler”in açık ve seçik olarak idrak edilmesi, ikincisiyse diğer bütün şeylerin bilgisinin bu ilkelere dayanması gerekliliğidir (Descartes 1997: 6).⁴ Bu bağlamda söz konusu iki koşuldaki ilki, temel prensiplerin bilgisinin kesinliğinden, yani bunların doğruluklarından hiçbir suretle şüphe edilmemesinden; ikincisi ise diğer

² Descartes'ın genellikle *Meditasyonlar* olarak kısaca adlandırılan meşhur kitabının tam adı *Tanrı'nın Varlığının ve İnsanın Ruhuyla Bedeni Arasındaki Gerçek Ayrımın Açık Bir Biçimde Kanıtlandığı İlk Felsefe Hakkında Meditasyonlar*'dır. Bu başlıktan da anlaşılacağı üzere, Descartes'ın “ilk felsefe” olarak adlandırdığı, “metafizik”ten başka bir şey değildir. Mersenne'e yazmış olduğu 11 Kasım 1640 tarihli mektubunda Descartes, “ilk felsefe” deyiminin yalnızca Tanrı ya da ruh konusuyla sınırlı olmadığını, felsefe yapılarak keşfedilebilecek tüm ilk şeylerin bilgisini kapsadığını ifade eder (Descartes 1991: 157-8).

³ Descartes'a göre “bilgelik”, bilme konusu olan şeyler arasındaki herhangi bir ayırmadan kaynaklanmaz; tüm bilimler aslen insanın bilme faaliyetinin ürünü olmak bakımından bir ve aynı bütünün parçalarından ibarettir. Dolayısıyla bilimleri, bilme konusu edindikleri şeylerdeki farklılıklarından yola çıkarak birbirinden tamamen ayırmak ve bağımsız olarak ele almak, onların daima bir ve aynı kalan “beşeri bilgelik”ten başka bir şey olmadıklarını görememenin bir neticesidir (Descartes 1989: 4-5). Bu bağlamda, Descartes'ın bilimlerin birliğine ilişkin yapmış olduğu bu tespit, çağımızın bir çılgınlığa dönüşen aşırı uzmanlaşmaya asırlar öncesinden dikkat çekmesi bakımından düşündürücüdür.

⁴ Descartes, “dikkatli bir zihne görünen ve belli olan bilgiyi”, “açık”; “kesin ve başka bilgilerden ayrı bilgiyi” ise “seçik” olarak tanımlar (Descartes 1997: 55-56).

bütün şeylerin bilgisinin bu prensiplerden elde edilerek, kesin olmayan herhangi bir şeyin kabul edilmemesinden oluşur. O halde, açık ve seçik olmayan bir ilkeden yapılan çıkarımların neticeleri de açık ve seçik olmayacağından, çıkarımların doğru bir şekilde yapılması elde edilen neticelerin açık ve seçik olmasına yetmeyecektir. Dolayısıyla ikinci koşul da aslen ilk koşul olan açık ve seçik idrak etmeye dayanmak durumundadır.

Descartes, her ne kadar eserlerinin *locus clasisus*'u olan *Felsefenin İlkeleri* adlı eserinde, bilmenin zeminini ilk ilkelerin açık ve seçik idrak edilmiş olmalarına bağlamış ve böylece felsefe ağacının zemini olan metafiziği saf bilme fiiline dayalı olarak tesis etmeye çalışmışsa da, söz konusu saf bilme fiili, bilindiği üzere Descartes'ın gençlik yapıtı *Aklın İdaresi İçin Kurallar* adlı kitapta, tüm felsefesinin ana eksenini belirleyecek bir tarzda, “tüm bilgi”nin (*secientia*) kesin ve apaçık bir düşünme/bilme faaliyetinden müteşekkil olduğunu belirten öncü fikirlerinden kaynaklanmakta; böyle bir faaliyetin kurucu unsuru ise, yine söz konusu kitapta düşünme yetisinin “görü” (*intiutio*) olarak adlandırılan faaliyetine bağlanmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, *Felsefenin İlkeleri*'nde sözü edilen açık ve seçik idrak fiili *Kurallar*'da “görü”; açık ve seçik idrak edilenlerden yapılan çıkarsamalar ise “muhakeme” olarak adlandırılır. Bununla birlikte Descartes *Kurallar*'da, hakikati aramaya başlamadan önce belirli bir metot edinilmesi gerektiğini, “hakikati aramada metot zaruridir” sözleriyle vurgular. Bu bakımdan, Kartezyen bilgi sisteminin temelini oluşturan “görü” ve “muhakeme” faaliyetinin metot ile derin bir biçimde ilişkili olduğu son derece açıktır. Descartes'in kendi ifadesiyle, “metot ruhsal görüyü çelişkiye düşmekten kaçınmak için nasıl kullanmamız gerektiğini uygun bir tarzda açıklıyorsa, ayrıca kuşatıcı idraka muhakeme yoluyla nasıl varılacağını da gösteriyorsa, bu durumda” bilgi sisteminin ana unsurları oluşturulmuş demektir (Descartes 1989: 16).

Şimdi, söz konusu belirlemeler çerçevesinde bu çalışmanın amacı, “görü” ve “muhakeme” faaliyetinin metotla ilişkisini, Descartes'ın *Kurallar* adlı eserinin ilgili bölümleri ekseninde değerlendirmeye çalışmaktır. Böyle bir değerlendirmenin gerekliliği, adı geçen eserin, Descartes'ın *Metot Üzerine Konuşma* (1637), *Tanrı'nın Varlığının ve İnsanın Ruhuyla Bedeni Arasındaki Gerçek Ayrımın Açık Bir Biçimde Kanıtlandığı İlk Felsefe Hakkında Meditasyonlar* (1641) ve *Felsefenin İlkeleri* (1644) eserlerinde tartışılan olgunluk dönemi düşüncelerine; yani onun metafizik sisteminin esasını teşkil eden ilk ilkelerin bilinmesi bağlamında geliştirdiği sonraki dönem anlayışına öncü ve temel sağlamasında bulunur. Bu çerçevede çalışma üç ana bölüme ayrılacaktır: İlk bölümde, Descartes'ın “görü” ve “muhakeme” faaliyetini nasıl ele aldığı; ikinci bölümde, ruhsal kuvvetlerinin odaklanacağı şeyleri “belirli bir sıra ve düzen”e koymasını sağlayacak bir metoda neden ihtiyaç duyulduğu; üçüncü bölümde, “görü” ve “muhakeme”

faaliyetlerinin metot ile ilişkisi, “kavrayış gücü/görüş keskinliği (*perspicacitatem*)” ve “feraset (*sagacitatem*)” ile düşünme üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

2. Görü ve Muhakeme

Descartes’ın *Aklın İdaresi İçin Kurallar (Regulae ad Directionem Ingenii)* başlıklı eseri⁵ Latince olarak, takriben 1628 veya birkaç yıl önce yazılmış, fakat kendisi hayattayken yayımlanmamış; Hollanda diline bir çevirisi 1684’de ve ilk Latince edisyonu 1701’de Amsterdam’da P. ve J. Blaeu tarafından basılmıştır (Dugald 1985: 7). *Kurallar* metni esas olarak her biri on iki kuraldan oluşan üç bölümlük bir metin olarak tasarlanmış, ancak yirmi birde biten ikinci bölüm tamamlanamamıştır. Üçüncü bölümün ise, ya tamamen kayıp olduğu ya da Descartes tarafından yazılmadığı düşünülmektedir. O, ilk on iki kuralda, basit önermeler ve bunların bilinmesini/tanınmasını sağlayan “görü” ve “muhakeme” faaliyetini; ikinci bölümde, “tamamen anlaşılmış problemler” adını verdiği ve daha çok matematik alanına ait problemleri; sonuncusunda ise “eksik anlaşılmış problemler” adını verdiği ve daha ziyade ampirik bilimlerle ilgili konuları ele almış olup, bu son bölüm tümüyle eksik kalmıştır (Dugald 1985: 7). Descartes, bu eseri yazmaktaki amacını, VIII. kuralda şu sözlerle ifade eder:

“Bütün bu eserde, insanları hakikate götüren bütün yolları o kadar dikkatle arayacak ve kolay kılmaya çalışacağız ki, bu metodu tamamıyla öğrenen bir kimse, akli ne kadar kıt da olsa, yine bu yollardan hiç birini ona başka kimselere kapalı olduğundan daha fazla kapalı olmadığını, artık akıl veya metot eksikliği ile bilmediği bir şey bulunmadığını görecektir. Fakat zihnini bir şeyin bilgisine verdiği her defa da, ya onu tamamıyla bilecektir; yahut onun, gücünün yetmediği bir tecrübeye bağlı olduğunu açıkça anlayacaktır; böylece, orada durmak zorunda kalsa da, bundan dolayı zihni mesul tutmayacaktır; yahut da aradığının, insan zihninin sınırlarını aştığını ispat edecek ve dolayısıyla da bunun üzerine bilgisiz olduğunu sanmayacaktır; çünkü

⁵ Descartes’ın *Regulae ad Directionem Ingenii* başlıklı eseri Türkçeye “Aklın İdaresi İçin Kurallar” başlığıyla çevrilmiştir. Bu çalışmada, eserin gerek Türkçe gerekse de kaynakçada verilen İngilizce çevirisinden, aynı zamanda da Latince orijinalinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Bununla birlikte çalışmada terminolojik bir tutarlılık sağlamak için, Latince “*mens*” kavramı için “ruh”, “*ingenium*” kavramı için “zihin” ve son olarak “*intellectus*” kavramı içinse “anlama yetisi” karşılığı kullanılacaktır. Descartes’a göre “*ingenium*” ve “*intellectus*”, “*mens*”in farklı cihetleri olmak üzere zaman zaman birbirinden ayrılır. Bu bakımdan söz konusu olan şey temelde yatanın bir ve aynı kuvvet olmasıdır. Dolayısıyla “görü” faaliyetinin anlama yetisine bağlanarak anlatılması okuyucuyu yanıltmamalıdır; zira “görü”, değişik cihetleri itibarıyla, “*mens*”in farklı veçheleri olan “*ingenium*” ve “*intellectus*” üzerinden yerine getirilir.

bu sonuç başka herhangi bir şeyin bilgisinden daha ufak bir ilim değildir” (Descartes 1989: 43).

Şimdi, metnin ana ekseninin Descartes tarafından “zihni, karşısına çıkan her türlü şey üzerine doğru ve sağlam hükümler verecek tarzda yönlendirme” şeklinde konumlandırıldığı, bu bağlamda da modern felsefede “bilimlerin birliği” olarak adlandırılan idealin, “*mathesis universalis*” düşüncesiyle ve metodolojik bir çerçevede savunulduğu görülmektedir. Descartes’a göre “her bilim (*scientia*), kesin ve apaçık bir bilme faaliyetinden” müteşekkildir (Descartes 1989: 6). Bu türden bir bilimin kurulabilmesi için ise, tüm olası hükümlerin bir yana bırakılması, sadece kesin, şüphe edilemeyen bir idrak faaliyetinden kaynaklananların dikkate alınması gerekir. Bu çerçevede Descartes, söz konusu bilme faaliyetini ya açık ve apaçık bir şekilde “görü”sünü elde edebildiklerimiz ya da “şüphesiz/kesin bir muhakeme” ile elde edebileceklerimiz şeklinde netleştirir.

“Görü (*intuitio*) ile ne hislerin sürekli değişen kanaatlerini ne de hayal gücünün şeyleri birbirine karıştırarak oluşturduğu yanıltıcı hükümlerini değil, fakat saf ve yönelmiş bir ruhun (*mens*), anladığımız şeyde kuşkuya yer bırakmayan son derece kendiliğinden ve seçik, kuşatıcı bir kavrama faaliyetini anlıyorum. Ya da aynı anlama gelecek şekilde, görü yalnızca aklın (*ratio*) ışığından kaynaklanan saf ve yönelmiş bir ruhun kuşkuya yer bırakmayan kuşatıcı bir kavrama faaliyetidir” (Descartes 1989: 12).⁶

Bu bağlamda “görü”, kolay, açık ve seçik, şüphesiz ve sadece aklın doğal ışığı sayesinde, başka herhangi bir vasıta olmaksızın gerçekleşen bir idrak faaliyetine karşılık gelir. Descartes, “görü”nün vasıtasızlığını ve önemini vurgulamak için, bu terim yerine zaman zaman “doğal ışık”, “doğanın ışığı” ve “aklın ışığı” ifadelerini kullanmayı da tercih eder.⁷ “Görü”, açık ve seçik bir idrak faaliyeti olduğu için elde edilen neticelerin yanlış olması da söz konusu değildir. Böylece Descartes’a göre herkes, kendisinin mevcut olduğunu, düşündüğünü, bir üçgenin üç çizgiyle ve bir kürenin tek bir yüzeyle sınırlanmış olduğunu ve benzerlerini, “görü” ile bilir (Descartes 1989: 12-13).⁸

⁶ Descartes’ın “görü” kavrayışının onun bilimsel çalışmalarındaki yeri ve işlevi için bkz. Mursell 1919: 391-409.

⁷ Descartes, *Meditasyonlar* adlı eserine yönelik itirazların üçüncüsünde, Thomas Hobbes’un bu sözcüklerin ne anlama geldiklerini sormasına karşılık olarak, “Herkesin bildiği gibi ‘aklın ışığı’, idrakın apaçıklığı anlamına gelir” demektedir (Descartes 1984: 135).

⁸ Descartes’ın “herkes kendisinin mevcut olduğunu ve düşündüğünü ‘görü’ ile açık ve seçik olarak bilir” iddiası, pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Markie 1997: 213-237.

Descartes, belirli bir şeyin, şüphesiz/kesin olarak idrak edilenlerden çıkarsanması faaliyetini ise “muhakeme” olarak adlandırır (Descartes 1989: 13). “Muhakeme” faaliyetine ihtiyaç duyulmasının nedeni, kendiliğinden apaçık olmayan pek çok şeyin, her bir şeyi açıkça “görü”leyen düşüncenin sürekli ve kesintisiz bir hareketi ile doğru ve bilinen ilkelerden çıkartıldıkları takdirde şüphesizlikle/kesinlikle bilinmesindedir. Zira ancak bu şekilde, bir önermeler zincirinde, ilk halka ile son halkayı birbirine bağlayan bütün ara halkalar tek bir bakışla kavranamasa da, birinciden sonuncuya kadar sıra ile hepsi gözden geçirildiğinde ve her bir halkanın kendinden önce gelenle sonra gelene bağlı olduğu hatırlandığı takdirde, sonuncunun birinciye bağlı olduğu “görü”lenebilir (Descartes 1989: 14). O halde, “görü”nün “şüphesiz/kesin muhakeme”den ayırt edilmesinin nedeni, ilkinde değil ancak sonrakinde bir tür hareket veya ardışıklık bulunmasındandır. Ayrıca “görü” için zorunlu olan kendiliğinden apaçıklık, “muhakeme” için gerekli de değildir; zira “muhakeme”nin şüphesizliği/kesinliği hafızaya bağlıdır (Descartes 1989: 14). Bu nedenle Descartes’a göre, ilk ilkelerin kendileri sadece “görü”yle; ilk ilkelerden elde edilenler bir açıdan “görü”, bir başka açıdan “muhakeme”yle; ancak uzak neticeler “muhakeme” faaliyetiyle bilinir. Zira “muhakeme” ancak “görü” ile yakalanıp, kavranan, idrak edilenler üzerinden gerçekleştirilebilen bir faaliyettir. Dolayısıyla “görü” doğrudan doğruya, vasıtasız bilme; “muhakeme” ise dolaylı, vasıtalı bir düşünme faaliyetine karşılık gelir.

Descartes’ın yukarıda “görü” ve “muhakeme” faaliyetine ilişkin ele alınan görüşleri, *Kurallar* adlı eserinin ilk bölümünün ilk üç kuralında ifade edilenlere tekabül etmektedir. Ancak o, metnin devamında, IV. Kural’da, idrak dâhilindeki herhangi bir şeye erişmek için ya onu ortaya çıkaracak bir yol keşfetmek ya da çelişkiye düşmekten kaçınmak gerektiğini vurgulayarak, “hakikati aramada metodun zarurî” olduğunu söyler. O halde, ilkin hakikate ulaşmak için nasıl bir metodun takip edilmesi gerektiği, ikinci olarak da, metodun “görü” ve “muhakeme” faaliyetiyle ilişkisi ele alınmak durumundadır.

3. Metodun Önemi

Descartes, hakikati arama sürecinde belirli bir metodun izlenmesi gerektiğini, üstelik methodsuz aramaktan hiç aramamanın daha hayırlı olacağını, zira düzensiz araştırmalar ve belirsiz düşüncülerin, doğal ışığı karartıp, zihni körelteceğini iddia eder (Descartes 1989: 15). Bu bakımdan, herhangi bir soruşturmaya başlamadan önce, kesin ve uygulaması kolay kurallardan oluşan bir metodun izlenmesi, hem yanlış olan bir şeyi doğru diye almamak hem de boşa emek harcanmasını engellemek, böylelikle de sürekli bir biçimde bilgimizin artırılması ve kapasitemiz dahilindeki her

şeyin idrakına ulaşmayı sağlaması bakımından gereklidir.⁹ Bir başka ifadeyle, idrak dahilindeki herhangi bir şeye erişememenin nedeni, ya onu keşfedecek uygun bir yol bulmamaktan ya da çelişkiye düşmüş olmaktan kaynaklanır.

Descartes, zihnin en basit ve temel kendiliğinden faaliyeti olan “görü” ve “muhakeme”nin, ruhta yapı itibariyle mevcut olduklarını, dolayısıyla metot aracılığıyla işlerlik kazanmadıklarını önemle vurgular (Descartes 1989: 16). Yani, bu iki faaliyet metoda öncelikli olarak işleyişlerini sürdürdüklerinden metodun kuralları ancak onlar sayesinde idrak edilebilir. Bu nedenle metodun işlevi, bu temel faaliyetlerin şeylerin idrakına nasıl yönlendirilebilecekleri konusunda rehberlik etmekle sınırlıdır. Bu rehberlik ise aslen zihin kuvvetlerinin odaklanacağı şeyleri belirli bir “sıra ve düzene koymaktan” ibarettir. Bunun için, ilkin karmaşık ve belirsiz olanlar adım adım daha basit olanlara indirgenmeli, daha sonra en basit olanların “görü”sünden başlayarak ve aynı sıra takip edilerek geri kalanlar bilinmeye çalışılmalıdır (Descartes 1989: 23). Görüldüğü üzere, zor ve karmaşık olan meseleler yerine basit olanlarla ilgilenilmesini ve bu son türdekilerin idrakı zemin alınarak diğerlerinin bilinmesini sağlayacak bir metodun takip edilmesi, esasen “muhakeme”nin “görü” ile idrak edilenler üzerinden gerçekleştirilen bir faaliyet olduğunun açık bir göstergesidir.

O halde, basit şeyleri karmaşık olanlardan ayırmak ve onları belirli bir sıra ve düzeni içerisinde ele almak için, bazı hakikatleri diğerlerinden doğrudan doğruya çıkarılabilecek en basit şeyler olarak dikkate almak ve geri kalanların onlardan nasıl az ya da çok veya eşit uzaklıkta bulunduğunu görmek gereklidir (Descartes 1989: 25). Böylece bu kural (VI. Kural), bazı şeylerin diğerleri zemininde idrak edilebilmesine imkân vermesi bakımından, şeylerin çeşitli gruplar halinde sıralanabilmesini ya da sınıflandırılabilmesini sağlamaktadır. Ancak Descartes, bu sıralama ya da sınıflandırmanın, şeyleri varlık kategorilerine ayırmak anlamına gelmediğini önemle belirtir (Descartes 1989: 25). Zira amaç, şeylerin doğalarını birbirinden yalıtılmak değil, birinin diğer zemininde idrak edilmesi cihetinden onları birbirleriyle mukayese etmektir. Bu sıralamaya göre, her şey “mutlak” ve “görelî” olarak adlandırılabilir. Kendisinde, saf ve basit doğa ihtiva edene, yani bağımsız olarak mevcut, zemin, basit, tümel, bir, eşit, benzer, doğru ve diğer şeyler gibi olanlara “mutlak”; “mutlak” ile aynı doğadan pay alan ya da en azından “mutlak”a sevk edilebilme ve “mutlak”tan belirli bir tanım dizisinde “muhakeme” yoluyla elde edilebilme olanağına sahip olanlara ise “görelî” denir (Descartes 1989: 25-26). Ayrıca

⁹ Descartes’ın “metot” hakkındaki görüşlerinin felsefi kariyerindeki gelişim evreleri için, bkz. Garber 1988: 225-236.

“görelî” kavramı, “bağlantıları/işikileri” de içermektedir. Bağlantılar/işikiler ise, bağımlı, etki, bileşik, tikel, çokluk, eşit-olmayan, benzerlik-taşımayan, eğri ve benzerleridir (Descartes 1989: 26). Görelî olanlar mutlakdan ne kadar uzaklarsa, ihtiva ettikleri türle bağlantılarını/işikilerini karşılıklı olarak daha da arttırırlar. Dolayısıyla bu kural, bütün ara önermeler geçildikten sonra en yüksek derecede mutlak olana ulaşabilmek için, tüm işikilerin birbirinden ayrılması, onlar arasındaki karşılıklı bağlantıların ve tabii sıralarının belirlenmesine işaret etmesi bakımından, metodun bütün sırrını teşkil eder (Descartes 1989: 26). Zira doğrudan doğruya ve kendileri itibarıyla, yani diğerlerinden bağımsız olarak “görü”lenebilecek çok az saf ve basit doğa bulunduğundan, bu yolla “görü”lenen basit doğalara son derece dikkat edilmelidir. Bunlar, her bir dizide en yüksek derecede basit olanlardır. Diğer türdeki doğalar ise doğrudan ve dolaylı olarak, ya en yüksek derecede basit olanlardan muhakeme zinciri ile elde edilerek ya da iki, üç veya daha fazla ayrı çıkarım yoluyla kuşatılarak kavranırlar. Bu son durumda, sonuç ile ilk ve üst derecede basit olan önerme arasındaki ayrımın, miktar yönünden kaç adıma dayandığını bilmek gerektiğinden, sözü edilen çıkarımların sayısına özellikle dikkat edilmelidir. Ancak tüm bağlantıları bir arada gözden geçirmek kolay olmadığı gibi onları zihnin nüfuz edici gücü ile ayırdına varma işinde olduğu gibi hafızada saklamak gerekmez. Bunun yerine gerekli olduğu zaman bu bağlantıları derhal fark etmek için ferasetle düşünme alışkanlığı edinmek gereklidir (Descartes 1989: 28).

Descartes, VII. kuralda benzer bir biçimde, bilimi tamamlamak için her bir şeyi, düşüncenin sürekli ve bütünüyle kesintisiz bir hareketi ile gözden geçirmek ve yeterli, sıra ve düzene koyulmuş bir “sayış/döküm”de derleyip toparlamak gerektiğini ifade eder (Descartes 1989: 31). İlk ve kendiliğinden açık ilkelerden doğrudan doğruya “muhakeme” ile elde edilmeyen doğruların kabul edilmesi söz konusu olduğunda, Descartes’a göre bu kurala uymak gerekir. Zira sözü edilen “muhakeme” faaliyeti bazen uzun bir çıkarım zincirini gerektirdiğinden neticeye götüren adımlar ya da yollar kolayca hafızada tutulamamakta, bu durum ise ulaşılan neticenin bir kerede “görü”lenememesine neden olmaktadır. İşte bu sorunu önlemek ve hafızanın zayıflığını gidermek için, çıkarım zincirlerindeki bileşenler, hayal gücünün sürekli ve kesintisiz bir hareketi ile birkaç defa boydan boya kat edilmeli, bileşenler bir defada kuşatıcı olarak “görü”lenmeye çalışılmalıdır ki, sonuç olarak pratikte hafızaya herhangi bir şekilde ihtiyaç duyulmasın (Descartes 1989: 31-32).

Şimdi, Descartes’ın vurguladığı üzere, herhangi bir problemin çözümünde söz konusu yönergelere riayet edilmesine rağmen, zihnin yeterli bir derecede “görü”sünü edinemeyeceği bir şeyle karşılaşılırsa, o noktada durmak ve geri kalan unsurları inceleme gibi gereksiz bir işten kaçınmak gerekir (Descartes 1989: 36). Descartes’a göre böyle bir durum, zihnin

yetersizliğinden değil de problemin kendi doğası ya da insanın koşullarındaki engelden kaynaklanır. O halde, zihnin kudreti hakkında şüpheye düşmemek ve zihinsel güçleri yanlış ve gelişigüzel yönlendirmemek için, tek tek şeylerin bilgisini edinmeye uğraşmadan önce, insan aklının (*ratio*) neyi, ne kadar bildiği dikkatli bir biçimde irdelenmelidir.

Netice itibarıyla Descartes, sadece hakikati aramada belli bir metodun izlenmesi gerektiğini ortaya koymamakta, aynı zamanda bu metodun nasıl tatbik edilebileceğini de somut örnekler üzerinden açıklamaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse metot, karmaşık olanları basit olanlardan çıkarsamak için basitten başlamak, böylece basit olanları karmaşık olanlardan ayırt etmek (VI. kural); düşüncenin sürekli ve kesintisiz bir hareketi ile çıkarışlar zincirini düzenli ve sıralı bir biçimde gözden geçirmekle, yani sayış yapmak (VII. kural); çözümü mümkün olmayan bir sorun karşısında durmasını bilerek, gereksiz bir işten kaçınmakla (VIII. kural) tatbik edilebilir. O halde, metodun bu işlemlerin kolay bir biçimde yerine getirilebilmesi için, ruhun iki temel faaliyeti olan “görü” ve “muhakeme”nin nasıl bir işlevi yerine getirdiklerinin açıklanması gerekir.

4. Metot ile Görü-Muhakeme İlişkisi

Descartes, ruhun iki temel faaliyetinin metot sayesinde nasıl daha verimli işletilebileceğini ve daha faydalı olarak kullanılabileceğini, tek tek şeylerin kavrayış gücü/görüş keskinliği (*perspicacitatem*) ile seçik bir “görü”sünün elde edilmesi (Kural IX) ve bir şeyin diğerinden feraset (*sagacitatem*) ile “muhakeme”ye dayalı olarak elde edilmesi (Kural X) üzerinden açıklar.

“Görü”nün ne olduğunu, görme fiiliyle ilişkilendiren Descartes, “zihnin karmaşık şeyler yerine en basit şeylere odaklanması gerektiği ve bunların hakikatini açık ve seçik bir görüş ile kavrayış gücü edininceye kadar onlar üzerinde yeterli bir süre durulması gerektiği” kuralını (IX kural), zihni şeyler arasında tam ve yetkin ayırımlar yapmaya alıştırmak için ortaya koyar. Metodun, zihnin en temel ve doğrudan faaliyeti olan “görü”nün işlerliğini artırmak için sunduğu kural budur. Nasıl ki, birçok şeyi bir bakışta görmek isteyen bir kimse, hiçbirini seçik olarak göremezse, aynı şekilde, birçok şeyi aynı zamanda tek bir düşünce edimiyle kavramaya çalışan bir kimsenin de zihni karışır. Bu karışıklıktan kaçınmak ancak düşünceleri aynı anda birçok şey üzerine dağıtmayarak ve daima en basit ve kolay şeyleri gözden geçirmeye alıştırmakla mümkündür. Bu ise, görüş keskinliği/kavrayış gücü yüksek olmak demektir (Descartes 1989: 44).

“Görü”nün işlerliğinin arttırılmasının yanında Descartes, zihnin, bir şeyin doğru ve kesin olarak bilinen diğer şeylerden çıkarılması faaliyeti olan “muhakeme”nin işlerliğini arttırmak ve feraset kazanması için ise daha önce

başkaları tarafından keşfedilen bilgilerinin, özellikle de belirli bir düzen ve sıraya sahip olanlarının, sistematik olarak ele alınması gerektiğini kural olarak belirler (Descartes 1989: 47). Bu kural, başkalarının görüşlerinin olduğu gibi kabul edilmesi gerektiğini değil, tersine, hiçbir şeye tesadüf ya da düzensiz araştırmalarla ulaşılmadığını, dolayısıyla bilgiye ulaşmak için kesin ve şaşmaz kurallardan oluşan bir metot izlenmesi gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Zira böylelikle, bir yandan her şey insan zihni dâhilinde ele alınarak hiçbir şeyin gizli kalmaması sağlanırken, diğer yandan her şeyin belirli bir sıra ve düzen içersinde ele alınması sağlanır.

Şimdi, buraya kadar yapılan saptamaları tamamlayacak şekilde, XI. Kural, Descartes'ın daha önce "görü", "muhakeme" ve "sayış"ı birbirinden ayırma nedenleri hakkındaki görüşlerini içermekte, bu çerçevede, genel olarak Descartes'ın vargılarını bütünlüğe erdirmektedir. Bu bağlamda, Descartes'a göre, "görü" için iki şey gereklidir: ilki, "görü"lenen önermenin açık ve seçik olması; ikincisi ise, önermenin parça parça değil, tümüyle bir bütün olarak aynı zamanda idrak edilmesidir (Descartes 1989: 51). "Muhakeme" faaliyeti, yani bir şeyin diğerinden çıkarsanması zihnin bir çeşit hareketini içerdiğinden "görü" faaliyetinde söz konusu olan bir bütün olarak idrak, "muhakeme"de yoktur. Esasen bu durum, "görü"nün "muhakeme"den ayrı olmasının temel nedenidir. Bununla birlikte eğer "muhakeme" tamamlanmış bir süreç olarak ele alınırsa, onda herhangi bir hareket değil daha ziyade hareketin bütünü görülecektir. Bunun için Descartes, muhakemenin karışık ve bileşik değil de, basit ve açık olduğu zaman "görü" yoluyla yapıldığını varsaymakta ve onu "sayış/döküm" ya da "indüksiyon" olarak adlandırmaktadır. Ulaşılan neticeler bir bütün ve eşzamanlı olarak kavranmadığında, kesinliğini bir anlamda tek tek parçalar üzerinde yapılan hükümleri hatırdan tutan hafızadan almak zorundadır.

Şu halde bu kural, birtakım basit önermeler "görü"lendikten sonra, onlardan başka şeyler çıkarsandığında, düşüncenin sürekli ve tümüyle kesintisiz hareketiyle onları gözden geçirmenin, birbirleriyle ilişkileri ve ayrımları üzerine düşünmenin ve olanaklı olduğu kadar, onların birkaçını eşzamanlı kavramaya çalışmanın, idrakı daha keskin hâle getirip zihinsel kapasiteleri genişleteceğini ifade eder (Descartes 1989: 51). Bu ise "görü" ve "sayış"ın, düşüncenin bir şeyi dikkatli bir "görü"yle aynı zamanda gören ve başkalarına geçen tek bir hareketi yoluyla, tek bir işlemde birleştirerek derecede, birbirlerini nasıl tamamladıklarının göstergesidir. Zihnin böyle bir hareketi, ele alınan neticeyi daha kesinlikle bilmeyi ve onu farklı şeyleri keşfetmeye daha da elverişli kılınmayı sağlayacaktır.

İfade edildiği gibi, tek bir görüde yakalanandan çok daha fazlasını kapsayan neticelerin kesinliği her ne kadar hafızaya bağlı olsa da, hafıza, zayıf ve güvenilmez olduğundan, düşüncenin bu sürekli ve kesintisiz hareketiyle tazelenmeli ve güçlendirilmelidir. Böylece bir seride birinci ve

ikinci, sonra ikinci ve üçüncü, üçüncü ve dördüncü, en sonunda da dördüncü ve beşinci arasında ilişkiyi keşfetmek; birinci ile beşinci arasında olan ilişkiyi zorunlu olarak görmeyi sağlamadığı gibi, onların tümü hafızada tutulmadıkça, daha önce bilinen ilişkilerden çıkarsanamaz. Bu nedenle, hafızaya gereksinim duyulmaksızın ve tüm zincirin bir defada “görü”lenebilmesi için, olabildiğince çabuk bir şekilde ilkinden sonuncusuna geçinceye kadar, zihinde onları yeniden gözden geçirmek gerekir. Böylece bu kural, düşüncüyü hızlandırmak, gücünü arttırmak, özellikle de basit önermelerin karşılıklı ilişkisi üzerine düşünmek suretiyle, az ya da çok görelî olanı ve görelînin hangi basmaklardan geçerek mutlak olana indirgenebildiğini tek bir bakışla ayırt etme alışkanlığı kazanmayı sağlamaktadır (Descartes 1989: 53).

5. Sonuç

Descartes’ın *Kurallar* metni ekseninde gösterilmeye çalışıldığı gibi “görü” açık ve seçik, doğrudan ve kolay bir idrak; “muhakeme” ise ancak “görü” ile yakalanıp, kavranan, idrak edilenler üzerinden gerçekleştirilen dolaylı, vasıtalı bir düşünme olmak bakımından, zihnin en temel ve basit faaliyetidir. Bu çerçevede, “görü” ve “muhakeme” faaliyetiyle elde edilemeyecek hiçbir bilgi yoktur. Dahası, bu iki temel faaliyet, metot aracılığıyla işlerlik kazanmadıkları gibi, aksine metodun kuralları ancak onlar sayesinde idrak edilebilir. Bununla birlikte, metodun tatbik edilmesi, tek tek şeylerin kavrayış gücü ile seçik “görü”sünün elde edilmesinde ustalaşmayı ve bir şeyin diğerinden feraset ile “muhakeme”ye dayalı olarak çıkarsama alışkanlığı edinmeyi sağlaması bakımından, zihnin gücünü ve hızını arttırmaya yönelik önemli bir işleve sahiptir. Zihnin, bu faaliyetlerin yerine getirilmesinde kabiliyetlerinin artması ve ustalaşması, karşısına çıkacak her şey üzerine sağlam ve doğru hükümler vermesine imkân sağlaması bakımından büyük önem taşır. Her ne kadar Descartes, çalışmamızda temel olarak kullandığımız metni ekseninde, “görü” ve “muhakeme” faaliyetlerinin metotla ilişkisini kısmen ele almış olsa da, gerek *Felsefenin İlkeleri* gerekse *Meditasyonlar* metinlerinde, belirli bir metodun izlenmesi sayesinde gücü ve kabiliyeti artan bir zihnin, neyi, nereye kadar bilebileceği; ayrıca *Metod Üzerine Konuşma* adlı eserinde, metnin başlığından da anlaşılacağı gibi, başta metodik şüphe ve metodunun kuralları olmak üzere pek çok konu hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmakta ve bu konular hakkındaki görüşleriyle felsefe tarihindeki yerini almaktadır. Açık olduğu üzere onun, *Aklın İdaresi İçin Kurallar* metni, gerek “görü” ve “muhakeme” faaliyetini ele alınması gerek nasıl bir metot izlenmesine dair açıklamalarda bulunulması gerekse de bu iki faaliyetin metotla ilişkisini ele

alması bakımından, onun diğer eserlerindeki görüşlerine zemin oluşturmaktadır.¹⁰

KAYNAKÇA

- Aczel D. Amir (2005), *Descartes' Secret Notebook: A True Tale of Mathematics, Mysticism, and the Quest to Understand the Universe*, Broadway Books, New York.
- Bellman Hal (2003), *Büyük Çekişmeler*, çev. Fusun Baytok, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Cottingham John (1998), "Introduction", *Descartes*, ed. by. John Cottingham, Oxford University Press
- Damasio R. Antonio (2006), *Descartes'in Yanılgısı*, çev. Bahar Atlamaz, İstanbul, Varlık Bilim.
- Descartes Rene (1985), *The Philosophical Writings of Descartes, Volume I*, translated by J. Cottingham, R. Stoothoff, D. Murdoch, Cambridge University Press.
- Descartes Rene (1984), *The Philosophical Writings of Descartes, Volume II*, translated by J. Cottingham, R. Stoothoff, D. Murdoch, Cambridge University Press.
- Descartes Rene (1991), *The Philosophical Writings of Descartes, Volume III*, translated by J. Cottingham, R. Stoothoff, D. Murdoch, USA, Cambridge University Press.
- Descartes Rene (1989), *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Descartes Rene (1997), *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Descartes Rene (2007), *Tanrı'nın Varlığının ve İnsanın Ruhuyla Bedeni Arasındaki Gerçek Ayrımın Açık Biçimde Kanıtlandığı İlk Felsefe Hakkında Meditasyonlar*, çev. İsmet Birkan, Ankara, Bilge Su yayıncılık.
- Garber Daniel (1988), "Descartes and Method in 1637", *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, Vol. 1988, Volume Two: Symposia and Invited Papers, pp. 225-236.

¹⁰ Bu çalışma, yazarının "Descartes, Kant ve Hume Örnekleri Üzerinden Bilginin Tesisinde Hayal gücünün İşlevi: Bir Eleştiri Denemesi" başlıklı, devam eden doktora tezinden türetilmiştir. Yazar ayrıca, ismi açıklanmayan hakemlere değerli katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilir.

- Hatfield Gary (2003), *Routledge Philosophy Guidebook to Descartes and the Meditations*, Routledge.
- Markie Peter (1997), “Cogito ve Önemi”, çev. Alp Tümertekin, *Cogito*, Sayı:10, ss. 213-236.
- Murdoch Dugald (1985), “Rules for the Direction of the Mind – Translator’s Preface”, *The Philosophical Writings of Descartes, Volume I*, translated by J. Cottingham, R. Stoothoff, D. Murdoch, pp. 7-8, Cambridge University Press.
- Mursell James (1919), “The Function of Intuition in Descartes’ Philosophy of Science”, *The Philosophical Review*, Vol. 28, No. 4 (Jul., 1919), pp. 391-409.
- Schacht Richard (1984), *Classical Modern Philosophers: Descartes to Kant*, London, Routledge & Kegan Paul.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ **SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ**

Tel: 0 224 294 1812

Fax: 0 224 294 1899

e-mail: sbd@uludag.edu.tr

www20.uludag.edu.tr/~sbd

YAYIN İLKELERİ

1- Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, Üniversitelerin Fen-Edebiyat Fakültelerinin sosyal bilimler bölümleri öğretim elemanlarına açıktır. Diğer fakültelerden gelecek yazılar için yayın kurulu yetkilidir.

2- Hakemli olan dergi yılda iki kez yayınlanır.

3- Dergiye gönderilecek yazılar, makale türünde hazırlanmalı, daha önce başka bir yerde yayınlanmamış ve yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

4- Makaleler, Türkçe veya Batı dillerinde (İngilizce, Fransızca ve Almanca) olabilir. Her makalede, ana başlığın altında, biri Türkçe biri İngilizce olmak üzere 100 kelimeyi aşmayan, 10 punto, tek satır aralığıyla yazılmış özet ve özetin hemen altında beş anahtar kelime yer almalıdır.

5- Yazılar, kaynaklar, dipnotlar ve özet dahil 5000 kelimeyi geçmemeli, A4 kağıdının bir yüzüne çift aralıklı, kenarlarda en az 2,5 cm bırakılarak Word programında Times New Roman 12 ile yazılmalıdır. Yazıların alt başlıkları, ana başlığa göre bir küçük punto ile koyu ve sol kenardan başlamak üzere yazılmalıdır.

6- Yazılar, diskete veya CD'ye kaydedilmeli ve metnin çıktısı üç kopya olarak gönderilmeli; bir kopya hariç, diğerlerine yazarın ad ve soyadı yazılmamalıdır

7- Resimlerin metin içinde yerleri (resim1) şeklinde belirtilmeli, resim, çizim ve tablolara ayrılan sayı 15'i geçmemelidir.

8- Fotoğraflar, alt yazılarıyla birlikte Jpeg formatında en düşük 300 dp de taranmış ve CD ye kaydedilmiş olarak gönderilmelidir.

9- Yayın kuruluna ulaşan yazılar, kurul tarafından incelenir ve değerlendirmek üzere isimsiz (şifre numaralı) olarak konu ile ilgili

hakemlere gönderilir. Hakemlerden gelecek görüşler doğrultusunda yazının doğrudan veya kısmen düzeltilerek yayınlanmasına veya aksine karar verilir ve sonuç yazar(lar)a bildirilir. Düzeltme istenen yazılar, yazarlar tarafından en geç bir ay içinde yayın kuruluna ulaştırılmalıdır.

10- Yazılar; bahar sayısı için ocak ayının, güz sayısı için temmuz ayının ilk haftasına kadar gönderilmelidir.

11- Yayınlanan yazılar için yazar(lar)a telif ücreti karşılığında kendi yazısının 30 adet ayrı basımı gönderilir. Yayınlanmayan yazılar geri gönderilmez.

12- Kaynaklara göndermeler metin içinde verilir, gerektiğinde kullanılacak dipnotlar sayfa altında 8 punto ile yazılır. Metin içinde sözü edilen kaynaklara başvurulurken yazar (lar)ın soyadları, yayın tarihi ve sayfa numarası ilgili yerde belirtilir. Özetleme biçiminde yapılan alıntı ve aktarmalarda sayfa numarası belirtilmez. Metin içinde belirtilen yayınların tümü makalenin sonunda ayrı bir sayfadan başlayarak, alfabetik sırayla ve eksiksiz olarak tanıtılır. Bu liste, yazarın yararlandığı kaynakların listesi olarak hazırlanır, metinde yazarın doğrudan kullanmadığı kaynakları içermez.

Kaynak Gösterme Örnekleri:

Metin içi ve dipnot: (Atasoy-Çağman 1974:15)

Makale Sonunda Kaynak Listesi

Kitap

Atasoy Nurhan- Filiz Çağman (1974), *Turkish Miniature Painting*, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları.

Makale

Kitap içinde bölüm

Alioğlu E.Fusun (1999), 'Erken Osmanlı Döneminde İznik Kentinin Fiziksel Gelişimi', *Abdullah Kuran İçin Yazılar*, Hazırlayanlar: Çiğdem Kafesçioğlu-Lucienne Thys-Şenocak, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları: 83-102.

Sürelî yayında

Renda Günsel (1973), 'Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki H.1321 No.lu Silsilename'nin Minyatürleri', *Sanat Tarihi Yıllığı V*: 443-479.